

65.9(4Укр)-55/
1-66

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ
ТА ПОДАТКОВЕ РУГУЛЮВАННЯ:
СТАН І ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

ДЕРЖАВНА ФІСКАЛЬНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ДЕРЖАВНОЇ ПОДАТКОВОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР З ПРОБЛЕМ ОПОДАТКУВАННЯ

До 90-річчя навчального закладу

**ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ
ТА ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ:
СТАН І ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ**

Монографія

За загальною редакцією д.е.н., професора Онисько С. В.

**БІБЛІОТЕКА
НУДПС
УКРАЇНИ**

H-138268

Ц: 79.00

НВ - 1-й прим. (чз)

**Ірпінь
2015**

УДК 330.341.1(477)
ББК 65.9(4Укр)-551
І-66

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету державної податкової служби України
(Протокол № 3 від 23 жовтня 2014 року)

Рецензенти:

Андрущенко В. Л., д.е.н., професор, професор кафедри податкової і митної справи Національного університету державної податкової служби України;

Тропіна В. Б., д.е.н., професор, завідувач кафедри економічної теорії Чернігівського державного інституту економіки і управління;

Прокопенко Н. С., д.е.н., доцент, завідувач кафедри фінансів і банківської справи ІІІІВ «Європейський університет».

Автори:

Варнадій З. С., д.е.н., професор (р. I, пп. 1.3, 1.5; р. III, п. 3.1); Воронкова О. М. д.е.н., професор (р. II, п. 2.1); Гладкий О. В. (р. I, п. 1.4); Горленко І. О., д.г.н., професор (р. I, пп. 1.1, 1.2; р. IV, п. 4.2); Грищенко В. В., н.с. (р. IV, п. 4.2); Денисенко О. В., к.г.н. (р. I, п. 1.4); Коротун В. І., к.е.н., с.н.с. (р. III, п. 3.2); Макаренко В. В. (р. III, п. 3.2); Новицький А. М., д.ю.н., с.н.н. (р. IV, п. 4.1); Онишко С. В., д.е.н., професор (р. II, п. 2.2); Скоромилова Т. О., к.е.н., с.н.с. (р. I, п. 1.2; р. III, п. 3.3; р. IV, п. 4.2); Степаненко А. А., н.с. (р. III, п. 3.1); Тарангул Д. О., к.г.н., с.н.с. (р. I, п. 1.1; р. II, п. 2.3); Тарангул Л. Л., д.е.н., професор (р. I, п. 1.1; передмова); Хом'як М. С. (р. I, п. 1.1).

Інноваційний розвиток України та податкове регулювання: стан і діалектика взаємозв'язків: [монографія] / авторський колектив ; за заг. ред. С. В. Онишко. – Ірпінь : Видавництво Національного університету ДПС України, 2015. – 298 с.

ISBN 978-966-337-375-1

У монографії узагальнено й удосконалено теоретичні основи та методологічні аспекти податкового регулювання інноваційного розвитку України.

Висвітлено еволюцію, проаналізовано розвиток наукової думки про податкові механізми регулювання інноваційного розвитку України, розкрито питання щодо зв'язку податкових механізмів та інструментів впливу на забезпечення висхідного розвитку економіки України на шляху до європейської спільноти.

Також висвітлено широке коло питань щодо активізації економічного зростання України на інноваційних засадах та посилення його фінансового забезпечення. У цьому контексті розглянуто основні інструменти та напрями формування єдиного економічного простору України, які вимагають першочергової державної фінансової підтримки; визначено поняття «інноваційний розвиток» та основні його цілі і пріоритети в сучасній Україні; охарактеризовано особливості зосередження наукового та інноваційного потенціалу в регіонах і містах України та їх місце у світових рейтингах інноваційної активності.

Зосереджено увагу на процесах податкового регулювання економікою, податкових важелях впливу на інноваційний розвиток країни, надано їх сутнісну характеристику, розглянуто сучасні засади інституційного та правового забезпечення податкового регулювання інноваційних процесів і світовий досвід застосування податкового регулювання економікою, деякі сучасні методи та інструменти адміністрування й податкового стимулювання цих процесів.

Розраховано на менеджерів-управліців, працівників контрольноючих органів України, науковців, викладачів та інших фахівців у сфері оподаткування.

УДК 330.341.1(477)
ББК 65.9(4Укр)-551

ISBN 978-966-337-375-1

© Авторський колектив, 2015
© Видавництво Національного університету
ДПС України, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ I. Інноваційний розвиток:	
сучасний стан та національні пріоритети.....	10
1.1. Формування єдиного збалансованого економічного простору України як важливої передумови її інноваційного розвитку.....	10
1.2. Пріоритети інноваційного розвитку	40
1.3. Місце України у світових рейтингах інноваційної активності	54
1.4. Науковий та інноваційний потенціал України	70
1.5. Особливості та моделі формування інноваційної системи	89
РОЗДІЛ II. Інноваційний розвиток України як об'єкт податкового регулювання.....	106
2.1. Загальні підходи до податкового регулювання соціально-економічного розвитку України.....	106
2.2. Інноваційна модель розвитку та податкова політика: базові детермінанти взаємозв'язку	135
2.3. Досвід розвинених країн у сфері податкового регулювання інноваційного розвитку	148
РОЗДІЛ III. Податкові важелі: сутність, принципи та їх реалізація	181
3.1. Сутнісна характеристика ключових понять теорії оподаткування.....	181
3.2. Податкові важелі впливу на інноваційний розвиток України	195
3.3. Сучасні інструменти податкового стимулювання розвитку економіки в Україні.....	208
РОЗДІЛ IV. Податкове регулювання як стратегічна передумова інноваційного розвитку України.....	239
4.1. Інституціональне забезпечення податкового регулювання інноваційного розвитку	239
4.2. Запровадження горизонтального моніторингу як сучасного методу податкового регулювання інноваційного розвитку.....	261
ВИСНОВКИ	282

ПЕРЕДМОВА

Успішне державотворення в Україні на тлі складних процесів глобалізації, затяжної фінансової кризи та загрозливих міждержавних і міжконфесійних конфліктів вимагає об'єднання зусиль учених, політиків, управлінців щодо вдосконалення та ефективної реалізації стратегії інноваційного економічного зростання країни для забезпечення його ключових пріоритетів відповідно до цивілізаційної парадигми світового розвитку. У першу чергу це стосується підвищення її геополітичного статусу та конкурентоспроможності економіки, напрацювання потужного виробничого, фінансового, інформаційного потенціалу, покращання якості життя населення та його генофонду; забезпечення економічної, політичної, екологічної безпеки країни в цілому.

В останні роки були прийняті численні документи щодо стратегії подальшого соціально-економічного розвитку України, серед яких слід назвати Програму «Україна – 2010» (1999 р.), «Стратегію економічного і соціального розвитку на 2000–2004 рр.» (2000 р.). Ключові стратегічні пріоритети висхідного розвитку України на перспективу були визначені у Національній стратегії розвитку «Україна – 2015 р.», розробленій у 2007 р. У ній наголошувалося на необхідності орієнтації на задіяння інноваційного вектора розвитку для забезпечення його не «наздоганяючого», а «випереджального» характеру. Досить чітко розставлені акценти такого розвитку у щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України «Модернізація України – наш стратегічний вибір» (2011 р.).

У контексті найшвидшого подолання відставання України від розвинених країн особливого значення набуває ефективна реалізація Стратегії випереджального розвитку. Це означає, що масштабні секторально-технологічні трансформації економіки на інноваційних засадах мають бути орієнтовані на максимальне використання конкурентних переваг України, її потужного і розгалуженого за структурою інтегрального потенціалу зростання із урахуванням закономірностей та тенденцій розвитку світового простору. Адже глобалізація є не тільки важливим чинником впливу на формування світового суспільства, його політичну та геоекономічну ситуацію у світі. Вона відчутно позначається на процесах цивілізаційного розвитку країн, а її вплив поширюється на всі держави світу, значною мірою визначаючи як рівень їх

соціально-економічного розвитку, участь країни у формуванні світових ринків фінансів, інформації, послуг, товарів тощо, так і геополітичний статус держав, межу їх впливу, взаємодію у світовому просторі та ін. Про це зазначав у 2002 р. А. Гальчинський, підкреслюючи, що такий вплив стосується не тільки слаборозвинених, але й провідних, високорозвинених країн світу, «самодостатність постіндустріальних економік яких є лише видимістю, насправді їх взаємозалежність із країнами третього світу є досить тісною»¹. При цьому, у першу чергу, глобалізаційні впливи проявляються у всесвітньому глобальному перерозподілі прав власності, у нароснуванні транснаціональних потоків фінансів, товарів, інформації, глибоких змінах світового територіального поділу праці тощо.

Вчені неодноразово підкреслювали неоднозначний характер впливу глобалізації на розвиток національних економік. З одного боку, глобалізація позитивно впливає на світовий розвиток, розширюючи коло розвинених країн, активізуючи їх інноваційно-інвестиційну діяльність і підвищуючи геополітичний статус та фінансово-економічний потенціал. Так, у країнах «сімки» зосереджені основні потужні, транснаціональні компанії світу і відповідно світові метрополітарні регіони. До позитивів глобалізації можна віднести також формування світових ринків фінансів та інформації, що призвело до поширення науково-технічних досягнень, зростання обсягів прямих і портфельних іноземних інвестицій у менш розвинені країни, формування нових форм інноваційно-інвестиційної діяльності – перепливу технологій з відповідною документацією тощо. З іншого – слід відмітити негативи глобалізаційних впливів, які чітко виражені в надвеликому зосередженні прав власності, особливо на інтелектуальні та природно-сировинні ресурси, у найбільш розвинених країнах; у світових фінансових кризах; у невиправданому об'єктивними причинами різкому скороченні ролі деяких країн у світових відтворювальних процесах. Під впливом глобалізаційних процесів суттєво знижується рівень соціально-економічного і людського розвитку та зменшується його інтегральний потенціал (особливо природно-ресурсний, кваліфікованої робочої сили, інтелектуальний) країн «третього світу» – залежно від типу їх економічної системи, позиціонування в геополітичному просторі тощо.

¹ Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів / Гальчинський А. С. – К.: Знання України, 2002. – 178 с.

Ці проблеми глибоко опрацьовані Я. Жаліло, який підкреслює неоднозначність впливу глобалізації, яка «...надає нові потенційні можливості для побудови інноваційної моделі розвитку національної економіки та обмежує здатність держави щодо їх використання»².

Те, що глобалізація «стимулює суперечливі процеси, що призводять до ерозії традиційних державних суверенітетів, загрожуючи втратою національного контролю над основними економічними і соціальними цінностями», пізніше зазначав З. Бжезинський³. Впливи глобалізації зумовляють підсилення взаємозалежності країн, взаємопроникнення національних економік і послаблення національного суверенітету при зниженні економічної конкурентоспроможності тієї чи іншої країни. Це безпосередньо пов'язано і з посиленням ролі міждержавних інституціональних регуляторів і, що особливо важливо, зростаючим впливом на світову економіку потужних ТНК, глобальних метрополітарних центрів, регіонів. На цьому тлі в Україні не тільки мають суттєво змінюватися роль і форми державного регулювання економікою країни, але й сама сутність і масштаби інноваційних трансформацій у державі.

За таких умов, ураховуючи низький науково-технічний рівень господарства, переважання підприємств третього і четвертого технологічних укладів, низький рівень конкурентоспроможності економіки в цілому, перехід країни до моделі випереджального інноваційного розвитку передбачає активізацію інноваційної діяльності та запровадження інновацій усіх фаз їх життєвого циклу у всіх видах економічної діяльності, у всіх регіонах. Це вимагає глибоких інноваційних змін у сфері державного управління на його національному, регіональному (обласному) та місцевому рівнях, у всіх сферах державотворення в Україні у найширшому спектрі їх розвитку.

При цьому важливо зазначити, що, на відміну від виробничої, фінансової чи соціальної підсистем, інноваційний комплекс не є самостійною ланкою, а «пронизує» усі сфери життєдіяльності суспільства. Інноваційні процеси є двигуном усіх реформаційних трансфор-

² Жаліло Я. А. Економічні засади державного суверенітету в глобалізованому світі / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 73–82.

³ Бжезинський З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский; [пер: с англ.]. – М.: Международные отношения, 2005. – 288 с.

мацій в Україні, підвищення конкурентоспроможності її економіки, розширеного відтворення її виробництва та в цілому випереджально-го соціально-економічного розвитку держави.

Реалізація стратегічних цілей та концептуальних принципів інноваційного зростання вимагає активного застосування механізмів їх запровадження. У даному контексті під такими механізмами розуміємо систему методів, інструментів, заходів і важелів впливу, спрямованих на реформування усіх процесів державотворення. У найбільш узагальненому вигляді можна визначити такі види механізмів: державорегулюючий, правовий, фінансово-економічний, виробничо-економічний, соціально-економічний, соціальний, екологічний. Їх дія в загальних рисах спрямована на побудову ринкової, конкурентоспроможної економіки соціального спрямування та входження України як рівноправного партнера у світову спільноту.

У вирішенні таких амбітних завдань особливу роль у сучасній Україні відіграє нарощування фінансового потенціалу та посилення державної фінансової підтримки вітчизняного виробника, необхідної для системних інноваційних трансформацій в економічній та соціальній сферах.

Важливим напрямом цих трансформацій в умовах слабкої інвестиційної активності держави, підприємців і населення та недостатнього фінансового забезпечення інноваційного зростання є реформування податкової сфери з метою гармонізації інтересів держави і платників податків; нарощування податкового потенціалу та грошового наповнення бюджетів усіх рівнів; підвищення суспільної ефективності оподаткування, розширення його розрахункової бази без збільшення податкового навантаження, узгодження фіскальних та стимулюючих податкових регуляторів, спрощення системи адміністрування податків, насамперед через застосування його інформаційних технологій та запровадження нових, партнерських відносин між податківцями і платниками податків. Це свідчить про необхідність удосконалення всієї системи податкових важелів на інноваційній основі. У першу чергу це передбачає запровадження нової ідеології оподаткування та відповідного удосконалення податкової політики, а також формування адекватного їй законодавчого поля, наближення його до законодавства розвинених країн.

Удосконалення податкових важелів на інноваційних засадах повинно сприяти підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної

податкової системи. У свою чергу, інноваційні процеси через оновлення технологій та засобів виробництва позитивно впливають на динаміку та «якість» його розширеного відтворення як у «малих», так і великих платників податків та опосередковано – на розширення розрахункової бази й збільшення податкового потенціалу країни та обсягів податкових надходжень до бюджетів усіх рівнів.

Таким чином, крім прямого впливу інновацій на розвиток податкової сфери України, є й дуже важливим «зворотний» зв'язок цих процесів. Тобто без активного реформування економічної системи на інноваційних засадах неможливе підвищення потужності податкового потенціалу, а отже, і фінансового капіталу в країні, необхідного для випереджального розвитку України. Враховуючи глобалізаційні виклики, які значно посилюють сформовану в межах сучасного міжнародного поділу праці експортно-імпорتنу залежність країн, виникає відчутний вплив на економіку через зменшення обсягів зовнішніх прямих інвестицій в основний капітал і «втечу» в офшорні зони вітчизняного фінансового капіталу. Великого значення в Україні набуває запровадження адресно-сконцентрованого податкового стимулювання високотехнологічних галузей промисловості, експортоорієнтованих та імпортозамінюючих галузей металургійної, машинобудівної, хімічної, харчової та легкої промисловості. Основною умовою ефективності цих преференцій, а також податкової підтримки малого і середнього бізнесу є не тільки обґрунтованість їх надання, але й жорсткий контроль за використанням. Значною мірою інноваційний розвиток України пов'язано із формуванням вітчизняних транснаціональних компаній, метрополітарних центрів і регіонів, використанням нереалізованих можливостей розширеного відтворення основних ланок АПК та інших стратегічно важливих видів економічної діяльності. Стратегічно важливим для України є підвищення конкурентоспроможності вироблених товарів, прибутковості виробництва, розбудова на інноваційних засадах з адекватним потребам податковим стимулюванням наукомісткого машинобудування, виробництва сучасних засобів виробництва для пріоритетних видів економічної діяльності. Для підтримки бюджетоформуючих ВЕДів і великих платників податків, формування так званих індустріальних технопарків, розвитку науководослідних робіт і ПКР у сфері створення нових сучасних технологій є оновлення застарілих у більшості стратегічно вагомих видах економічної діяльності основних фондів тощо.

Саме для вдосконалення адміністрування податків великих платників, зокрема через створення спеціальних центрів їх сервісного обслуговування в Україні, запроваджується метод горизонтального моніторингу: надання звітності у електронному вигляді, електронний контроль їх діяльності, що широко використовується у розвинених країнах; на передбачене у Податковому кодексі: скорочення обсягів та кількості податків і зборів, стимулювання вітчизняних виробників через певне зниження ставок податку на прибуток та удосконалення податку на додану вартість, зменшення навантаження на бізнес-середовище, запровадження спеціальних податкових режимів, податкових канікул для стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності, формування вітчизняних «ядер» транснаціональних компаній, у першу чергу в металургійному і агропромисловому комплексах, великих корпорацій та фінансово промислових груп і спрямоване реформування податкової сфери, що нині запроваджується в Україні і на державному, і на регіональному рівнях. І, що дуже важливо, в основних своїх аспектах воно відповідає Програмі «Україна – 2015» та прийнятій на її основі Стратегії соціально-економічного розвитку України, направленої на випереджальний інноваційний розвиток держави.

РОЗДІЛ І

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК: СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАЦІОНАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ

1.1. Формування єдиного збалансованого економічного простору України як важливої передумови її інноваційного розвитку

У процесі цивілізаційного поступу країн, розвитку їх продуктивних сил та економічних відносин у світовому геополітичному та гео-економічному просторі відбувалися величезні зміни. Особливо загострилися виклики глобалізації, які безпосередньо впливають на територіальну організацію світової спільноти: відчутно ускладнилися її форми, диверсифікувалися за структурою її процеси; різко зросла урбанізованість систем розселення населення в розвинених та пострадянських країнах і, відповідно – макроекономічні дисбаланси між їх центрами і периферією; посилились суперечності між ключовими «ядрами» геополітичного простору в процесі його переходу в ХХІ ст. від однополярного до поліполярного типу. Під впливом неоднозначних за своїми наслідками процесів глобалізації, формування потужних міждержавних економіко-політичних надструктур і союзів світовий економічний простір (СЄП) поступово формується як дуже ускладнена за структурою, багатоаспектна та багаторівнева, ієрархічно-побудована система життєдіяльності світової спільноти, геополітичний вектор розвитку якої є дуже динамічним щодо свого спрямування і на світовому, і на національному рівнях.

Вважаємо, що в територіально-організаційному аспекті як основні складові СЄП варто виділяти лише такі територіально-цілісні структури, які мають чітку адміністративно-територіальну визначеність та охоплюють всі види суспільних та суспільно-природних відносин і процесів життєдіяльності суспільства. Вони представлені регіонами різного ієрархічного рангу (статусу):

- 1) макрорегіони як міждержавні об'єднання (ЄС, НАФТА, БРІКС та ін.);
- 2) національні регіони мезорівня – незалежні держави;

3) внутрішньодержавні регіони – області, краї, землі, графства тощо.

У галузево-функціональному аспекті провідними у формуванні світового економічного простору виступають, на нашу думку, транснаціональні корпорації, фінансово-промислові групи, метрополітарні регіони тощо. В. В. Пилипів вважає, що саме формування потужного світового фінансового простору забезпечує провідну роль фінансової складової в економічних системах країн⁴. У цьому контексті варто додати, що одночасно фінансова стійкість та збалансованість фінансових відносин, на нашу думку, є й необхідною передумовою цілісності та збалансованості економічного простору на національному рівні територіально-адміністративної організації світового суспільства.

У ХХІ столітті визначальними процесами формування світового економічного простору на зазначених вище трьох рівнях його організації стали глобалізація як крайній прояв інтернаціоналізації та регіоналізація.

Зараз процеси глобалізації суттєво змінюють не тільки геополітичну, але й гео економічну ситуацію в світі. Такі зміни пов'язані як з підсиленням взаємозалежності країн, взаємопроникненням національних економік та послабленням національного суверенітету при зниженні економічної конкурентоспроможності тих чи інших країн, так і з посиленням ролі міждержавних інституціональних регуляторів і, що особливо важливо, зростаючим впливом на світову економіку потужних транснаціональних компаній, глобальних метрополітарних центрів, регіонів.

Глобалізація як одна з основних закономірностей світового розвитку виступає важливим чинником впливу на формування світового суспільства у всіх його аспектах. У першу чергу це проявляється у глобальному перерозподілі прав власності, у напруженні транснаціональних потоків фінансів, товарів, інформації, глибоких змінах світового територіального поділу праці⁵, значною мірою визначаючи рівень людського та соціально-економічного розвитку країни, її участь

⁴ Пилипів В. В. Управління відтворенням територіальних економічних систем у фінансовому просторі: [монографія] / Пилипів В. В. – К.: РВПС України НАН України, 2011. – 400 с.

⁵ Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів / Гальчинський А. С. – К.: Знання України, 2002. – 178 с.

у формуванні світового фінансового та інформаційного простору; геополітичний статус держав, поля їх впливу, взаємодії у світовому просторі та ін.

Те, що глобалізація неоднозначно впливає на соціально-економічний розвиток окремих країн, підкреслюють і вітчизняні, і зарубіжні вчені⁶.

З одного боку, глобалізація позитивно впливає на активізацію інноваційного розвитку, розширюючи коло розвинених країн, стимулюючи поширення науково-технічних досягнень промислово розвинених країн, зростання обсягів прямих і портфельних іноземних інвестицій у економіку менш розвинених країн, активізуючи в них інноваційно-інвестиційну діяльність, розвиток нових її форм, а саме: потоку ресурсо-, енергозберігаючих технологій з відповідною документацією, новітніх засобів виробництва, та в цілому підвищуючи потужність фінансово-економічного потенціалу менш розвинених країн.

Водночас глобалізація негативно впливає на: світовий розвиток через зниження рівнів економічної безпеки, людського та соціально-економічного розвитку багатьох країн, зменшення їх інтегрального потенціалу розвитку (особливо природно-ресурсного, кваліфікованої робочої сили, інтелектуального) і, що особливо загрозливо для країн «третього світу», – зумовлюючи значне зосередження прав власності, в першу чергу на природні, енергетичні ресурси в кількох найбільш розвинених країнах; загострення міждержавних конфліктів та невинуватене об'єктивними причинами різке зниження ролі деяких країн у світових відтворювальних процесах.

У складних умовах геополітичних та глобалізаційних впливів бажане входження України як потужної конкурентоспроможної держави у світову спільноту, її «повернення» в групу країн з високим рівнем промислового розвитку, до якої експертами ООН її було віднесено у 1992 р. (згідно з макроекономічними показниками 1990 р.). Особливого значення набуває перехід країни до інноваційного розвитку на засадах постіндустріалізму. Як зазначається нижче (п. 3.2) такий розвиток передбачає, з одного боку, широкомасштабне реформування суспільного життя, в першу чергу економіки, спрямоване на опрацю-

⁶ Жаліло Я. А. Економічні засади державного суверенітету в глобалізованому світі / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка // Стратеграфічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 73–82.

вання нової ідеології розвитку нових видів, насамперед високотехнологічних, економічної діяльності, запровадження новітніх технологій (виробничих, біо, нано...), видів продукції, форм маркетингу та, з іншого – модернізації як оновлення вже існуючих засобів виробництва, «механізмів» природокористування, суспільних відносин тощо. Реалізація таких глибоких секторально-технологічних трансформацій для підвищення інвестиційної привабливості країни, вдосконалення на національному та регіональному рівнях не тільки фінансових і виробничо-економічних, але й економічно-просторових відносин, процесів територіальної організації суспільства та розміщення продуктивних сил у контексті формування єдиного збалансованого економічного простору (ЄЗЕП) України набувають великого значення. Це необхідно для: зміцнення її національного суверенітету в умовах «ерозії національних суверенітетів», яку, на думку З. Бжезинського, «продукують процеси глобалізації»⁷; забезпечення територіальної цілісності країни та її економічної безпеки; реалізації пріоритетів інноваційного розвитку; покращання умов життя і господарювання в усіх її регіонах на основі підвищення рівня їх соціально-економічного розвитку. В численних документах стратегічного характеру основний акцент досі робився переважно на необхідності технологічно-секторіальних інновацій в економіці. Так, у Національній стратегії розвитку «Україна – 2015» були в узагальненому вигляді обґрунтовані основні напрями та передумови інноваційного розвитку України у вимірі основних секторів та видів економічної діяльності. До стартових передумов у цьому документі віднесено «... нові тенденції у світовій господарській системі, пов'язані з її глобалізацією, поглибленням нерівності між розвиненими та рештою країн світу, реструктуризацією світової економіки...», дедалі більш жорсткими умовами міжнародної конкуренції, яка охоплює ринки товарів, капіталів, технологій і робочої сили. Враховуючи викладені вище передумови, автори документа «Україна – 2015», вважають, що «...економічні стратегії національних урядів мають акцентуватися на вирішенні зазначених вище проблем». Для України, на їх думку, основною з них є реалізація доктрини не «наздоганяючого», а «випереджаючого» розвитку як єдиної можливості

⁷ Бжезинський З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / З. Бжезинський; [пер. с англ.]. – М.: Международные отношения, 2005. – 288 с.

досягати національних цілей розвитку та рівноправної інтеграції у світо-господарську систему⁸.

На нашу думку, для України як однієї з найбільших за площею в Європі країн для зміцнення національного суверенітету стратегічно важливим є залучення різних за масштабами, напрямками, сферами реалізації інновацій. У першу чергу це стосується прискореного розвитку третинного та четвертинного секторів економіки, дематеріалізації виробництва, інформатизації суспільних процесів, активізації участі України у формуванні світового інформаційного суспільства, транснаціональних компаній, вдосконалення на інноваційних засадах не тільки секторіально-технологічних відносин в економіці, але й суспільно-просторових, в першу чергу – міжрегіональних. Це особливо актуально в контексті формування ЄЗЕП України.

Вирішення цих проблем вимагає розробки та наукового обґрунтування і реалізації ієрархічно побудованої системи державних і регіональних програм динамічного соціально-економічного зростання, активізації багатовекторної інноваційно-інвестиційної діяльності та запровадження в практику результатів інших досліджень програмного характеру. Зазначені вище програми, на нашу думку, мають орієнтуватися на концептуальні ідеї та положення стійкого, соціально-економічного- та екологічно-збалансованого розвитку України та її регіонів, забезпечення в них процесів розширеного відтворення всіх складових національного капіталу: природного, людського, фінансового, матеріального та інформаційного.

Складні процеси формування економічного простору (ЕП) України, забезпечення його цілісності та збалансованості вимагають великої уваги з боку державного менеджменту всіх рівнів влади до вдосконалення регіональної політики держави у її основних аспектах: економічному, зокрема фінансовому (бюджетному, податковому, фінансово-кредитному), соціальному, інноваційному, транспортно-комунікаційному тощо.

Механізми вдосконалення регіональної економічної політики значно відрізняються від аналогічних механізмів у державі. Це обумовлено значно меншою площею, чисельністю населення, потужністю інтегрального потенціалу розвитку та диверсифікацією його

⁸ Національна стратегія розвитку «Україна – 2015». Громадсько-політичне об'єднання «Український форум». – К.: Український форум, 2008. – 74 с.

структури, значно вищим рівнем відкритості економічної системи будь-якого регіону; менш розгалуженою галузевою структурою його господарства, менш виразними перепадами в економічному рельєфі, в першу чергу, згідно з потужностями економічного потенціалу в обласному центрі та периферії області. Все це і визначає наявність специфічних саме для регіонів закономірностей економічного розвитку. До них можна віднести, по-перше, неможливість на регіональному рівні змінювати тип економічної системи (що навіть на макрорівні відбувається дуже рідко). По-друге, залежність економічного розвитку регіону не тільки від національних пріоритетів, макроекономічної ситуації та соціально-політичної стабільності, стану нормативно-законодавчої бази в країні, але й, значною мірою, від суспільно-природних властивостей та соціально-економічних характеристик самого регіону. В першу чергу від його геополітичного статусу в Україні, інвестиційної привабливості, прогресивності галузевої структури промисловості, рівня людського розвитку, кількості центрів високої соціально-економічної активності, податкоспроможності господарства тощо. По-третє, значні міжрегіональні розбіжності у стадіях цивілізаційного розвитку (низько-, високоіндустріальної тощо) щодо типу стратегії економічного зростання – інноваційно-інтенсифікаційного, інноваційно-стабілізаційного чи інноваційно-розвантажувального, що безпосередньо залежить від співвідношення техногенного навантаження на природні ландшафти та їх екологічної стійкості. По-четверте, велика залежність галузево-територіальної структури та фінансової стійкості господарства від раціонального використання суспільно-природних властивостей, зокрема інтегрального потенціалу розвитку господарства.

В Україні вже давно є розуміння необхідності регіоналізації суспільно-просторових відносин, децентралізації владних повноважень, інноваційних за характером реформаций усіх сфер життєдіяльності суспільства не тільки на національному, але й на регіональному рівні⁹. Така регіоналізація особливо важлива щодо економічної системи держави в контексті формування ЄЗЕП України, вимагає великої уваги до цих проблем з боку урядовців, політиків, вчених. При цьому

⁹ Тарангул Л. Л. Регіоналізація як важлива передумова висхідного соціально-економічного розвитку України / Л. Л. Тарангул, І. О. Горленко // Реформування фінансово-кредитної системи і стимулювання економічного зростання: матеріали наук.-практ. конференції, 30–31 травня. – Луцьк, 2003. – С. 236–237.

особливу роль має відігравати задіяння регіонально-конкретизованих, орієнтованих на ресурси і можливості кожного регіону стратегій інноваційного зростання та підвищення їх рівнів соціально-економічного розвитку і, в цілому, збалансування економічних відносин у країні в їх просторово-регіональних аспектах.

Регіоналізація суспільного життя, що вимагає не тільки узгодження інтересів держави і суспільства, держави і бізнесу, держави і регіону, але й сутнісної гармонізації міжрегіональних інтересів, фінансової децентралізації для вдосконалення як вертикальних, так і горизонтальних міжбюджетних відносин, підсилення фінансової бази на регіональному та місцевому рівнях, де саме й розвиваються стратегічно пріоритетні види економічної діяльності, сприятливі для життєдіяльності населення та господарювання умови. Така регіоналізація позитивно впливатиме на складні процеси формування економічного простору України, забезпечення його цілісності та збалансованості. Вирішення таких важливих для випереджаючого розвитку держави завдань, зокрема в контексті формування її ЄЗЕП та суспільно-ефективного перерозподілу ресурсів розвитку, можливе при впровадженні диверсифікованої та багаторівневої сукупності рівноваг. Рівноваги мають бути спрямовані на вдосконалення всієї системи суспільно-просторових, в першу чергу, базових – фінансових і виробничих – відносин на всіх рівнях адміністративно-територіальної організації країни: національному, регіональному, адміністративних районів та на місцевому. Саме узгоджена реалізація базових (фінансово-економічних) та інформаційно-інституційних рівноваг завдяки поєднанню державних та ринкових регуляторів на шляху запровадження стратегії випереджаючого розвитку, з одного боку, та ефективному й узгодженому плануванню розвитку економіки і соціальної сфери, підвищення суспільно-природної врівноваженості – з іншого, зможе в перспективі забезпечити на національному рівні територіальну цілісність держави та збалансованість її економічного простору, фінансову стійкість та економічну безпеку України. Необхідною передумовою при цьому є раціональне використання індивідуальних у кожному регіоні конкурентних переваг та інтегрального потенціалу розвитку в цілому.

Поняття «рівноваги» необхідно, на нашу думку, розглядати як важливу характеристику певних суспільно-економічних та суспільно-територіальних відносин у їх якісному чи кількісному вимірі, у досить

широкому діапазоні їх модифікацій, а саме таких понять, як «рівність», «паритетність», «врівноваженість», «узгодженість»¹⁰. Усі вони тією чи іншою мірою визначають ступінь збалансованості відповідних відносин. Враховуючи взаємопов'язане функціонування в Україні чітко визначених за змістом, суспільною функцією, природою відносин та стержневих процесів, суб'єктів та об'єктів функціонування певних сфер життєдіяльності суспільства – природної, демографічної, фінансово-економічної, соціальної тощо, вважаємо, що можна в найбільш узагальненому вигляді виділити кілька видів рівноваг: інтегральний, міжсферний та внутрішньосферний.

Інтегральні рівноваги розвиваються на національному рівні, об'єднують усі види між- і внутрішньосферних відносин та забезпечують (чи мають забезпечувати) високий геополітичний статус України, національний суверенітет, економічну та екологічну безпеку, її економічну та політичну стабільність.

Зважаючи на проблематику цього розділу, потрібно більш детально зупинитися та внутрішньосферних – фінансово-виробничих відносинах та міжсферних – соціально-економічних, природно-економічних, соціально-фінансових тощо, які в сукупності і формують ЕП країни. Всі ці рівноваги у єдності відображають суспільно-територіальний тип рівноваг, які формуються в державі на регіональному та місцевому рівні територіальної організації суспільства, визначаючи в цьому вимірі особливості функцій, рівень сформованості, пріоритетності тих чи інших між- і внутрішньосферних відносин у регіонах чи адміністративних районах як складових єдиного економічно простору України. При цьому варто зазначити, що рівноваги, які виникають на національному, регіональному і місцевому рівнях, з одного боку, істотно відрізняються за своїми «масштабними» характеристиками, але разом з тим подібні за своїми функціями. Адже вони об'єднують взаємовідносини як міжсферні, так і внутрішньосферні, які розвиваються на території країни, регіону, чи адміністративного району. У цілому в країні на будь-якому рівні територіальної організації її суспільства міжсферні рівноваги, які розвиваються в триєдності природи, населення і економіки, набагато складніші за структурую і самим змістом

¹⁰ Підходи до концепції стійкого розвитку і її інтерпретації стосовно України / І. О. Горленко [та ін.] // Український географічний журнал. – 1995. – № 4. – С. 3–10.

особливу роль має відігравати задіяння регіонально-конкретизованих, орієнтованих на ресурси і можливості кожного регіону стратегій інноваційного зростання та підвищення їх рівнів соціально-економічного розвитку і, в цілому, збалансування економічних відносин у країні в їх просторово-регіональних аспектах.

Регіоналізація суспільного життя, що вимагає не тільки узгодження інтересів держави і суспільства, держави і бізнесу, держави і регіону, але й сутнісної гармонізації міжрегіональних інтересів, фінансової децентралізації для вдосконалення як вертикальних, так і горизонтальних міжбюджетних відносин, підсилення фінансової бази на регіональному та місцевому рівнях, де саме й розвиваються стратегічно пріоритетні види економічної діяльності, сприятливі для життєдіяльності населення та господарювання умови. Така регіоналізація позитивно впливатиме на складні процеси формування економічного простору України, забезпечення його цілісності та збалансованості. Вирішення таких важливих для випереджаючого розвитку держави завдань, зокрема в контексті формування її ЄЗЕП та суспільно-ефективного перерозподілу ресурсів розвитку, можливе при впровадженні диверсифікованої та багаторівневої сукупності рівноваг. Рівноваги мають бути спрямовані на вдосконалення всієї системи суспільно-просторових, в першу чергу, базових – фінансових і виробничих – відносин на всіх рівнях адміністративно-територіальної організації країни: національному, регіональному, адміністративних районів та на місцевому. Саме узгоджена реалізація базових (фінансово-економічних) та інформаційно-інституційних рівноваг завдяки поєднанню державних та ринкових регуляторів на шляху запровадження стратегії випереджаючого розвитку, з одного боку, та ефективному й узгодженому плануванню розвитку економіки і соціальної сфери, підвищення суспільно-природної врівноваженості – з іншого, зможе в перспективі забезпечити на національному рівні територіальну цілісність держави та збалансованість її економічного простору, фінансову стійкість та економічну безпеку України. Необхідною передумовою при цьому є раціональне використання індивідуальних у кожному регіоні конкурентних переваг та інтегрального потенціалу розвитку в цілому.

Поняття «рівноваги» необхідно, на нашу думку, розглядати як важливу характеристику певних суспільно-економічних та суспільно-територіальних відносин у їх якісному чи кількісному вимірі, у досить

внутрішньосферних «відносин». Регіональні та міжрегіональні рівноваги суттєво впливають на формування єдиного економічного простору України, при тому, що ступінь міжрегіональної їх збалансованості часто в деяких аспектах навіть нижча ніж у державі в цілому.

Закономірно, що у формуванні економічного простору України основну роль відіграють фінансово-економічні (тобто внутрішньосферні) рівноваги, які охоплюють всю складну, ієрархічно побудовану сукупність відносин, що розвиваються в економічній системі держави та складають базовий, основний прошарок її простору. У зв'язку з тим, що у дуже диверсифікованій за структурою економічній системі України, в якій основну роль відіграють її фінансова та господарська складові, саме фінансово-виробничі рівноваги – численні, багаторівневі, різні за змістом і ступенем паритетності – є системоформуючими як у галузево-функціональній, так і у організаційно-територіальній збалансованості економічного простору України.

Для територіальної цілісності країни дуже важливим є ефективне, науково-обґрунтоване інституціональне забезпечення формування її ЄЗЕП, у першу чергу, законодавчо-правове, інформаційне і, особливо, фінансове – на тлі гармонізації інтересів влади і суспільства, держави і регіонів, держави і бізнесу та пом'якшення міжрегіональних диспропорцій розвитку. Тому варто зауважити, що на збалансованість ЕП суттєво впливають і такі мікросферні рівноваги, як соціально-виробничі, природно-економічні, соціально-фінансові та багато інших. У сукупності вони формують у межах держави зовнішнє середовище, інституціонально-інфраструктурні та інші умови підвищення сформованості економічного простору України та рівня його збалансованості. Зовнішнє середовище впливає і на наявність та гостроту дисбалансів, інші проблеми, які визначають ступінь сформованості ЄЗЕП України.

З переходом від внутрішньо- до міжсферних та інтегральних рівноваг змінюється не тільки їх роль у формуванні економічного простору, але й їх змістовна наповненість та ступінь необхідної врівноваженості.

Вважаємо, що при дослідженні галузево-функціональної збалансованості на національному рівні поняття «рівноваги» все більше відходить від його формально-логічного тлумачення і не завжди означає паритетні, абсолютно рівноважні відносини як між-, так і внутрішньосферні.

На нашу думку, в цьому контексті поняття «рівновага» означає таке співвідношення явищ, процесів тощо, яке гарантує «стійкість», ефективність (продуктивність) їх розвитку відносно досягнення стратегічно визначеної загальнодержавної мети. Так, збалансованість експорту та імпорту (тобто зовнішньоторговельний баланс) розуміється не як їх кількісна «рівність», а як перевищення обсягів експорту для підсилення фінансової стійкості та стабільності в державі. Виключення становлять такі фінансово-виробничі чи фінансово-соціальні рівноваги, які, для прикладу, забезпечують інноваційний розвиток виробництва, бізнесу в цілому, або підвищення рівня людського розвитку. В цьому випадку забезпечення певних обсягів фінансових інвестицій (кредиту, витрат бюджету на розвиток, тощо) для вирішення конкретних соціальних чи економічних завдань є необхідною умовою підвищення збалансованості ЕП України.

З іншого боку, порушення збалансованості економічного простору України, в першу чергу, зростання міжрегіональних дисбалансів, великих «розривів» у потужності економічного потенціалу в столиці, регіональних центрах та периферії, занепад сільських територій та «слабкий» розвиток малих та середніх міст несе в собі реальну загрозу цілісності країни, деформує її й недосконалий просторовий каркас розвитку, суттєво погіршуючи умови життя та господарювання в регіонах. Щоб запобігти цьому та активізувати процеси збалансування економічного простору України, вдосконалення соціально-економічних ландшафтів та підвищення рівня соціально-економічного розвитку всіх регіонів, необхідне дуже потужне інституціональне забезпечення на основі підсилення нормативно-правових та інформаційних засад, регіоналізації соціально-економічного життя країни, вдосконалення суспільно-територіальних відносин.

Особливу роль у цьому контексті, як зазначалося вище, має відігравати фінансове забезпечення цих складних процесів. У першу чергу це вимагає в умовах викликів глобалізації та передбачуваного вступу України в зону вільної торгівлі з ЄС, вдосконалення фінансової політики держави стосовно її активізації щодо зміцнення конкурентних переваг країни та підсилення позицій вітчизняного виробника на зовнішньому та, що особливо важливо, внутрішньому ринках. Це значно підвищить конкурентоспроможність країни, фінансову стійкість та збалансованість ЕП на всіх рівнях його формування.

Підсилення державної фінансової підтримки малого і середнього бізнесу, стратегічно вагомих видів економічної діяльності передбачає широке залучення різних форм та джерел вітчизняних інвестицій як з боку бізнесу, великих корпорацій та фінансово-промислових груп, так і з боку населення, завдяки посиленню мотивацій до підвищення його інвестиційної активності та вдосконаленню фінансово-кредитної політики. Це значно підвищить інвестиційну привабливість України для іноземних інвесторів. У цьому контексті можливо доцільно було б урахувати досвід уряду США на чолі з Президентом Френкліном Делано Рузвельтом щодо «виводу» країни з Великої депресії, яка охопила більшість держав світу у 1929 році.

В Україні інноваційні трансформації податкової сфери як один із важливих напрямів нарощування потужності фінансового потенціалу, удосконалення соціально-економічних відносин відіграють подвійну роль. З одного боку, такі трансформації спрямовані на суспільно ефективний перерозподіл фінансових ресурсів, в першу чергу, з метою наповнення бюджетів усіх рівнів для забезпечення важливих і життєво необхідних функцій держави, посилення національного суверенітету і підвищення геополітичного статусу України, з іншого – мають орієнтуватися на розвиток ринкової економіки соціального спрямування, підвищення рівня життя населення, конкурентоспроможності національної економіки, інвестиційної привабливості України, збереження її культурної самобутності тощо.

Варто вказати на закономірний взаємозв'язок інноваційних трансформацій в економічній системі країни та реформувань у податковій сфері, оскільки остання є важливою її складовою та виступає важливим чинником фінансового забезпечення випереджаючого розвитку України. Крім того, можна зазначити, що активна реалізація моделі саме такого розвитку відповідає світовій цивілізаційній парадигмі і вимагає постійного вдосконалення податкової системи з урахуванням як поточної соціально-економічної ситуації в Україні, так і викликів глобалізації та досвіду розвинених країн. Це активізує реформування податкових відносин і зумовлює спрямованість податкових регуляторів на першочергову підтримку національного виробництва та бізнесу в Україні, раціонального використання інтегрального потенціалу розвитку країни та її регіонів, підвищення попиту на внутрішніх ринках, (зокрема за рахунок підвищення добробуту населення). Прискорене

зростання внутрішнього попиту значно підвищить фінансову стійкість, інвестиційну привабливість та міжрегіональну збалансованість економічної системи України.

Необхідно зазначити, що в останні роки відбулися позитивні зрушення в податковій сфері України. Особливу роль у процесах податкового реформування відіграє прийняття Податкового кодексу України та його подальше вдосконалення. Це підвищує прозорість і спрощує структуру податкової системи, суттєво підсилює не тільки економічну, а й суспільну ефективність оподаткування, його інформатизацію та територіальну справедливість, активізує податкове стимулювання вітчизняного виробництва та запровадження нових форм сервісного обслуговування великих платників податків тощо.

Вважаємо, що суттєве підсилення державної підтримки фінансового забезпечення формування ЄЗЕП України, збільшення обсягів бюджетних витрат на розвиток, задіяння різноманітних джерел інвестицій в основний капітал, а також різних форм і інструментів податкового стимулювання і надання довгострокових кредитів малому і середньому бізнесу та населенню доцільно орієнтуватись у трьох основних напрямках підвищення сформованості, зокрема збалансованості та цілісності економічного простору країни та підвищення рівнів людського і соціально економічного розвитку, що вимагає реалізації ефективної регіональної політики.

Перший напрям передбачає пом'якшення міжрегіональних диспропорцій та підвищення рівнів людського та соціально-економічного розвитку, що вимагає реалізації ефективної регіональної політики вирівнювання економічного рельєфу країни, який зараз характеризується надмірною концентрацією висококваліфікованих кадрів, інтелектуального, економічного, інформаційного та промислового потенціалу в столиці та, в меншою мірою, в обласних центрах, та низькою потужністю такого потенціалу розвитку в периферії. Наявність таких «піків» рівня соціально-економічного розвитку на фоні занепаду сільської місцевості та малих, а інколи і середніх міст відчутно деформує економічний простір України та послаблює його міжрегіональну збалансованість. Це вкрай негативно впливає на сучасну територіальну організацію суспільства (ТОС), на соціальну ситуацію, фінансову стійкість держав. Усунення цих проблем вимагає суттєвого реформування державної регіональної політики в Україні.

«Регіональна політика», як і «регіоналізація» та «регіональний розвиток» є важливою, однією з ключових категорій у понятійно-термінологічному апараті теорії регіоналістики і вже давно перебуває в центрі уваги вчених-економістів, географів, демографів та інших. Але й досі в спеціальній літературі немає її однозначного тлумачення. В Євросоюзі її тлумачать як централізовано-регульовану діяльність держави, спрямовану на збалансованість міжрегіональних відносин. Це відобразилось і в Декларації, прийнятій у 1996 р. у м. Одеса на міжнародній науковій конференції з проблем стійкого, соціально-економічно і екологічно збалансованого розвитку країн Причорномор'я. У ній підкреслювалося, що «політика просторового розвитку» має забезпечувати збалансованість економічних, соціальних, культурних, екологічних параметрів розвитку країн та регіонів цього макрорегіону та носити довгостроковий характер. Російський вчений С. С. Артоблевський визначав, що регіональна політика як продукт розвитку суспільства виникає, коли держава відчуває свою відповідальність за всю територію країни, включаючи її кризові регіони.

Зважаючи на значні територіальні відмінності природних, соціально-економічних, історичних умов, великі міжрегіональні диспропорції у розвитку регіонів України, регіональна політика виступає однією з основних складових державної політики країни. Її науковій обґрунтованості та засадам реалізації було присвячено численні наукові розробки, публікації вітчизняних вчених. Ми вважаємо, що одним із найбільш вдалих є визначення цієї категорії М. Долішнім. Він надає її тлумачення у широкому розумінні, розглядаючи цю політику «як систему цілей, дій, що спрямовані на інтереси держави щодо регіонів та внутрішні інтереси самих регіонів».

Основними орієнтирами, напрямками дії регіональної політики є територіальні аспекти розвитку суспільства, всіх сфер його життєдіяльності в регіонах, формування в них ефективно діючої владної вертикалі, сегментованої за регіонами національної системи ринків фінансів, робочої сили, природних ресурсів, товарів, послуг тощо. До її основних завдань можна додати потужне фінансове і правове забезпечення структурних та техніко-технологічних інноваційних трансформацій у господарстві регіонів, зміцнення фінансової бази на регіональному та місцевому рівні територіального управління за рахунок суттєвої фінансової децентралізації в країні, активізацію зовнішніх

функцій регіонів, зокрема диверсифікацію галузевої та територіальної структури їх експортного сектору, та підвищення рівня їх людського і стійкого, соціально-економічного та екологічного розвитку. У контексті формування ЄЄЗ простору України стратегічного значення зараз набуває і пом'якшення існуючих міжрегіональних дисбалансів соціально-економічного розвитку України. Тобто ефективна регіональна політика є важливим інструментом державного регулювання економікою та соціальною сферою країни. Вирішення всіх цих завдань можливе лише при дієвій регіоналізації суспільного життя України.

Категорія «регіоналізація», як зазначалося вище, займає важливе місце в понятійно-термінологічному апараті теорії регіоналістики. Це складна за структурою міждисциплінарна наука, яка об'єднує кілька наукових дисциплін, що вивчають економіку, соціальну та інші сфери життєдіяльності регіону, а саме: регіональну соціологію, регіональну демографію, регіональну економіку, регіональну конфліктологію тощо¹¹. Треба зазначити, що існують різні підходи до визначення поняття «регіоналізація». Так, у західній літературі воно здебільшого визначається як «процес передачі повноважень або обов'язків від центрального уряду до регіональних адміністрацій»¹². Поділяючи в цілому такий підхід, ми вважаємо за доцільне розглядати регіоналізацію суспільного життя на відміну від регіоналізації державного устрою, яка б означала його федералізацію як важливий чинник не тільки вдосконалення територіальної організації суспільних відносин, узгодженості інтересів держави і суспільства, держави і бізнесу, держави і регіонів, але й гармонізації міжрегіональних відносин.

Варто зазначити, що саме регіоналізація лежить в основі вдосконалення соціально-економічного простору України та її регіонального розвитку в цілому. У цьому контексті державне регулювання спрямоване на оптимізацію територіально-суспільних пропорцій відтворювальних процесів у країні, організацію системи регіонального управління, регіонального менеджменту. Регіональний розвиток України може бути збалансованим та ефективним тільки при забезпе-

¹¹ Гранберг А. Г. Основы региональной экономики: [учебник для вузов] / Гранберг А. Г. – М.: ГУ ВШЭ.

¹² Жаліло Я. А. Економічні засади державного суверенітету в глобалізованому світі / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка // Стратегічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 73–82.

ченні регіонально-диференційних механізмів реалізації загальнодержавних пріоритетів з орієнтацією на основні соціально-економічні характеристики та суспільно-територіальні властивості регіонів: їх геополітичне положення, демографічну і працересурсну ситуацію, інтегральний потенціал розвитку, структуру господарства і зовнішні його функції, які в сумі визначають індивідуальні для кожного регіону конкурентні переваги.

У цілому, на нашу думку, регіональний розвиток України являє собою об'єктивний, багатоаспектний процес, який охоплює усі складові суспільно-територіального комплексу регіону (соціум, систему поселень, виробництво, соціальну, економічну та екологічну інфраструктуру та ін.) та спрямований на раціональне використання його конкурентних переваг. Такий розвиток вимагає задіяння регіонально-конкретизованих стратегій економічного інноваційного зростання, що має забезпечувати раціональне використання інтегрального потенціалу, конкурентних переваг усіх регіонів України та сприяти підвищенню рівня їх соціально-економічного розвитку, покращанню їх екологічної ситуації, розширенню спектра зовнішньоекономічної діяльності, всіх їх зовнішніх функцій. Дуже важливо в сучасних умовах те, що ефективний регіональний розвиток України має призвести до пом'якшення її територіальної неідентичності, вдосконалення територіальної організації суспільства [ТОС]. Треба додати, що ТОС країни представлена в першу чергу регіонами, які об'єднують всі види суспільно-природних відносин, що розвиваються на їх території. В Україні регіони виступають як одиниці її адміністративно-територіального поділу, а саме: області, АР Крим, міста Київ та Севастополь.

Потрібно зазначити, що недосконалість територіальної організації суспільства в країні суттєво знижує ступінь сформованості її економічного простору. До основних негативних рис ТОС у найбільш узагальненому вигляді можна віднести:

- несформованість просторового каркасу розвитку як основи (мережі) єдиного економічного простору України;
- велику диференціацію (від низько- до високоіндустріальної) стадій цивілізаційного розвитку, на яких перебувають регіони;
- надвеликий «розрив» у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів;

— невідповідність потужності наявних економічних, інтелектуальних, інформаційно-комунікаційних ресурсів регіонів їх інтегральному потенціалу розвитку через його неефективне використання, що негативно позначається на реалізації конкурентних переваг;

— невідповідність якості життя населення рівням економічного розвитку регіонів;

— низький рівень транснаціоналізації виробництва, процесів метрополізації, а також розвитку провідних у галузевій структурі промисловості та певною мірою експортоорієнтованих легкої та харчової промисловості, що суттєво звужує спектр зовнішніх функцій та видів зовнішньоекономічної діяльності регіонів;

— недостатнє наукове обґрунтування узгодження цілей, механізмів їх реалізації та потужності фінансового забезпечення Національних та регіональних програм соціально-економічного розвитку, підвищення економічної, та зокрема інвестиційної активності населення і, особливо, активізації інноваційної діяльності в країні та регіонах¹³.

Зазначені вище недоліки, проблеми і дисбаланси дуже відчутні на регіональному рівні соціально-економічного розвитку в міжбюджетних відносинах тощо. Виходячи із вищенаведеного, вважаємо, що першочергове податкове стимулювання як і фінансово-кредитні преференції доцільно спрямовувати на:

— ліквідацію надмірного «розриву» в потужності фінансового, інтелектуального, виробничого, інформаційного потенціалу між столицею, обласними центрами та їх периферією;

— вирівнювання рівня соціально-економічного розвитку за рахунок його підвищення у всіх регіонах України;

— підвищення відповідності фінансово-економічному потенціалу регіонів їх можливостей та ресурсів, що позитивно позначиться на збалансованості економічних відносин в них;

— розробку та ефективну реалізацію ієрархічно побудованої системи державних та регіональних програм соціально-економічного розвитку, раціонального використання природно-ресурсного потенціалу; підвищення економічної та інвестиційної активності населення через залучення відповідних мотивацій, зокрема через податкове регулювання та створення в регіонах системи робочих місць, адекватної

¹³ Підходи до концепції стійкого розвитку і її інтерпретації стосовно України / І. О. Горленко [та ін.] // Український географічний журнал. — 1995. — № 3. — С. 3–10.

не тільки кількості працездатного населення, але й, наскільки можливо, його кваліфікаційному рівню;

– активне «будівництво» транснаціональних транспортних коридорів у напрямках Європа-Азія та країн Балтії – Причорномор'я.

Вважаємо, що другий напрям залучення різноманітних стимулюючих вітчизняного виробника заходів та інструментів фінансової, в першу чергу, податкової політики України має бути спрямований на підвищення збалансованості економічного простору України та на вирішення проблеми пом'якшення територіальної неідентичності.

На нашу думку, підсилення територіальної неідентичності безпосередньо пов'язане із впливами глобалізації. Адже в останні десятиліття в близьких за своїми історичними, етнонаціональними, соціально-економічними умовами регіонах (та ареалах) все активніше розвиваються дуже різноманітні за своєю суттю, чисельністю та спрямованістю функцій, площею поширення поля взаємодії. Саме вони зумовлюють значною мірою характер відносин, ступінь їх численності та збалансованості, види рівноваги в сформованих суспільно-територіальних комплексах, що у своїй сукупності визначають територіальну організацію суспільного життя України, її форми і особливості.

Потрібно зазначити, що в результаті цих процесів сформувалась система так званих територіально ідентичних регіонів, різних за масштабами територій, типом розселення населення, щільністю мережі поселень, потужністю і структурою наявного інтегрального потенціалу розвитку, різноманітністю функцій та рівнем узгодження суспільних та суспільно-природних відносин.

Вони не завжди чітко окреслені адміністративно, але територіально ідентичні згідно з історичними умовами формування, транспортно-географічного положення, характеру галузевої та територіальної структури господарства, стадії еволюційно-цивілізаційного розвитку, на якій вони зараз перебувають, рівня соціально-економічного розвитку, навіть способу життя населення та релігійних уподобань. У сукупності різні у своїй індивідуальності регіони формують у країні економічний та в цілому соціально-економічний простір, відмінний від інших країн, зокрема за рівнем територіальної неідентичності та напруженості (чи узгодженості) внутрішніх міжрегіональних відносин, значною мірою визначаючи його цілісність та збалансованість.

Вітчизняні та зарубіжні вчені відносять підсилення напруження територіальної неідентичності до важливих проблем світового рівня, які суттєво впливають в останні роки на геополітичну та гео економічну ситуацію в світі.

Зрозуміло, що більш або менш виразна територіальна неідентичність, ступінь її диференційованості в державі суттєво і неоднозначно позначається на її геополітичному статусі, впливає на активність її «самовираження» у світовому суспільстві, участь у світових інтеграційних процесах, у формуванні світового фінансового та інформаційного простору, успішність розвитку країни згідно з цивілізаційною парадигмою¹⁴.

В історичній ретроспективі роль територіальної неідентичності по-різному проявлялась у міру розвитку продуктивних сил та виробничих відносин у різні історичні періоди в різних країнах. У цьому контексті доречно зазначити, що вплив цих процесів і тоді, і зараз призводив і призводить до напруження політичної і соціальної ситуації у багатьох країнах світу. Наприклад, кілька століть назад це проявилось у тривалому і гострому протистоянні гугенотів та католиків у Франції, яскравим проявом чого стала так звана Варфоломійська ніч; численними, кількаковими війнами між Англією та Шотландією, у ХІХ ст., – громадянською війною півночі та півдня США тощо. А наприкінці ХХ – початку ХХІ століть – протистоянням в основному протестантської Англії та католиків Ірландії. Зараз дуже загострились аж до воєнного протистояння міждержавні відносини, боротьба між розвиненими країнами та потужними ТНК за ринки збуту, джерела стратегічно важливих природних ресурсів (у першу чергу нафти), напруження між країнами за збереження однополюсного геополітичного світового простору¹⁵.

В умовах загострення міжетнічних, міжконфесійних та, на думку багатьох політиків, навіть міжцивілізаційних протистоянь та конфліктів врахування проблеми внутрішньодержавної територіальної неідентичності дуже важливо в Україні. Адже Україна відзначається великими міжрегіональними диспропорціями соціально-економічного

¹⁴ Горленко І. О. Концептуальні засади дослідження територіальної ідентичності / І. О. Горленко, Л. Г. Руденко. // Геополітика і територіальна ідентичність у глобалізованому світі. – К., 2011.

¹⁵ Там само.

розвитку, відміними у рівні Людського розвитку, а її чітко виражена природно-географічна, історична, конфесійна та економічна територіальна неідентичність позначається на напруженні політичної та соціальної ситуації. До того ж, територіальна неідентичність, яка почала формуватися в Україні ще в далекій історичній ретроспективі, зараз проявляється у світогляді громадян, способі життя, релігійних уподобаннях, культурній самобутності, навіть зовнішньоекономічних орієнтирах населення в різних територіально ідентичних регіонах.

Доцільно зазначити, що в умовах «прогресуючої» глобалізації вирішальну роль щодо можливостей збалансування територіально неідентичних міжрегіональних відносин, у підсиленні «самовираження» кожного регіону та його участі у формуванні економічного простору країни, зовнішньоекономічній діяльності, бюджетоформуванні, розвитку метрополітарних міждержавних процесів тощо відіграє узгоджена реалізація стратегічних векторів державного розвитку, задіяння регіонально-конкретизованих його стратегій, які б виходили із загальнонаціональних інтересів та державної стратегії інноваційного розвитку, але базувались на можливостях та ресурсах регіону. У цьому контексті необхідно зазначити, що зараз на перший план виходять не природно-ресурсна як раніше, а інтелектуальна, інформаційна, науково-технічна складові інтегрального потенціалу розвитку (ІПР) в кожному регіоні, нарощування і підсилення ІПР саме в цих напрямках.

Вирішення цих проблем зараз набуває в Україні особливої актуальності і передбачає виділення в країні таких територіально ідентичних одиниць її адміністративно-територіального поділу за сумою їх геополітичних, суспільно-економічних, історичних, природно-ресурсних ознак та умов. На нашу думку, у найбільш узагальненому вигляді доцільно виділити два підходи до визначення територіальної ідентифікації країни.

Перший, суб'єктно-державний підхід передбачає виділення територіально-ідентичних регіонів та анклавів «зверху» і відображає бачення їх індивідуальності та її врахування при визначенні найбільш ефективної стратегії та проблем їх розвитку з боку владних структур, вчених та ін.

Другий, об'єктно-інтуїтивний підхід базується на визначенні територіальної ідентичності регіону з боку соціуму, що в ньому проживає. На нашу думку, тільки узгоджене залучення цих двох підходів,

зокрема до розробки регіонально-конкретизованих стратегій висхідного інноваційного зростання в Україні, може знизити рівень територіальної неідентичності і привести до формування громадянського суспільства з чітким розумінням загальнонаціональних інтересів.

Вважаємо, що результативність дослідження територіальної неідентичності країни залежить від повноти відображення і врахування індивідуальних рис ідентичності регіонів, глибини вивчення різноманітності всіх геополітичних, суспільно-природних і виробничо-економічних відносин та «полів» взаємодії. Пом'якшення територіальної неідентичності можливе при задіянні, як зазначалось вище, регіонально конкретизованих стратегій, динамічному економічному зростанні всіх регіонів з використанням їх конкретних переваг при достатньому їх фінансовому забезпеченні.

Важливу роль у цьому контексті відіграє не тільки вдосконалення фінансової політики, але й її ефективна реалізація із активним задіянням усіх заходів, методів та інструментів економічного регулювання. В першу чергу це стосується бюджетного та податкового регулювання. Адже саме збалансування дохідно-витратної частини бюджетів та надання податкових преференцій буде сприяти інноваційному розвитку вітчизняного виробництва, підвищенню конкурентоспроможності економіки регіонів України, прискореному їх економічному зростанню, із значною активізацією відтворювальних процесів, що призведе до підсилення цілісності та збалансованості економічного простору України. Це тим більш важливо, що в останні роки в країні, як і в багатьох інших державах світу, під впливом глобалізації більш виразно проявляється їх територіальна неідентичність, що негативно позначається на збалансованості не тільки економічного, але й суспільного їх простору.

Особливої державної підтримки потребує фінансове забезпечення розвитку потужних центрів – міст із високою економічною активністю і відчутним впливом на розвиток оточуючих територій. Саме в них є перспективи трансформації в ядра вітчизняних транснаціональних компаній, якщо не світового, то міждержавного рівня. Вирішення цих завдань важливо не тільки для розвитку малих і середніх міст, а й для вирівнювання економічного рельєфу України, тобто для вдосконалення її просторового каркасу розвитку, пом'якшення, територіальної неідентичності держави – проблеми, яка зараз набула глобального значення.

Тому третім напрямом посилення фінансового забезпечення підвищення сформованості економічного простору України є формування потужного просторового каркасу України, її розвитку.

У цьому контексті дуже важливим є врахування процесів регіоналізації, яка, як зазначалось вище, проявилась у другій половині ХХ ст. як важлива закономірність світового розвитку та реалізовується і зараз через процеси національної ідентифікації, державотворення при активному залученні різних моделей державної регіональної політики та структуризації простору на глобальному та національному рівні. Тому підсилення державного фінансового забезпечення підвищення сформованості економічного простору України та зміцнення його цілісності через податкове, фінансово-кредитне стимулювання, активне інвестування, спрямоване на вдосконалення територіальної структури господарства та, головне – Просторового каркасу розвитку України, є в країні дуже актуальне.

Необхідно зазначити, що саме Просторовий каркас розвитку, який відображає характер та об'єднує форми розміщення і зосередження продуктивних сил України, концентрації працересурсного, виробничого, фінансового, науково-технічного її потенціалу може розглядатися як базова основа економічного простору України. Процеси його формування безпосередньо пов'язані з розширенням системи розселення населення, інтенсифікацією соціально-економічного розвитку регіонів та вдосконаленням територіальної організації суспільства. Особливу роль при цьому відіграє збільшення в Україні центрів соціально-економічної активності¹⁶. Ці процеси як зазначалось вище, є системоформуючими у підвищенні збалансованості ЄП України. У цілому підсилення сформованості ЄЗП потребує зосередження зусиль усіх гілок влади та бізнесу для задіяння необхідних механізмів державного економічного, особливо фінансового регулювання із узгодженням їх з ринковими регуляторами.

Вважаємо, що в цьому контексті стратегічного значення набуває й вирівнювання економічного рельєфу країни (за умови підвищення рівня її соціально-економічного розвитку), зокрема зростання малих

¹⁶ Теоретико-методологічні основи дослідження потенціалу розвитку центрів соціально-економічної активності / [Підгрушній Г. П., Качаєв Ю. Д., Горленко І. О., Денисенко О. О.] / Ін-т географії НАН України. – К., 2012. – С. 103–116. – Деп. в ДНТБ України 04.07.2012, № 22 – Ук2012.

та середніх міст, як потенційних центрів соціально-економічної активності, розвитку сільської місцевості та периферійних територій.

Згідно з теорією територіального планування, розробленою в Україні ще на початку 70-х років XX століття, в Просторовому каркасі розвитку основними елементами виступали полюси та вісі зростання. В процесі розвитку продуктивних сил України, диверсифікації на інноваційних засадах структури її господарства та поступового зміцнення позицій п'ятого та зародження наприкінці XX та на початку XXI століття шостого технологічних укладів почала ускладнюватись і територіальна структура Просторового каркасу розвитку. В першу чергу це було пов'язано із формуванням полісів зростання (ПР) агломераційного характеру. Найбільші з них, з високим рівнем концентрації науково-технічного, інтелектуального, фінансового потенціалу та розгалуженою функціональною спрямованістю соціально-економічної активності, на нашу думку, можна розглядати як метрополіси чи метрополітарні райони на початковій фазі їх формування. Зараз саме вони є основним елементом економічного простору в деяких розвинених країнах Європи та США.

Таким чином, слід зазначити, що ієрархічно організована система економічно-просторових відносин та територіальних форм їх зосередження диверсифікувалась і складається зараз в межах національного простору деяких розвинених країн із центрів різного ступеня соціально-економічної активності, полюсів зростання та метрополісів і метрополітарних районів. В Україні полюси зростання, зважаючи на більш високий рівень інвестиційно-інноваційної діяльності, потужність інтегрального потенціалу розвитку та широку палітру їх функцій, варто розглядати як основні чинники розвитку процесів метрополізації, підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіонів, вдосконалення Просторового каркасу розвитку та випереджаючого економічного зростання в Україні. Це особливо важливо для підвищення рівня сформованості та збалансованості її єдиного економічно врівноваженого простору, у контексті збереження цілісності та забезпечення національного суверенітету України.

Тому вважаємо, що фінансова, особливо податкова підтримка держави, орієнтація на різноманітні джерела інвестування та впровадження вітчизняних і зарубіжних інновацій в сферу секторіально-технологічного реформування, зокрема в полях впливу полюсів зростання, в Україні набувають зараз першочергового значення.

Поки-що в Просторовому каркасі розвитку в державі переважають центри із низькою та середньою соціально-економічною активністю в регіонах, які згідно з дослідженнями вітчизняних вчених перебувають на низькій індустріальній стадії цивілізаційного розвитку. А до великих ПР необхідно віднести Київську, Харківську, Донецько-Макіївську, Дніпропетровську та Львівську агломерації.

У цілому концепція полюсів зростання як основних елементів Просторового каркасу розвитку певною мірою зівзучна із прийнятою зараз в Європі концепцією поліцентричного розвитку¹⁷.

На нашу думку, в Україні саме центри із високою соціально-економічною активністю, досить потужним інтегральним потенціалом розвитку та наявністю тих чи інших конкурентних переваг природо- чи працересурсного, чи промислового, чи науково-технічного профілю можуть поступово переростати в полюси зростання як основні «двигуни» соціально-економічного розвитку оточуючих їх територій та в цілому регіонів і як «підйомна» сила для підвищення його рівня. Що, в свою чергу, буде сприяти підвищенню збалансованості суспільно-просторових відносин, економічного простору України, вирівнюванню економічного рельєфу та покращанню соціально-економічного ландшафту в усіх регіонах країни.

Підсумовуючи вищесказане, необхідно зауважити, що полюси зростання одночасно виступають як: 1) елементи територіальної структури господарства, яка об'єднує, крім центрів, значно більші за них за територією, потенціалом розвитку, чисельністю функцій вузли та агломерації; 2) складові системи розселення; 3) найбільш інтегровані за структурою, системою суспільних і суспільно-природних відносин елементи Просторового каркасу розвитку. За характером внутрішніх зв'язків та ступенем внутрішньої взаємопов'язаності відносин полюси зростання представляють собою суспільно-територіальні комплекси, які об'єднують на певній території населення, економіку, інфраструктуру та природне середовище.

Полюси зростання залежно від ступеня реалізації потенціалу їх зростання, сформованості їх структури, активності та спектру їх функцій можна підрозділити на дві групи:

- 1) реально функціонуючі ПР;
- 2) потенційно прогнозовані ПР.

¹⁷ Підгрушній Г. П. Промисловість і регіональний розвиток України: [монографія] / Підгрушній Г. П. – К.: Інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.

На жаль, полюсів зростання другої групи в Україні значно менше, ніж першої. На нашу думку, прискорений завдяки активній фінансовій підтримці перехід потенційних полюсів до вже функціонуючих буде сприяти їх поширенню в усіх регіонах України, що значно підвищить рівень їх Людського і соціально-економічного розвитку збалансованості економічного простору держави в цілому. До того ж, це призведе не тільки до розгалуження мережі Просторового каркасу, але й до появи в Україні нових, як зазначалось вище, сучасних форм територіальної організації світового суспільства: метрополісів і метрополітарних районів якщо не світового, то міждержавного статусу, а також технопарків і технополісів. Збільшення кількості ПР та потужності потенціалу їх зростання, більш рівномірне їх розміщення по території країни та підсилення їх ролі у процесах розширеного відтворення міжрегіональних соціально-економічних зв'язків, підвищення щільності Просторового каркасу розвитку позитивно позначиться не тільки на збалансованості, але й на зміцненні єдності економічного простору України. У цьому контексті особливої актуальності набуває науково обґрунтоване визначення перспективних полюсів зростання та механізмів й інструментів першочергового фінансового забезпечення їх прискореного економічного зростання. Важливу роль у цих процесах в умовах обмеженості фінансових ресурсів держави та низької інвестиційної активності бізнесу та населення відіграє активне запровадження (як це неодноразово зазначалось в спеціальній літературі) відчутного, адресно-орієнтованого в найбільш перспективні полюси зростання податкового стимулювання в широкому спектрі його інструментів. Разом з цим визначення таких полюсів та забезпечення їх фінансування є стратегічно важливою міждисциплінарною проблемою, вирішення якої має узгоджуватись із загальнодержавною стратегією динамічного зростання України на інноваційних засадах. Як зазначалось вище, серед численних документів стратегічного характеру найбільш чітко та багатосторонньо ключові пріоритети випереджаючого розвитку України були визначені в Національній стратегії розвитку «Україна – 2015». До основних підвалин інноваційного розвитку в цьому документі віднесено не тільки динамічне зростання високотехнологічних галузей, експортоорієнтованих видів економічної діяльності, виробництва третинного, четвертинного та п'ятиринного секторів, але й тих сфер економіки та соціального профілю, які забезпечують нарощування інтелектуального та інформаційного потенціалу

України, вдосконалення інституційного забезпечення цих відносин та процесів.

Важливим у цьому контексті є: досягнення в країні економічної та політичної стабільності; вдосконалення структури імпорту при розширенні ввозу товарів та послуг, які втілюють передові технології, та різкого скорочення ввозу продукції, яку Україна виробляла раніше і може ефективно забезпечувати внутрішній ринок самостійно і зараз; регулювання міграційних потоків зі скороченням «відтоку» з країни кваліфікаційних наукових кадрів; запровадження інвестиційних режимів, при яких був би доцільним переплив капіталу у більш перспективні та стратегічно вигідні види економічної діяльності тощо.

Як бачимо, реалізація цих стратегічно вагомих для України завдань має безпосередньо вирішуватись саме на регіональному рівні, при актуалізації динамічного зростання центрів соціально-економічної активності та формування на цих засадах поширеної по території України, розгалуженої мережі реально функціонуючих полюсів і осей зростання.

Тому концептуально-методологічні основи вдосконалення Просторового каркасу розвитку України передбачають формування міжрегіонально-збалансованої системи полюсів зростання як основних «агентів» поширення інновацій в економічній та соціальній сферах. Зважаючи на це, підсилення впливу полів взаємодії цих полюсів та узгодженість ієрархічної системи внутрішньодержавних відносин та інтересів має бути орієнтовано на:

- забезпечення національного суверенітету, економічної безпеки та національних інтересів країни, стратегічних пріоритетів її динамічного інноваційного зростання;

- побудову інформаційного суспільства на засадах постіндустріалізму та принципів стійкого, соціально-економічного та екологічно збалансованого розвитку України;

- підвищення геополітичного статусу держави, підсилення її ролі в світових геополітичних та геоekonomічних процесах, зокрема завдяки реалізації конкурентних переваг потужного та різноманітного за структурою інтегрального потенціалу розвитку в усіх регіонах країни; наявності великих наукових центрів та висококваліфікованих трудових ресурсів; дуже вигідного геополітичного та транспортного положення на євразійському просторі; прогнозованої можливості формування на основі металургійного та деяких спеціалізованих АПК

«ядер» вітчизняних транснаціональних компаній та метрополітарних регіонів міждержавного статусу.

Як зазначалось вище, вирішення всіх цих проблем вимагає врахування не тільки зовнішніх, глобалізаційних впливів та викликів, але й внутрішніх проблем, які значною мірою сформувалися під час трансформаційних процесів перехідного періоду і негативно позначились на економічних просторових відносинах. Це в першу чергу стосується загострення поляризації просторового розвитку України, зниження рівня соціально-економічного, особливо промислового рівня її розвитку тощо.

У сучасних умовах зростання кількості полюсів зростання, їх поширення по території України та в цілому прискорена реалізація моделі її випереджаючого розвитку вимагають активних інноваційних змін в усіх центрах соціально-економічної активності. Це можливо при глибоких трансформаціях державного управління, підвищення ефективності правового, економічного, зокрема фінансового регулювання економіки на національному, регіональному та місцевому рівні¹⁸. Водночас «перехід» перспективних полюсів до групи реально функціонуючих вимагає глибокого, багатоаспектного системно-структурного аналізу економіки регіонів України, дослідження територіальної та функціональної структури виробництва, визначення основних векторів формування Просторового каркасу розвитку та наявних індивідуальних у кожному конкретному регіоні та центрі конкурентних переваг і ресурсів та можливостей їх реалізації. Зважаючи на численні, різноманітні за своїм «походженням», природою, силою впливу зовнішні та внутрішні фактори, вважаємо за доцільне виділити дві групи векторів розвитку: загальнонаціональну та регіонально-конкретизовану.¹⁹

До групи векторів та чинників загальнонаціонального значення можна віднести:

¹⁸ Теоретико-методологічні основи дослідження потенціалу розвитку центрів соціально-економічної активності / Підгрушній Г. П., Качасв Ю. Д., Горленко І. О., Денисенко О. О.; Ін-т географії НАН України. – К., 2012. – С. 103–116. – Деп. в ДНТБ України 04.07.2012, № 22 – Ук2012.

¹⁹ Горленко І.О. О полюсах экономического роста Украины в современном глобализованном мире и проблемах их финансового обеспечения / І. О. Горленко, Л. Г. Руденко, Є. О. Маруняк // Варшавський регіональний форум 2013: концепція, показателі і політика: книга докладів, 8–12 жовтня 2013 г. – Варшава, 2013.

- орієнтацію на випереджаючий, інноваційний тип розвитку;
- соціальне спрямування економіки із підвищенням її конкурентоспроможності;
- узгодженість дій усіх гілок влади та державних і ринкових регуляторів;
- фінансову децентралізацію для забезпечення фінансовими ресурсами власних та делегованих «зверху» повноважень регіональної та місцевої влади;
- екологізацію всіх аспектів життєдіяльності суспільства.

До векторів та чинників регіонально-конкретизованого значення слід віднести:

- підвищення науково-технічного рівня господарства в розрізі профільних у регіоні видів та галузей економічної діяльності;
- відродження традиційних чи створення нових для регіону високотехнологічних галузей точного і середнього машинобудування, зокрема транспортного, сільськогосподарського тощо;
- інноваційний розвиток АПК, підйом сільського господарства, задіяння в ньому нових чи «забутих» технологій (сівозмін, меліорації земель тощо), приведення структури сільськогосподарських культур відповідно до земельно-кліматичних умов регіону;
- прискорене підвищення науково-технічного рівня важкого та транспортного машинобудування, легкої, хімічної промисловості, лісопромислового комплексу та ін.;
- активний розвиток на інноваційній основі рекреаційно-туристичного комплексу з максимально ефективним використанням його потужного потенціалу в Карпатах, Причорноморському регіоні тощо.

У зв'язку з тим, що й агрокліматичний, і рекреаційно-туристичний потенціал зосереджені значною мірою у регіонах із нижче середньо республіканського рівня соціально-економічного розвитку, реалізація двох останніх пунктів має особливо велике значення для формування в них нових полюсів зростання та зміцнення Просторового каркасу розвитку в цілому. У цьому контексті дуже важливим є дослідження передумов формування тих чи інших функціональних типів полюсів зростання згідно з потужністю та численністю їх функцій, полів їх впливу на оточуючі території, взаємозв'язків з іншими такими структурами. Це, у першу чергу, залежить від потужності інтегрального потенціалу їх розвитку та переважання тих чи інших його

складових, від фінансового забезпечення їх реалізації. Значною мірою на це впливають суб'єктивні чинники, а саме: активність, професіоналізм, сучасність мислення, моральність регіональної та місцевої влади. Відповідно до ступеня реалізації та «природи» конкурентних переваг і наявних ресурсів центрів з високою соціально-економічною активністю на їх основі можуть формуватися три типи полюсів зростання: моно-, бі- та поліфункціональні. Зрозуміло, що з позицій формування Просторового каркасу розвитку як основи ЄЗЕП України дуже важливим є поступове підвищення диверсифікації та характеру спрямованості соціально-економічної активності полюсів зростання, посилення їх впливу на оточуючі території, розширення спектра функцій з одночасним підвищенням їх статусу – від внутрішньо-регіональних до міжнародних²⁰.

За наявності в полюсах зростання чи територіях їх впливу промислової та сільськогосподарської, транспортної функцій особливого значення набуває підвищення науково-технічного рівня відповідних виробництв, в першу чергу задіяння новітніх ресурсо- та енергозберігаючих і маловідходних технологій. Це не тільки значно підвищує конкурентоспроможність виробництва в ПР, але й знижує техногенне навантаження, тобто покращує природне середовище життєдіяльності населення. Зіставлення обсягів такого навантаження (з урахуванням можливих ризиків техногенних аварій) із екологічною стійкістю природних ландшафтів є важливою передумовою визначення типу стратегії розвитку не тільки полюсів зростання, але й інколи і цілих регіонів: інноваційно-інтенсифікованого, інноваційно-стабілізаційного чи інноваційно-розвантажувального. Звичайно, наукове обґрунтування стратегії зародження, ствердження в статусі полюсу зростання, як «репродуктора» появи нових полів взаємодії та центрів економічної активності та подальшого їх розвитку в територіально-ідентичних регіонах вимагає системно-структурного аналізу всієї геосистеми як триєдності: населення, економіки і природи. У першу чергу це стосується дослідження суспільно-природних властивостей та соціально-економічних

²⁰ Горленко І. О. О полюсах экономического роста Украины в современном глобализованном мире и проблемах их финансового обеспечения / І. О. Горленко, Л. Г. Руденко, Є. О. Маруняк // Варшавський регіональний форум 2013: концепція, показателі і політика: книга докладів, 8–12 жовтня 2013 г. – Варшава, 2013.

характеристик ПР. У найбільш узагальненому вигляді до основних критеріїв при цьому слід віднести на регіональному рівні:

- площу, щільність населення, густоту системи розселення; наявність середніх та великих міст, центрів соціально-економічної активності;
- зайнятість населення та частку безробітних у працездатному населенні;
- питому вагу регіону в обсягах ВВП, промислової та сільсько-господарської продукції; густоту транспортної мережі тощо;
- ступінь цивілізаційного та людського рівнів розвитку;
- активність зовнішньоекономічної діяльності; експортно-імпортний баланс;
- частку податкових надходжень з регіону у їх загальнореспубліканському обсязі; частку дохідної частини регіонального бюджету до загальнореспубліканської; рівень податкового навантаження;
- внутрішньо-бюджетну збалансованість; участь у формуванні дохідної частини Державного та місцевого бюджетів;
- участь у міжнародному, національному, міжрегіональному поділі праці; кількість та спрямованість зовнішніх функцій;
- структура промисловості, частка в обсягах промислової продукції стратегічно вагомих, високотехнологічних та суспільно-необхідних підприємств; рівень корпоратизації та активність формування фінансово-промислових (чи промислово-фінансових) груп.

Посткризове зростання та поступовий перехід України до інформаційного суспільства, формування її ЄЗЕП та зміцнення фінансового забезпечення цих процесів вимагають узгодженого залучення державних та ринкових регуляторів, ефективної реалізації різних аспектів державного регулювання: організаційного, правового, бюджетного, податкового та ін., а також глибокого реформування соціальної сфери та економічної системи країни. У цьому аспекті в умовах відчутної недостатності в державі фінансових ресурсів особливого значення набуває вдосконалення податкової сфери.

Це передбачає зміни в самій ідеології оподаткування, а саме: доопрацювання Податкового кодексу, підсилення дієвості податкового регулювання, модернізація обліково-інформаційних технологій адміністрування податків, яка повинна бути орієнтована, зокрема, на розгортання потужної багатоджерельної фінансової підтримки відтворювальних процесів в економіці та формування ЄЗЕП України. Варто зазначити, як зазначалось вище, що така підтримка має

«комплексний» характер, об'єднує бюджетне і податкове стимулювання та залучення різноманітних джерел інвестицій та однаково важлива для підвищення сформованості ЄЗЕП України у всіх трьох, визначених вище його напрямках.

Узагальнюючи вищезазначене, до важливих передумов у цьому контексті варто віднести:

1) активну участь у наданні потужного фінансового забезпечення, формування ЄЗЕП як держави, так і бізнесових структур, іноземних інвесторів та населення;

2) розробку і реалізацію узгодженої з бюджетною податковою політики, орієнтованої на вдосконалення економічно-просторових, зокрема міжрегіональних відносин, формування Просторового каркасу розвитку та гармонізацію інтересів: «влада – суспільство, «державна – регіони», «державна – бізнес» тощо.

3) реалізацію регіональних програм соціально-економічного розвитку, інвестиційно-інноваційних та інших;

4) збільшення дохідної частини регіональних та місцевих бюджетів для забезпечення внутрішньої дохідно-витратної збалансованості, а також зміцнення фінансової бази регіональної та місцевої влади;

5) підвищення рівня людського розвитку, добробуту населення і відповідно його споживчого попиту та інвестиційної активності.

Необхідно зазначити, що саме в процесі податкового регулювання відбувається значною мірою розподіл і перерозподіл фінансових ресурсів у країні як у міжгалузевому (між ВЕДами), так і в територіальному (міжрегіональному) аспектах.

Для забезпечення суспільної, а не тільки економічної ефективності оподаткування важливим є:

– проблемно-ситуаційний підхід до визначення першочергових завдань щодо реалізації податкової політики. Тобто вирішення тих чи інших пріоритетних на даний момент проблем розвитку економіки із залученням відповідних методів чи інструментів оподаткування;

– спрямованість податкового стимулювання на підтримку інноваційного розвитку всієї системи економічних, зокрема соціально- та просторово-економічних відносин для підвищення конкурентоспроможності економіки, добробуту населення, формування Просторового каркасу розвитку;

– багаторівневий характер дії адресно-орієнтованих податкових регуляторів у розрізі регіонів, адміністративних районів, полів зростання;

– жорсткий контроль пільгового оподаткування щодо ефективного використання наданих преференцій.

Процес формування системи полюсів зростання та його фінансове забезпечення безумовно вимагає системно-структурного аналізу просторової специфіки розміщення продуктивних сил.

Забезпечити державну підтримку інноваційного розвитку не тільки великих, але й малих і середніх міст, активізацію першої і другої фази інновацій у великих містах і агломераціях неможливо без вагомого нарощування в країні фінансового, зокрема податкового потенціалу. Саме податкові регулятори економіки мають особливе значення в системі державного управління в умовах гострої фінансової кризи і слабкої інвестиційної активності в Україні. Податкове стимулювання доцільно, на нашу думку, розвивати у двох напрямках і в два етапи, що висвітлено в підрозділі 3.2 цього розділу.

1.2. Пріоритети інноваційного розвитку

Загальновизнаною в Україні ХХІ ст. є стратегічна орієнтація її державного розвитку на побудову ліберальної ринкової економіки соціального спрямування на засадах постіндустріалізму, побудови демократичного громадянського суспільства, суттєвого покращання якості життя населення. У цьому контексті магістральним є інноваційний вектор динамічного сходження України по щаблях цивілізаційного розвитку та забезпечення його соціально-економічної та екологічної збалансованості.

Під інноваційним розвитком розуміємо зміни у світогляді, мета – філософія мислення населення, формування складної та багатоаспектної системи трансформацій гуманітарно-освітньої, управлінсько-організаційної, економічної, зокрема виробничої, бюджетної, податкової, а також соціальної та інших сфер. Такий розвиток, на нашу думку, об'єднує як процеси модернізації, в основі яких лежить оновлення вже існуючих форм, механізмів, відносин життєдіяльності суспільства, так і широкомасштабного реформування суспільного життя, в першу чергу економіки, спрямованого на формування нової ідеології розвитку, нових видів діяльності, в першу чергу високотехнологічних галузей, новітніх технологій, видів продукції, форм маркетингу тощо.

Узагальненою метою і самою суттю інноваційного розвитку України є активне запровадження суспільно ефективних і орієнтованих на ствердження України в світовому суспільстві системних реформаций усієї сукупності геополітичних, соціальних, виробничих, фінансово-кредитних, податкових, екологічних, культурно-освітніх та інших відносин.

Реалізація таких глибинних реформаций в Україні можлива лише за консолідації зусиль усіх гілок влади, і особливо населення та його розумінні того, що альтернативою прискореного інноваційного розвитку при свідомій та активній його участі у цьому процесі є консервація того зубожіння, в якому населення тепер перебуває. Це особливо важливо в умовах посилення і загострення процесів глобалізації та регіоналізації в усій широкій палітрі їх викликів та загроз, які безпосередньо і неоднозначно впливають не тільки на геополітичну карту світу, але й на складну і багаторівневу систему між- і внутрішньодержавних відносин і зв'язків. Процеси глобалізації та регіоналізації, що дуже прискорилися у ХХІ столітті як основні закономірності світового розвитку, безпосередньо і неоднозначно впливають на формування економічного простору, територіальну організацію світової спільноти, на всю світову систему дуже розгалужених і багаторівневих відносин і зв'язків, що відображають основні аспекти життєдіяльності населення на світовому і національному рівнях.

Цікаво, що глобалізація, яка виступає як вища форма інтернаціоналізації світового розвитку, і регіоналізація, яка активізувалася в ХХІ ст. і в своїх позитивних (національної ідентифікації та державотворення), і в негативних проявах (вкрай деструктивного націоналізму), у цілому однаково зорієнтовують більшість країн на поступальний цивілізаційний розвиток на засадах захисту своїх національних інтересів. Хоча треба зазначити, що різні країни світу мають різні стадії такого розвитку: від феодалізму до постіндустріалізму. Те, що глобалізація «стимулює суперечливі процеси, що призводять до ерозії традиційних державних суверенітетів, загрожуючи втратою національного контролю над основними економічними і соціальними цінностями», підкреслював Бжезинський²¹.

²¹ Бжезинський З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский ; [пер. с англ.]. – М.: Международные отношения, 2005. – 288 с.

Ці проблеми глибоко опрацьовані і Я. А. Жаліло, який зазначає, що «... глобалізація висуває додаткові вимоги щодо відповідності національної економіки потребам сучасної конкурентної боротьби на світовому ринку». Водночас він підкреслює і неоднозначність впливу глобалізації, яка «...надає нові потенційні можливості для побудови інноваційної моделі розвитку національної економіки та обмежує здатність держави щодо їх використання»²².

У цілому слід зазначити, що глобалізація, з одного боку, позитивно впливає на світовий розвиток, розширюючи коло розвинених країн, активізуючи їх інноваційно-інвестиційну діяльність і підвищуючи геополітичний статус та їх потенціал у країнах «сімки» (сконцентровано більше 70 % його фінансових, інтелектуальних і виробничих ресурсів).

До позитивів глобалізації слід віднести і формування світових ринків фінансів та інформації, що призвело до поширення науково-технічних досягнень і заростання обсягів іноземних інвестицій у менш розвинені країни, формування нових процесів інноваційно-інвестиційної діяльності – перепливу сучасних енерго- і ресурсозберігаючих технологій з відповідною документацією, сучасних засобів виробництва тощо. Це позначилось і в останні десятиліття, і в скачкоподібному підйомі національних економік раніше відсталих країн, таких як Індія, Бразилія, ПАР, і суттєвому підвищенні їх ролі, особливо щодо Китаю, Росії, Індії у світових геополітичних відносинах і створенні нового міждержавного об'єднання – БРІКС.

Водночас глобалізація призвела до негативних наслідків світового розвитку через послаблення національного суверенітету багатьох країн та подальше зниження рівнів їх соціально-економічного розвитку, надвелике зосередження прав власності, в першу чергу на їх природні, енергетичні ресурси в кількох найбільш розвинених країнах, у загостренні міждержавних конфліктів тощо.

У цьому контексті становлення України як рівноправного учасника світових інтеграційних процесів і побудови інформаційного, постіндустріального суспільства вимагає її прискореного, випереджального економічного розвитку саме на інноваційних засадах. В Україні

²² Жаліло Я. А. Економічні засади державного суверенітету в глобалізованому світі / Я.А. Жаліло, Д. С. Покришка. // Стратеграфічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 73–82.

такий розвиток розглядається як багаторівневий, поліаспектний, секторіально-технологічний трансформаційний процес, який спрямований, зокрема, на підвищення рівня соціально-економічного та людського розвитку, статусу країни в геополітичному просторі світу та конкурентоспроможності її економіки²³.

Випереджальний розвиток України зараз, на нашу думку, базується на таких засадах:

1. Запровадження нової ідеології мислення у представників держави та населення, яка б відповідала парадигмі ринкової економіки соціального спрямування та забезпеченню безпеки України.

2. Підсилення дієвості державної влади та ефективності державного регулювання економікою та соціальною сферою з одночасною його гармонізацією із ринковими регуляторами.

3. Глибокого секторіально-технологічного реформування не тільки виробничо-господарської (базової), але й усіх суспільних (і соціальної, і фінансової та інших) надбудовних структур (сфер).

Необхідність застосування в країні випереджальної, замість «наздоганяючої» моделі розвитку було підкреслено ще в прийнятому на рівні держави документі «Україна – 2015», Національна стратегія розвитку. При цьому було зазначено, що реалізація доктрини випереджувального розвитку – це єдина можливість досягти національних цілей розвитку і рівноправної інтеграції у світогосподарську систему²⁴. У документі до необхідних передумов переходу до випереджального розвитку віднесено прискорення формування індустріально (на нашу думку – постіндустріально) інформаційного устрою; суттєве підвищення якості державного і корпоративного управління; збільшення частки інноваційних продуктів та високих технологій у ВВП до 35 % та частки інвестицій в основний капітал до 25 %, забезпечення повноцінного функціонування фондового ринку тощо.

Дуже важливо, що орієнтація на динамічний інноваційний розвиток України, активне реформування її гуманітарної, фінансово-економічної, соціальної сфери, зокрема зовнішньоекономічних,

²³ Проблеми податкового регулювання і планування податкових платежів / [Іванов Ю. Б., Тищенко О. М., Давискіба К. В., та ін.; за заг. ред. Ю. Б. Іванова]. – Харків: ХНЕУ, 2006. – 240 с.

²⁴ Національна стратегія розвитку «Україна – 2015». Громадсько-політичне об'єднання «Український форум», – К.: Український форум, 2008. – С. 38.

бюджетно-податкових, як умова її успішного входження у світову спільноту і зараз визначається пріоритетним у соціально-економічному їх розвитку. Зокрема в щорічному посланні Президента України до Верховної Ради за 2011 рік модернізація України розглядається як наш стратегічний вибір 2011, забезпечення динамічного інноваційного зростання економіки України, як основного двигуна посилення соціальних гарантій та швидкого покращання якості життя населення вимагає прискореної ліквідації існуючих недоліків соціально-економічного розвитку. Вони, з одного боку, сформувалися в Україні історично, ще у ХХ столітті та, з іншого – загострилися при переході країни до ринкових відносин. Це пов'язано насамперед із загрозливими наслідками затяжної кризи «перехідного періоду», які, на нашу думку, є і зараз, а саме:

- нестабільність соціально-економічної та політичної ситуації, що підсилюється загрозами світової фінансової кризи;

- неузгодженість інтересів держави, регіонів, громадян, суб'єктів господарювання та ін.;

- відсутність потужного фінансового забезпечення реалізації ефективної стратегії соціально-економічного розвитку України, адекватної її можливостям та інтересам, з одного боку, та сучасним світовим викликам – з іншого – на тлі нерозуміння з боку багатьох політиків і широких верств населення необхідності об'єднати зусилля влади і громадськості навколо побудови в Україні інформаційного суспільства внаслідок глибоких трансформацій економіки та соціальної сфери.

Вважаємо, щоб запобігти таких проблем необхідно було б, розпочавши «перебудову» країни, реалізувати стратегію запровадження ринкових відносин на сучасних інформаційно-технологічних засадах при збереженні вже напрацьованого в країні потужного економічного, зокрема промислового потенціалу зі стрімкою динамікою розвитку високотехнологічних галузей, сфери послуг та державного протекціонізму щодо забезпечення інноваційного розвитку економіки та захисту вітчизняного виробника, особливо після вступу до СОТ.

Вочевидь, що саме з цих позицій треба підходити до вирішення найбільш загрозливих для сучасного державного розвитку України проблем. До основних з них узагальнено можна віднести такі:

- відставання України у просуванні по шляху цивілізаційного світового розвитку (тільки два її регіони наближаються до високоіндустріальної його стадії);

- консервативність секторіально-галузевої структури економіки;
- низький техніко-технологічний рівень виробництва та продуктивності праці;
- низьку конкурентоспроможність господарства і обмежений фінансовий потенціал країни;
- несформованість просторового каркасу розвитку як основи формування єдиного збалансованого економічного простору України;
- невідповідність потужності економічного потенціалу інтегральному потенціалу розвитку країни, що позначається негативно на використанні конкурентних її переваг;
- слабкий розвиток процесів метрополізації, що суттєво знижує рівень соціально-економічного розвитку багатьох регіонів України і активність зовнішньоекономічної функції та погіршує її позиції на внутрішньому та зовнішніх ринках;
- дуже великі соціально-економічні диспропорції між центром і периферійними територіями не тільки на національному, але й на регіональному рівні;
- великий «розрив» у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів і недостатнє його фінансове забезпечення, зокрема, на рівні регіональної та місцевої влади через високу централізацію фінансових ресурсів у країні;
- слабе використання переваг вигідного транспортно-географічного положення як країни (з одного боку – як проміжної ланки між Заходом і Сходом на Євразійському континенті та між країнами Балтії та Причорномор'я – з іншого), так і її регіонів (приморських, прикордонних);
- складну соціальну ситуацію і низький рівень життя більшості населення;
- невідповідність якості життя населення в регіонах рівням їх економічного розвитку;
- занепад сільської місцевості у багатьох регіонах Поділля, Причорномор'я, Криму тощо.

Всі перелічені негативи безперечно гальмують соціально-економічний розвиток і в такому контексті негативно впливають на інноваційні перетворення в Україні. Всі вони мають об'єктивний характер і для їх подолання необхідно суттєво підсилювати владу держави, професіоналізм вищих ешелонів менеджменту, тобто активно

здійювати суб'єктивні чинники позитивного впливу на інноваційний розвиток. Це тим більш необхідно, що Україна та її регіони мають настільки потужний, об'єктивно існуючий інтегральний потенціал розвитку у всіх його складових (інтелектуальній, земельній, мінерально-сировинній, агрокліматичній, виробничій, працересурсній, рекреаційній), що зараз важливими у реалізації інноваційних трансформацій стануть саме професійне управління раціональним використанням інтегрального потенціалу зростання в напрямі реалізації ефективної, науково обгрунтованої стратегії такого використання та нарощування фінансового забезпечення цих процесів. Слід зазначити, що безпосередньо впливають на інноваційний розвиток і суб'єктивні чинники суспільно-світоглядного характеру, які значною мірою визначають ідеологію та концептуальні засади трансформаційно-реформаційної моделі подальшого розвитку стратегії державотворення в Україні, тематично-змістовну спрямованість державних, національних і регіональних Програм розвитку та активність їх реалізації в країні. Вони суттєво впливають і на пом'якшення чи загострення її територіальної неідентичності, а за отже, і на рівень міжнаціональної та міжконфесійної конфліктності – і, відповідно, на політичну стабільність в Україні.

Вирішення зазначених вище проблемних питань із урахуванням сучасної політичної та економічної ситуації в Україні та тенденцій і закономірностей розвитку світової економіки досить чітко вимагає задіяння, окрім стратегічно-інноваційного, таких основних векторів висхідного розвитку, що безпосередньо відповідають національним інтересам країни, як: соціальне спрямування економіки, збалансування економічно-, соціально- та екологічного аспектів розвитку, фінансової децентралізації, енергозбереження, екологічного.

У найбільш узагальненому вигляді до національних інтересів сучасної України можна віднести: активізацію її участі у формуванні світового економічного простору, побудову демократичного громадянського суспільства та ринкової економіки соціального спрямування; досягнення економічної та екологічної безпеки держави; прискорене нарощування секторіально-технологічних інноваційних трансформацій у економіці; зміцнення конкурентних переваг держави та суттєве підсилення інноваційно-інвестиційної діяльності як з боку вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів; і, що особливо важливо, –

покращання в країні якості життя і генофонду населення, збереження культурної своєрідності; ренатуралізація природи²⁵.

Національні інтереси визначають і пріоритети державної розбудови, а саме: побудову в Україні постіндустріального інформаційного суспільства, ствердження її як рівноправного партнера у світовій спільноті, глибокі системно-структурні реформації у всіх сферах державотворення, зміцнення і раціональне використання інтегрального потенціалу розвитку країни та її регіонів (насамперед його інтелектуальної, фінансової, інформаційної складових) і підвищення до світових соціальних гарантій населення.

Висвітлюючи основні пріоритети економічної стратегії України, Я. Жаліло відносить до них, у першу чергу, Копенгагенські критерії, які вимагають від країн – претендентів до вступу в ЄС забезпечення: стабільності суспільних інститутів; здатність витримати тиск конкурентів та ринкових сил у межах ЄС, спроможність взяти на себе зобов'язання, які накладає членство, в міждержавних структурах, зокрема економічний і валютні Союзи²⁶.

Розвиваючи цю тему, вчений зазначає, що в контексті збереження суверенітету економічної політики в умовах глобалізації необхідно орієнтуватися на ряд (у його редакції це 17) стратегічних пріоритетів внутрішньої та зовнішньої економічної політики «нової хвилі» економічних реформ. До таких пріоритетів він відносить:

- забезпечення високих темпів економічного зростання зі збільшенням ваги внутрішніх чинників економічної динаміки;
- поєднання монетарної стабільності з економічним зростанням;
- розвиток людського капіталу як основної конкурентної переваги в постіндустріальному світі;
- забезпечення паритетної участі України у глобальних економічних процесах;
- посилення «агресивної» експертної політики;

²⁵ Горленко И. А. Основные положения Концепции государственной региональной политики Украины / И. А. Горленко, П. Г. Руденко // Известия Российской академии наук. – 2009. – № 3. – С. 18. – (Серия «Географическая»).

²⁶ Жаліло Я. А. Економічні засади державного суверенітету в глобалізованому світі / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка // Стратегіфічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 244–245.

– диверсифікація протекціоністської політики в умовах зниження прямих і тарифних (на нафтопродукти) засобів захисту внутрішнього ринку непрямими;

– детінізація економіки, легалізація тіньових доходів і капіталів;

– формування підвалин інформаційного суспільства та ін.²⁷

Національні інтереси та пріоритети розвитку взаємозумовлені і входять до системи суспільно-державних цінностей України. Ця система включає також і цілі інноваційного розвитку, до яких, на нашу думку, на сучасному етапі державотворення узагальнено можна віднести:

1) підвищення геополітичного статусу держави, зокрема, через диверсифікацію та інтенсифікацію зовнішньої функції та міжнародних зв'язків країни – політичних, економічних, науково-технічних, культурних, комунікативно-інформаційних, туристично-рекреаційних тощо;

2) наближення якості життя населення до світових стандартів із збереженням культурної самобутності;

3) підвищення конкурентоспроможності економіки на зовнішніх і внутрішніх ринках на засадах постіндустріалізму, інноваційних трансформацій, підсилення інвестиційно-інноваційного і інформаційного потенціалу тощо;

4) прискорену адаптацію владного (державного, регіонального, місцевого) менеджменту, бізнесового середовища, населення до ринкових умов ліберальної економіки і викликів глобалізації;

5) розширення системи робочих місць, підвищення економічної активності населення, якості і потужності кадрового потенціалу, його кваліфікаційного рівня;

6) удосконалення соціально-фінансової стратифікації населення шляхом створення потужного середнього класу та суттєвого скорочення частки «зубожілого» населення;

7) активізацію інвестиційно-інноваційної діяльності для модернізації виробництва, докорінних реформаций його структури, підвищення рівня його де – матеріалізації, прибутковості та продуктивності праці працюючих;

²⁷ Жаліло Я. А. Економічні засади державного суверенітету в глобалізованому світі / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка // Стратегіфічні пріоритети. – 2011. – № 2. – С. 245–249.

8) раціоналізацію природокористування та екологізацію виробництва шляхом підвищення його науково-технічного рівня, запровадження сучасних енерго- та ресурсозберігаючих технологій та розвитку екобезпечних видів економічної діяльності.

У забезпеченні цих стратегічних цілей соціально-економічного розвитку України особливої ваги набуває реалізація системи механізмів, які об'єднують методи, інструменти, заходи і важелі впливу на інноваційний розвиток країн. До них у найбільш узагальненому вигляді можна віднести наступні:

1. Державо-регулюючі механізми, що об'єднують різноманітні регулятори, методи, засоби, дії з боку держави, спрямовані на узгодження між- та внутрішньорегіональних суспільно-територіальних відносин (виробничо-фінансових, виробничо-природних, соціально-демографічних, бюджетно-податкових та ін.) у контексті забезпечення динамічного економічного зростання України на інноваційних засадах та гармонізації інтересів «держава – суспільство».

2. Суспільно-світоглядні механізми, які мають забезпечувати:

б) перебудову ідеології державної розбудови України відповідно до цивілізаційної парадигми розвитку;

б) переведення стратегії розвитку «... із сфери ідеологічних конструкцій у безпосередньо перетворюючу силу та керівництво до дії»;

в) активізацію фундаментальних і прикладних досліджень у сфері вдосконалення суспільних відносин, політичної толерантності;

г) адаптацію менталітету населення, підприємців, менеджерів – управлінців державного, регіонального та місцевого рівнів до сучасних пріоритетів інноваційного розвитку України, нових умов господарювання тощо;

д) орієнтацію вищої школи на підготовку високопрофесійних кадрів відповідної спеціалізації та з чітким розумінням завдань державної розбудови, висхідного інноваційного розвитку в умовах глобалізації;

е) активізацію просвітницької роботи з населенням щодо активізації їх економічної активності та кращої адаптації до ринкової економіки, гармонізації інтересів усіх суб'єктів суспільних взаємовідносин у країні, природоохоронної діяльності тощо.

3. Нормативно-правові механізми, спрямовані на: законодавче забезпечення державного регулювання побудови ринкової економіки

соціального спрямування; реальну, а не декларовану демократизацію суспільного життя в країні; успішне вирішення проблем і забезпечення пріоритетів «випереджального» інноваційного розвитку із максимальним наближенням його до світових стандартів.

4. Фінансові механізми, орієнтовані на:

а) нарощування фінансового, зокрема податкового потенціалу країни і регіонів, суспільно-ефективний перерозподіл фінансових потоків і ресурсів;

б) формування диверсифікованих за компонентною структурою та збалансованих щодо «попиту – пропозиції» державного та регіональних фінансових ринків – ресурсів, цінних паперів, банківських і страхових послуг тощо;

в) збалансування міжбюджетних (горизонтальних і вертикальних) і внутрішньобюджетних (дохідно-витратних) відносин;

г) фінансове забезпечення виконання стратегічних програм щодо державного і регіонального розвитку та підтримки вітчизняного виробника на національному та місцевому рівнях;

д) удосконалення податкового регулювання, інформатизації процесів адміністрування податків і підсилення стимулюючої функції оподаткування для збільшення грошового наповнення бюджетів, підвищення економічної активності населення та забезпечення територіальної справедливості оподаткування.

5. Економіко-виробничі механізми, спрямовані на нарощування економічного потенціалу і національного багатства країни на інноваційних засадах, підвищення суспільної продуктивності праці та дематеріалізації виробництва, формування третинного і четвертинного секторів економіки, запровадження енерго- і ресурсозберігаючих виробництв, випереджальний розвиток високотехнологічних ВЕДІВ, технологій в активний розвиток інноваційного комплексу, першої та другої фази життєвого циклу інновацій у регіонах зосередження науково-технологічного потенціалу, розвиток виробничої, інформаційно-комунікаційної, екологічної інфраструктури тощо.

6. Соціально-економічні механізми, спрямовані на:

а) підвищення зайнятості населення, особливо в центрах низької соціально-економічної активності і сільській місцевості;

б) формування у країні середнього класу та суттєве збільшення доходів населення і відповідно його податкоспроможності;

в) забезпечення відповідності оплати праці її обсягам, якості, продуктивності;

г) ефективний «захист» доходів населення, зокрема за рахунок скорочення інфляції, вдосконалення фінансово-кредитної політики, адміністрування відповідного податку тощо.

7. Соціально-демографічні механізми, спрямовані на:

- підвищення в усіх регіонах рівня людського розвитку, покращання демографічної ситуації;

- створення сучасної системи охорони здоров'я на рівні вищих світових стандартів;

- забезпечення розширеного відтворення населення та покращання його генофонду за рахунок значного підвищення рівня життя;

- зростання добробуту населення в усіх регіонах України;

- підвищення його інтелектуального потенціалу як необхідної передумови інноваційного розвитку.

Особливу роль в умовах глобалізаційних викликів, зокрема загострення міжконфесійних, міжетнічних та інших міжрегіональних конфліктів відіграє в динамічному інноваційному розвитку України пом'якшення її міжрегіональної територіальної неідентичності. Територіальна неідентичність в Україні склалася історично в процесі складного і тривалого в часі формування її території, децю посилилась в останні десятиліття і відчутно позначається на геополітичних, суспільних та економічних відносинах, особливостях способу життя та світогляду населення, його релігійних, зовнішньополітичних уподобаннях та пріоритетах, культурно-історичній спадщині в регіонах тощо.

Слід зазначити, що територіальна неідентичність негативно впливає на політичну і соціальну ситуацію в Україні та певною мірою відображається у міжрегіональних відмінах в рівнях соціально-економічного розвитку. Тому пом'якшення такої неідентичності є важливою передумовою висхідного інноваційного розвитку держави.

У цьому контексті особливого значення набуває вдосконалення державного регулювання щодо регіонального розвитку України на засадах реалізації науково обґрунтованих та регіонально-конкретизованих стратегій економічного зростання з умовою його інноваційного «наповнення». Такі стратегії мали б виходити із загальнодержавної стратегії цивілізаційного розвитку України, відповідати її національним інтересам, враховувати особливості територіальної ідентичності

кожного регіону та базуватись на його можливостях та інтегральному потенціалі зростання.

У цілому досягнення зазначених вище цілей, глибокі ринкові трансформації економіки на інноваційних засадах вимагають застосування виваженої науково-обґрунтованої державної політики та ефективної стратегії її реалізації. До основних пріоритетів державної політики, яка б реалізовувалася на інноваційних засадах, крім зазначених вище, необхідно віднести: узгодження дій усіх гілок влади; підвищення ефективності всіх напрямів державного регулювання; спрямованість на нарощування конкурентних переваг для посилення позицій вітчизняного виробництва не тільки на внутрішніх, але й на зовнішніх ринках; активізацію інноваційної діяльності щодо всіх фаз життєвого циклу інновацій; підвищення рівня соціально-економічного розвитку країни на засадах постіндустріалізму; динамічне накопичення фінансового, зокрема податкового потенціалу; пом'якшення глибоких міжрегіональних, соціальних та економічних диспропорцій розвитку тощо.

На сучасному етапі посткризове економічне зростання України вимагає реалізації різних за масштабами та сферою задіяння напрямів і типів інновацій щодо:

1. Глибоких трансформацій в економіці згідно з імперативами постіндустріалізму, а саме:

- прискореного розвитку третинного і четвертинного секторів, дематеріалізації виробництва, інформатизації суспільних процесів;

- активізації участі України в світових інтеграційних процесах, зокрема у формуванні світового фінансового та інформаційного простору, розвитку ТНК і метрополісів світового рівня із інтенсивним задіянням їх виробничих, інформаційно-комунікаційних, науково-технічних, освітньо-культурних, природоохоронних функцій для посилення їх впливу на оточуючі території та формування метрополітарних регіонів²⁸;

- нарощування інтелектуальних та інформаційних ресурсів як основних складових інтегрального потенціалу розвитку країни.

²⁸ Горленко І. О. Стратегічні орієнтири переходу України до інформаційного суспільства / І. О. Горленко // Становлення інформаційного суспільства в Україні: економіко-правовий аспект: зб. матер. наук.-практ. круглого столу, 12.05.2011 / Держ. подат. служба України, Нац. унів. ДПС України, Наук.-досл. центр з проблем оподат. – Ірпінь : Національний університет ДПС України, 2011. – С. 60.

2. Випереджального розвитку високотехнологічних підвидів економічної діяльності, насамперед космічної, авіа- та суднобудування, нано- та біотехнологій, засобів комп'ютеризації та автоматизації виробництва тощо.

3. Глибокого техніко-технологічного переозброєння традиційних, стратегічно важливих для продовольчої безпеки та експортоорієнтованих галузей, а також імпортозамінюючих виробництв, здебільшого в сфері АПК, хімічної, легкої промисловості та інших ²⁹.

Необхідною передумовою вирішення дуже складних завдань інноваційного розвитку України є оптимальне поєднання державних і ринкових регуляторів, які у першу чергу спрямовані на системну підтримку вітчизняного виробника, поживлення інвестиційно-інноваційних процесів, підвищення прибутковості та податкоспроможності виробництва.

Державна фінансова підтримка реформування національного виробництва в загальних рисах, на нашу думку, повинна бути орієнтована на:

1. Активізацію діяльності вітчизняних (державних і приватних) інвесторів та фізичних осіб для підвищення інвестиційної привабливості країни, залучення до цих процесів широких верств населення зростання інвестицій в основний капітал.

2. Зважену фінансову, зокрема фінансово-кредитну та процентну політику щодо пільгового кредитування із задіянням його середньо- і довгострокових інструментів стимулювання малого і середнього бізнесу у стратегічно вагомих видах економічної діяльності (зокрема, для розвитку імпортозамінюючих виробництв, забезпечення продовольчої безпеки тощо).

3. Суттєве збільшення бюджетних витрат на розвиток, в першу чергу високотехнологічних підприємств, на запровадження енерго- і ресурсозберігаючих технологій і оновлення основних фондів (засобів виробництва) та нових форм організації підприємств державної власності і докорінне їх переозброєння та забезпечення висококваліфікованими кадрами.

²⁹ Горленко И. А. Основные положения Концепции государственной региональной политики Украины / И. А. Горленко, П. Г. Руденко // Известия Российской академии наук. – 2009. – № 3. – С. 18. – (Серия «Географическая»).

Важливу роль у інноваційному відтворенні вітчизняного виробництва, на нашу думку, відіграє вдосконалення його управлінсько-організаційної структури шляхом його корпоратизації зі створення таких великих холдингів, промислових фінансових груп та ін., які б могли стати ядрами нових транснаціональних компаній вітчизняного «походження».

1.3. Місце України у світових рейтингах інноваційної активності

Інноваційна спроможність та технологічна готовність є невід'ємними складовими конкурентоспроможності національної економіки в сучасних умовах. У подальшому роль інновацій у забезпеченні конкурентоспроможності буде тільки зростати, оскільки буде змінюватися структура світового промислового виробництва на користь високотехнологічних галузей. Зокрема, під впливом бурхливого розвитку нанотехнології та генної інженерії з'являються нові виробництва, а екологічні та кліматичні загрози змусять активізувати розвиток екологічно безпечної індустрії.

Дослідження інноваційної діяльності в Україні було проведено за даними Державної служби статистики України. Відповідно до визначення нею поняття «інновація» – це «введення у вживання будь-якого нового або значно вдосконаленого продукту (товару, послуги) або технологічного процесу, нового методу маркетингу чи нового організаційного методу в діяльності підприємства, організації робочих місць або зовнішніх зв'язків»³⁰. Навіть при такому широкому тлумаченні, згідно з аналізом, кількість підприємств, що займаються інноваційною діяльністю в Україні, залишається вкрай низькою. Так, інноваційною діяльністю займався у 2008 р. – 1 397, у 2009 р. – 1 411, а у 2010 році – 1 462 промислові підприємства або 13,8 % їх загальної кількості³¹. До того ж, тільки 307 підприємств (21 %) витрачали кошти на дослідження і розробки, решта – придбавали нові основні засоби

³⁰ Наукова та інноваційна діяльність в Україні : Статистичний збірник / [відпов. за вилуск І. В. Калачова]. – К.: Інформаційно-видавничий центр держкомстату України, 2011. – 282, [278–279] с.

³¹ Там само.

або нематеріальні активи (нові машини, обладнання, програмне забезпечення тощо) (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Інноваційна активність промислових підприємств за напрямками проведених інновацій, одиниць³²

Негативною тенденцією є зниження кількості не тільки інноваційно-активних підприємств, але і нововведень та обсягів реалізованої інноваційної продукції. У 2010 році інноваційну продукцію реалізовувало 964 підприємства (9,1 % усіх підприємств, що реалізовували промислову продукцію). Крім того, продукцію, яка була новою для ринку, реалізовувало тільки 270 підприємств, решта – реалізовували псевдоінновації, тобто продукцію, яка була новою лише для окремого підприємства³³. Обсяг інноваційної продукції у 2008 році становив – 5,9 %, у 2009 році – 4,8 %, а у 2010 році – 33 697,6 млн грн, або 3,8 % загального обсягу промислової продукції³⁴. Така тенденція ще раз доводить, що активна реалізація всіх фаз життєвого циклу інновацій – «повноцінний» інноваційний процес, в Україні ще не налагоджена.

³² Наукова та інноваційна діяльність в Україні : Статистичний збірник / [відпов. за випуск І. В. Калачова]. – К.: Інформаційно-видавничий центр держкомстату України, 2011.

³³ Там само. – С. 235.

³⁴ Там само. – С. 240.

Зазначимо, що в Україні існує суттєвий дисбаланс в інноваційній активності підприємств за регіонами (рис. 1.2).

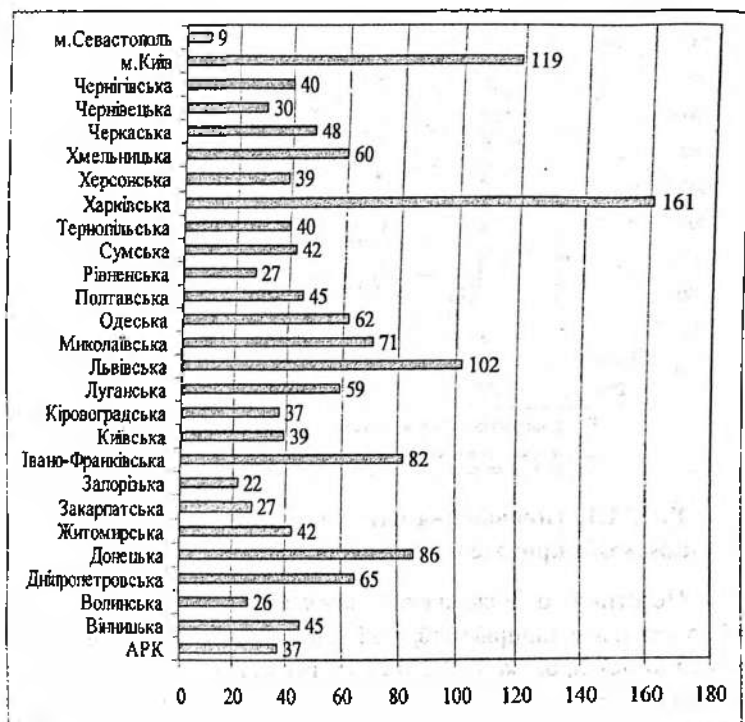

Рис. 1.2. Кількість промислових підприємств України, що впроваджували інновації у 2010 році, одиниць³⁵

Так, з 1462 підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, в Україні у 2010 році 119 підприємств (8,14 % від загальної кількості інноваційно-активних підприємств) було розташовано у м. Київ, 161 (11,01 %) – у Харківській області, 102 (6,98 %) – у Львівській, 86 (5,88 %) – у Донецькій та 82 (5,61 %) – у Івано-Франківській області. Регіонами з найменшою кількістю інноваційно-активних підприємств є м. Севастополь (9 підприємств або 0,62 % від загальної кількості

³⁵ Наукова та інноваційна діяльність в Україні : Статистичний збірник / [відпов. за випуск І. В. Калачова]. – К.: Інформаційно-видавничий центр держкомстату України, 2011.

інноваційно-активних підприємств України), Запорізька (22 підприємства або 1,5 %), Волинська (26 підприємств або 1,78 %), Закарпатська та Рівненська область (по 27 підприємств або 1,85 %) ³⁶. Такі суттєві диспропорції в інноваційній активності підприємств ще раз доводять необхідність стимулювання інноваційного розвитку не тільки на державному, але і на регіональному рівні.

Слід зазначити, що в Україні впродовж останніх 10 років частка інноваційної продукції значно знизилась та становила у 2010 році лише 3,8 % від загального обсягу реалізованої промислової продукції (рис. 1.3). При цьому абсолютні обсяги реалізованої інноваційної продукції у фактичних цінах протягом останніх років збільшувались, що здебільшого було пов'язано з інфляційними процесами.

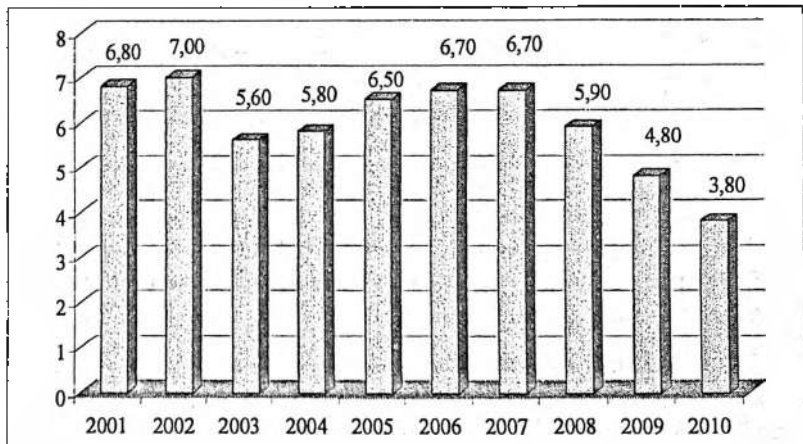

Рис. 1.3. Частка інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції, % ³⁷

Якщо спрогнозувати частку інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції, то при збереженні існуючих тенденцій можливе подальше її зниження. Відповідний прогноз виконано на основі аналізу статистики Minitabfor Windows, який дає можливість використовувати різні методи прогнозування. Для їх

³⁶ Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Статистичний збірник / [відпов. за випуск І. В. Калачова]. – К.: Інформаційно-видавничий центр держкомстату України, 2011. – 282 с., с. 212.

³⁷ Там само. – С. 236–238.

вибору були використані оцінки точності апроксимації (AccuracyMeasures): середня абсолютна помилка у відсотках (MAPE); середнє абсолютне відхилення (MAD) та середнє квадратичне відхилення (MSD). Найменше середнє квадратичне відхилення ($MSD=0,335$) спостерігалось при виборі квадратичної моделі (рис. 1.4).

Рівняння тренду має вигляд:

$$Y_t = 6,01 + 0,378t - 0,0553t^2.$$

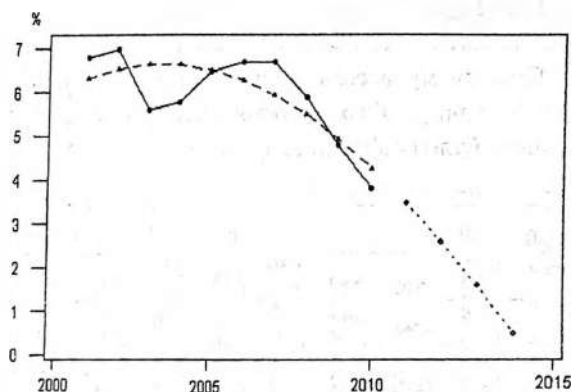

Рис. 1.4. Прогноз частки інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої промислової продукції з використанням квадратичної моделі, %

У цілому прогнозування інноваційної активності з використанням квадратичної моделі на середньострокову перспективу дозволяє зробити висновок, що при збереженні існуючих тенденцій будуть знижуватися не тільки обсяги інноваційної продукції у фактичних цінах, але й їх частка у обсягах реалізованої промислової продукції.

Дослідження інноваційних процесів в Україні дозволяє визначити такі проблеми у сфері інноваційної діяльності в Україні.

До основних проблем реалізації інноваційної діяльності відносять:

- відсутність попиту на наукові розробки, зокрема, скорочення кількості підприємств, які займаються такою діяльністю, та загальне скорочення на підприємствах власних наукових розробок;
- суттєві регіональні диспропорції інноваційної активності зниження обсягів реалізованої продукції.

Проблеми у сфері інноваційної діяльності те – що перша і друга фаза життєвого циклу інновацій реалізуються дуже слабо, результати

наукових досліджень і ПКР не впроваджуються це свідчить про те, що в Україні повноцінний інноваційний процес ще налагоджений, отже, цілісної інноваційної системи не існує.

Усунення негативних тенденцій у сфері інновацій вимагає системного дослідження, а саме: інвестиційної діяльності, чіткого визначення зовнішніх та внутрішніх факторів, які негативно впливають на інноваційний розвиток України, та врахування досліду щодо визначення інноваційної спроможності та технологічної готовності розвинених країн світу.

Україна представлена у декількох доповідях, які оцінюють індекси технологічної та інноваційної конкурентоспроможності країни. Серед них Індекс економіки знань Інституту Світового банку, Загальний інноваційний індекс Табля Інноваційного Союзу (3II), що оцінюється компанією EuroINNO за підтримки Єврокомісії, Глобальний індекс інновацій міжнародної бізнес-школи INSEAD, Міжнародний індекс інновацій Бостонської консалтингової групи та згаданий раніше Глобальний індекс конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму.

Індекс економіки знань (Knowledge Economy Index) щорічно оцінюється Інститутом Світового банку шляхом узагальнення результатів різних міжнародних експертних обстежень та офіційної статистики (всього 109 структурних та якісних показників). Зазначений індекс визначає результативність науково-технологічної сфери та формується з 4 підіндексів: економічний та інституційний режим для інновацій; інноваційна система; освіта та професійні навички населення; інформаційно-комунікаційна інфраструктура (табл. 1.1).

Кожний з трьох показників чотирьох підіндексів оцінюється за 10-бальною шкалою. Шляхом розрахунку середньої арифметичної визначаються спочатку субіндекси, а потім і сам Індекс економіки знань. При цьому, на думку експертів Світового Банку, чим більше балів отримує країна (від 0 до 10), тим більшим є фактор знань та науково-технічного прогресу у економічному зростанні цієї країни.

У табл. 1.2 наведено значення індексу для України та деяких країн світу. Україна у рейтингу 2012 року посідає 56 місце серед 146 країн, що на 2 сходинки нижче ніж у 2000 році.

Отримане 56 місце у 2012 р. було забезпечено такими позиціями складових індексу: економічні стимули та інституції (3,95 бала – 93

місце), інноваційна та технологічна адаптація (5,76 бала – 59 місце), освіта та людські ресурси (8,26 бала – 21 місце), інформаційно-комунікаційні технології (4,96 бала – 77 місце) (табл. 1.3).

Таблиця 1.1

Підіндекси та показники індексу економіки знань³⁸

Субіндекс	Економічні стимули та інституційний режим	Інноваційна та технологічна адаптація	Освіта та людські ресурси	Інформаційно-комунікаційні технології
Показники	– тарифні та нетарифні бар'єри; – якість регуляторної системи; – законодавство	– роялті та ліцензійні платежі; – патенти, зареєстровані USPTO (US Patent and Trademark Office); – статті у наукових та технічних журналах	– рівень освіти дорослого населення; – середня освіта; – вища освіта	– кількість телефонів на 1 000 осіб; – кількість комп'ютерів на 1 000 осіб; – кількість користувачів Інтернету на 1 000 осіб

Таблиця 1.2

Індекс економіки знань:

Україна та деякі країни світу у 2000 та 2012 рр.³⁹

Країна	Рейтинг 2012 р.	Бал	Рейтинг 2000 р.
Швеція	1	9,43	1
Фінляндія	2	9,33	8
Данія	3	9,16	3
Естонія	19	8,4	26
Литва	32	7,8	34
Латвія	37	7,41	37
Польща	38	7,41	35
Румунія	44	6,82	53
Болгарія	45	6,8	51
Російська Федерація	55	5,78	64
Україна	56	5,73	54
Білорусь	59	5,59	70
Грузія	68	5,19	75
Туреччина	69	5,16	62
Казахстан	73	5,04	78

³⁸ Knowledge Economy Index (KEI) 2012 Rankings [Електронний ресурс] // The World Bank: [сайт]. – Електрон. дані. – Washington, D.C., 2012. – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INT/UNIKAM/Resources/2012.pdf> (22.07.12). – Назва з екрана.

³⁹ Там само.

**Індекс економіки знань
та його складові для України у 2012 р.⁴⁰**

Показник	Бал	Місце
Індекс економіки знань	5,73	56
Економічні стимули та інституції	3,95	93
Інноваційна та технологічна адаптація	5,76	59
Освіта та людські ресурси	8,26	21
Інформаційно-комунікаційні технології	4,96	77

Отже, Україна значно відстає за підіндексом «Економічні стимули та інституції», який характеризує тарифні та нетарифні бар'єри у країні, якість регуляторної політики, якість законодавства та його дотримання. Особливо негативно експерти Світового банку оцінюють якість державного регулювання економіки України (2,33) та рівень нормативно-правової бази (2,53).

За підіндексом «Інноваційна та технологічна адаптація» (або «Інноваційна система») Україна займає 59 місце завдяки таким результатам: ліцензійні платежі та роялті становлять 16,43 дол. США на душу населення (всього 756дол. США), кількість статей у наукових та технічних журналах дорівнює 39,71 на 1 млн осіб (усього 1847 статей), а кількість патентів, зареєстрованих в Американському бюро патентів та торговельних марок (USPTO), становить 0,40 на 1 млн осіб (усього 18 патентів).

Вважається, що в країнах, які набрали менш ніж 6 балів, національна інноваційна система взагалі не існує, оскільки ці країни в основному проявляють пасивну адаптацію до економіки знань (вони лише купують або копіюють технології або продукти). Країни, які отримали менш ніж 8 балів, мають можливість задовольнити власні потреби у інноваційних продуктах та технологіях, інноваційна система у таких країнах часто вже сформована, проте функціонує ще не ефективно. Країни, які отримали 8 балів або більше, можна віднести до країн, які мають ефективно функціонуючу національну інноваційну систему та значний інноваційний потенціал. У такій градації Україна належить до «країн пасивної адаптації» ($5,76 < 6$ балів), в

⁴⁰ KnowledgeEconomyIndex (KEI) 2012 Rankings [Електронний ресурс] // TheWorldBank: [сайт]. – Електрон. дані. – Washington, D.C., 2012. – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTUNIKAM/Resources/2012.pdf> (22.07.12). – Назва з екрана.

яких інноваційна система ще не сформована, а інноваційна діяльність часто є неефективною.

Високе місце за підіндексом «Освіта та людські ресурси» Україна отримала здебільшого через те, що рівень вищої освіти (відсоток населення, що продовжує навчатися після школи) в країні становить 81,11 % (9,36 бала), рівень середньої освіти (94,45 % – 6,76 бала) та середня кількість років навчання (11,12 років – 8,66 бала) також є достатньо високими показниками.

Інформаційно-комунікаційні технології достатньо розвинені в Україні, проте низьким є показник кількості комп'ютерів (50 на 1000 осіб) та кількості користувачів Інтернету (330 на 1000 осіб).

Розглянуті вище дані згруповані у табл. 1.4.

Загальний інноваційний індекс Табло інноваційного союзу (TheInnovationUnionScoreboard) вимірює порівняльну інноваційну спроможність 27 країн Євросоюзу, їх основних конкурентів (США, Японії) та країн, що охоплені політикою сусідства з ЄС. Загальний інноваційний індекс (ЗІІ) 2011 р. формується на основі восьми підіндексів, згрупованих у три блоки:

- система забезпечення (ресурси): людські ресурси, відкритість та привабливість дослідницької системи, фінанси та можливості;
- інноваційна активність підприємств: рівень інвестиційної активності підприємств, партнерство, інтелектуальна власність;
- результативність науково-технічної та інноваційної діяльності (віддача): інноватори, економічна ефективність.

Оскільки Україна не розглядається у рейтингу Європейського інноваційного табло, а Держкомстат України не збирає всю необхідну для розрахунків інформацію, скористуємося експериментальними розрахунками.

У дослідженні І. Єгорова⁴¹ на підставі усереднення даних за 23 індикаторами було побудовано Загальний інноваційний індекс для України, адже кількість індикаторів, що розраховувалися, виявилася вищою за 70 % (мінімальний рівень, який, на думку експертів Європейського Союзу (ЄС), є необхідним для проведення коректних співставлень). Слід відзначити, що частина індикаторів не була розрахована «напрямую», а оцінена внаслідок недоступності даних або розбіжності деяких показників з ЄС.

⁴¹ Інноваційна політика: європейський досвід та рекомендації для України: [аналітичні матеріали / ред. І. Єгоров та ін.]. – К.: Фенікс, 2011. – Т. 1. – 214 с.

Таблиця 1.4

**Фактичні та нормалізовані складові
Індексу економіки знань для України у 2012 р.⁴²**

Показники	Значення	
	Фактичні	Нормалізовані (у балах)
Тарифні та нетарифні бар'єри	85,20	6,99
Якість регуляторної системи	-0,54	2,33
Законодавство	-0,73	2,53
Роялті та ліцензійні платежі (дол. США/чис. нас.)	16,43	6,16
Статті у наукових та технічних журналах (на 1 млн осіб)	39,71	5,59
Патенти, зареєстровані USPTO (на 1 млн осіб)	0,40	5,55
Середня кількість років навчання	11,12	8,66
Рівень середньої освіти, %	94,45	6,76
Рівень вищої освіти, %	81,11	9,36
Кількість телефонів на 1000 осіб	1480,00	6,83
Кількість комп'ютерів на 1000 осіб	50,00	2,67
Кількість користувачів Інтернету на 1000 осіб	330,00	5,38

У результаті проведених розрахунків було зроблено висновок, що значення ЗІІ для України приблизно становить 0,19, що дещо нижче, ніж у Росії (0,24) та приблизно збігається із значеннями відповідних показників для Болгарії, Туреччини, Сербії. При цьому Україна відстає від лідера – Швейцарії приблизно у чотири рази за значенням ЗІІ. Сильні позиції Україна зберігає за рівнем освіченості населення та витрат на інформаційно-комунікаційні технології у ВВП. Дуже слабкими залишаються позиції країни за обсягами патентування, використанням венчурного капіталу та інноваційною активністю у підприємницькому секторі.

⁴² KnowledgeEconomyIndex (KEI) 2012 Rankings [Електронний ресурс] // TheWorldBank: [сайт]. – Електрон. дані. – Washington, D.C., 2012. – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/INTUNIKAM/Resources/2012.pdf> (22.07.12). – Назва з екрана.

Глобальний індекс інновацій (GlobalInnovationIndex) – це глобальне дослідження і рейтинг країн світу за показником рівня розвитку інновацій, що розраховується за методикою Міжнародної бізнес-школи *INSEAD*, Франція. Дослідження проводиться з 2007 року і на даний момент представляє один з найбільш повних комплексів показників інноваційного розвитку різних країн світу. Глобальний індекс інновацій складається з 80 змінних, які детально характеризують інноваційний розвиток країн світу. Автори дослідження вважають, що успішність економіки пов'язана як з наявністю інноваційного потенціалу, так і умов для його втілення. Тому Індекс розраховується як зважена сума оцінок двох груп показників:

1. Ресурси та умови для проведення інновацій (InnovationInput) :

- інститути;
- людський капітал і дослідження;
- інфраструктура;
- розвиток внутрішнього ринку;
- розвиток бізнесу.

2. Досягнуті практичні результати здійснення інновацій (InnovationOutput):

- розвиток технологій і економіки знань;
- результати творчої (креативної) діяльності⁴³.

Підсумковий Індекс розраховується як середнє значення витратних та результативних показників. Крім того, пропонується визначати ефективність зусиль по розвитку інновацій як співвідношення витрат і ефекту.

У 2012 році дослідження охоплювало 141 країну. При цьому всі країни поділялися за рівнем економічного розвитку (високий, вище середнього, нижче середнього, низький) та за регіонами для визначення вагових коефіцієнтів значущості показників. Україна за Глобальним індексом інновацій перебуває на 63 місці та належить до групи країн з доходом нижче середнього (табл. 1.5).

⁴³ TheGlobalInnovationIndex: StrongerInnovationLinkagesforGlobalGrowth [Електронний ресурс] // WorldIntellectualPropertyOrganization ; INSEAD: [сайт]. – Електрон. дані. – Fontainebleau, 2012.– 464 р.– Режим доступу: http://www.wipo.int/freepublications/en/economics/gii_2012.pdf (22.07.12). – Назва з екрана.

**Глобальний індекс інновацій:
Україна та деякі країни світу у 2012 рр.⁴⁴**

Країна	Місце	Бал	Рівень доходу
Швейцарія	1	68,2	високий
Швеція	2	64,8	високий
Сінгапур	3	63,5	високий
Естонія	19	55,3	високий
Латвія	30	47,0	вище середнього
Литва	38	44,0	вище середнього
Болгарія	43	40,7	вище середнього
Польща	44	40,4	високий
Молдова	50	39,2	нижче середнього
Російська Федерація	51	37,9	вище середнього
Румунія	52	37,8	вище середнього
Україна	63	36,1	нижче середнього
Вірменія	69	34,5	нижче середнього
Грузія	71	34,3	нижче середнього
Туреччина	74	34,1	вище середнього
Білорусь	78	32,9	вище середнього
Казахстан	83	31,9	вище середнього
Азербайджан	89	30,4	вище середнього
Таджикистан	108	26,4	низький

Детальне дослідження показників Глобального індексу інновацій вказує на існування проблем у сфері інститутів (117 місце), оскільки Україна відстає за критеріями зручності сплати податків (139 місце), простоти організації бізнесу (95 місце) та ліквідації (134 місце), ефективності державного регулювання (118 місце), якості регулювання (110 місце) та верховенства закону (111 місце). За критерієм інфраструктура Україна займає 93 місце, що пояснюється, зокрема, значною енергомікістю економіки (107 місце). Серед показників розвитку внутрішнього ринку (68 місце) значне відставання спостерігається за показником інтенсивності конкуренції на локальному рівні (116 місце) та захисту інвесторів (91 місце). Крім того, на думку представників міжнародної бізнес-школи INSEAD, для подальшого розвитку бізнесу

⁴⁴ TheGlobalInnovationIndex: StrongerInnovationLinkagesforGlobalGrowth [Електроннийресурс] // WorldIntellectualPropertyOrganization; INSEAD : [сайт]. – Електрон. дані. – Fontainebleau, 2012. – 464 р.– Режим доступу: http://www.wipo.int/freepublications/en/economics/gii_2012.pdf (22.07.12). – Назва з екрана.

(51 місце) в Україні необхідно приділяти більше уваги формуванню кластерів (115 місце). Таким чином, за групою показників «Ресурси та умови для проведення інновацій» Україна займає 78 місце (38 балів). «Досягнуті практичні результати здійснення інновацій» в Україні оцінюються у 34,2 бали (47 місце). При цьому особливо Україна відстає за групою показників «Результати творчої діяльності» (83 місце) (табл. 1.6).

Таблиця 1.6

**Показники Глобального індексу
інновацій України у 2012 рр.⁴⁵**

Показник	Значення	Місце
Глобальний індекс інновацій	36,1	63
Індекс ефективності інновацій	0,90	14
Ресурси та умови для проведення інновацій	38,0	78
Інститути	40,0	117
Людський капітал і дослідження	42,2	48
Інфраструктура	27,1	98
Розвиток внутрішнього ринку	38,7	68
Розвиток бізнесу	42,3	51
Досягнуті практичні результати здійснення інновацій	34,2	47
Розвиток технологій і економіки знань	39,2	30
Результати творчої (креативної) діяльності	29,2	83

Одним із безпосередніх індикаторів інноваційного рівня національної економіки є *Міжнародний індекс інновацій Бостонської консалтингової групи (International Innovation Index Boston Consulting Group)*, що розраховується у США за методикою Бостонської консалтингової групи (БКГ) за участі Національної Асоціації виробників та Інституту промисловості. Рейтинг був складений для 2009 року і включав 110 країн. Розрахунок міжнародного індексу інновацій охоплює 24 показники, об'єднані у шість груп:

- умови інноваційного розвитку: фіскальна політика, інші напрями державної політики, умови інноваційної діяльності;
- результати інноваційного розвитку: результати досліджень та розробок, результативність бізнесу, суспільний вклад в інновації⁴⁶.

⁴⁵ TheGlobalInnovationIndex: StrongerInnovationLinkagesforGlobalGrowth [Електроннийресурс] // WorldIntellectualPropertyOrganization ; INSEAD : [сайт]. – Електрон. дані. – Fontainebleau, 2012. – 464 p.– Режим доступу: http://www.wipo.int/freepublications/en/economics/gii_2012.pdf (22.07.12). – Назва з екрана.

За Міжнародним індексом інновацій БКГ Україна належить до групи країн з негативним рейтингом, оскільки отримала від'ємне значення індексу: – 0,45 балів (64 місце). При цьому умови інноваційного розвитку оцінюються у – 0,13 балів, результати інноваційної діяльності в Україні отримали лише – 0,73 бали(табл. 1.7).

Таблиця 1.7

**Міжнародний індекс інновацій BCG:
Україна та деякі країни світу у 2009 р.⁴⁷**

Місце	Країна	Міжнародний індекс інновацій	Умови інноваційного розвитку	Результати інноваційного розвитку
Країни, які мають позитивний індекс інновацій				
1	Сінгапур	2,45	2,74	1,92
2	Південна Корея	2,26	1,75	2,55
3	Швейцарія	2,23	1,51	2,74
23	Естонія	0,94	1,50	0,29
40	Литва	0,16	0,71	-0,40
43	Латвія	0,12	0,38	-0,14
Країни, які мають негативний індекс інновацій				
49	Російська Федерація	-0,09	-0,02	-0,16
52	Польща	-0,12	0,22	-0,44
53	Болгарія	-0,13	0,23	-0,48
58	Туреччина	-0,21	0,15	-0,55
60	Казахстан	-0,23	-0,51	0,07
61	Румунія	-0,29	0,22	-0,77
64	Україна	-0,45	-0,13	-0,73
68	Азербайджан	-0,54	-0,48	-0,54
75	Вірменія	-0,66	-0,75	-0,52
77	Грузія	-0,72	-0,48	-0,88
83	Молдова	-0,80	-0,24	-1,28

Глобальний індекс конкурентоспроможності (ГІК) Всесвітнього економічного форуму, як уже було зазначено, включає групу показників інноваційної діяльності. За даними останнього звіту 2011–2012 рр., Україна посіла 74 місце серед 142 країн за підіндексом

⁴⁶ TheInnovationImperativeinManufacturing: HowtheUnitedStatesCanRestoreItsEdge [Електроннийресурс] // TheBostonConsultingGroup (BCG); TheNationalAssociationofManufacturers (NAM): [сайт]. – Електрон. дані. – BostonMA, 2009. – 32 р.– Режим доступу: <http://www.bcg.com/documents/file15445.pdf> (22.07.12). – Назва з екрана.

⁴⁷ Там само.

«Інновації». При цьому останніми роками спостерігається динаміка погіршення рейтингу України за показниками інноваційної діяльності (табл. 1.8).

Таблиця 1.8

**Підіндекс «Інновації»
та його складові для України у 2008-2012 рр.⁴⁸**

Показники	2008–2009 рр.		2009–2010 рр.		2010–2011 рр.		2011–2012 рр.	
	рейтинг з 134 країн	бал (1–7)	рейтинг з 133 країн	бал (1–7)	рейтинг з 134 країн	бал (1–7)	рейтинг з 142 країн	бал (1–7)
Інновації	52	3,4	62	3,21	63	3,11	74	3,11
Інноваційна спроможність	31	3,8	32	3,7	37	3,5	42	3,4
Якість науково-дослідних інститутів	48	4,2	56	3,9	68	3,6	72	3,6
Витрати компаній на дослідження і розвиток (ДіР)	52	3,3	68	3,0	69	3,0	75	3,0
Взаємозв'язки університетів з промисловістю у сфері ДіР	49	3,6	64	3,5	72	3,5	70	3,6
Державні закупівлі новітніх технологій і продукції	54	3,7	85	3,3	112	3,1	112	3,1
Навчальність вчених та інженерів	54	4,4	50	4,4	53	4,3	51	4,3
Кількість патентів, отриманих у США (на 1 млн населення)	65	0,3	64	0,5	64	0,4	71	0,3

Отже, на думку експертів Всесвітнього економічного форуму, Україна відстає за обсягами запатентованих наукових розробок, обсягами витрат компаній на науково-дослідні роботи та за обсягами державних закупівель передових технологічних продуктів. Також відзначається низька можливість до інновацій та низький рівень співпраці у дослідницькій діяльності між університетами та промисловістю.

⁴⁸ The Global Competitiveness Report 2011–2012 [Електронний ресурс] // World Economic Forum: [сайт]. – Електронні дані. – Geneva: SRO-Kundig, 2011. – 544 р. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf (22.07.12). – Назва з екрана.

Таким чином, на базі міжнародних спостережень та досліджень інноваційної спроможності та технологічної готовності країн світу були виявлені основні чинники, які негативно впливають на інноваційний розвиток України:

- низька якість державного регулювання та нормативно-правової бази, незначна кількість патентів, статей у наукових і технічних журналах, низькі обсяги ліцензійних платежів та роялті (Індекс економіки знань Інституту Світового банку);

- низькі обсяги патентування, використання венчурного капіталу та інноваційної активності у підприємницькому секторі (Загальний інноваційний індекс Табло інноваційного союзу);

- низька ефективність державного регулювання та законодавства, складність організації та ліквідації бізнесу, процедур сплати податків, нерозвиненість інфраструктур, низька інтенсивність конкуренції на локальних ринках, відсутність ефективних кластерних структур, низький рівень захисту інвесторів (Глобальний індекс інновацій Міжнародної бізнес-школи INSEAD);

- відсутність необхідних умов інноваційного розвитку (Міжнародний індекс інновацій Бостонської консалтингової групи);

- низька якість державного регулювання економіки України та рівень нормативно-правової бази, зокрема у сфері інновацій, низька інноваційна готовність підприємств (більшість українських компаній вважають за краще копіювати нововведення, ніж займатися ризикованими та високовитратними науковими розробками) та низький рівень співпраці у дослідницькій діяльності між університетами та промисловістю, слабе ресурсне забезпечення інноваційної діяльності (зокрема, венчурний капітал практично не функціонує), низька кількість патентів і статей у науково-технічних журналах, відсутність ефективно функціонуючих кластерних структур (Глобальний індекс конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму).

Таким чином, Україна на сучасному етапі проявляє пасивну адаптацію до постіндустріальної економіки, оскільки нові продукти і технології переважно купуються за кордоном або копіюються, а не розробляються всередині країни. За оцінками більшості експертів, які виконували розглянуті дослідження, інноваційна діяльність в Україні потребує міжгалузевого технологічного обміну, укріплення зв'язків компаній з університетами та науково-дослідними інститутами,

розвитку міжнародної науково-технічної кооперації, венчурного інвестування в нові прогресивні розробки, створення інноваційної інфраструктури, більш широкого застосування інформаційних технологій тощо. Отже, негативні тенденції в інноваційній активності вітчизняних економічних суб'єктів потребують формування ефективно діючої національної інноваційної системи в Україні.

1.4. Науковий та інноваційний потенціал України

Інноваційний розвиток економіки України формування і нарощення її господарського потенціалу неможливі без розбудови третинного та четвертинного секторів, широкого впровадження наукоємних технологій, підвищення інтенсивності фундаментальних та прикладних наукових досліджень, ефективності реалізації в практику наукових розробок. Давно визнано, що створення потужної науково-дослідної бази не лише стимулює концентрацію високотехнологічних галузей, а й призводить до зростання синергетичного ефекту, підвищення його прогресивності та прибутковості господарства, репрезентативності та міжнародної орієнтованості локальних промислових утворень. Саме тому дослідження потенціалу наукових та науково-технічних розробок у галузі промислового виробництва в Україні виступає одним із актуальних завдань інноваційного розвитку нашої держави.

Загалом необхідно зазначити, що для територіальної складової світового ринку інновацій характерна відчутна динаміка. Поряд із традиційними центрами – США, Японією та ЄС – значно активніше почала проявлятися роль країн, що розвиваються. За даними ОЕСР⁴⁹, за період 1996 – 2005 рр. їхня частка у витратах на дослідницькі роботи зросла з 11,7 до 18,4 %. Водночас, незважаючи на значну вагомість традиційних центрів, частка як США, так і країн ЄС останніми роками дещо знизилась і становить 35 % і 24 % відповідно, є стабільною для Японії – на рівні 14 %. На цьому фоні швидкими темпами зростає інноваційна активність окремих країн, що розвиваються: найбільш вражаючі темпи зростання має Китай (його частка на світовому ринку збільшилася з 2,1 % у 1996 р. до 7,6 % у 2005 р.), далі йдуть Росія,

⁴⁹ OECD Science, Technology and Industry Outlook 2008. – Paris, 2008. – 258 p.

Індія, Бразилія і ПАР, кожна з яких значно збільшила капіталовкладення за цей час. Наприклад, витрати Росії в 1996–2006 рр. зросли з 9 до 20 млрд дол.⁵⁰ Зростали не лише валові показники, а й інтенсивність дослідницької діяльності: витрати тільки бізнес-сектора на наукові розробки у Китаї зросли з 0,25 % ВВП у 1996 р. до 1,01 % у 2006 р. і практично зрівнялися із середнім значенням по ЄС: 1,11 % від ВВП⁵¹.

Висока інтенсивність дослідницької діяльності (аж до 3,3 % ВВП у Японії в 2005 р.)⁵² характеризує винятково важливу роль інноваційної діяльності в забезпеченні високої продуктивності та конкурентоспроможності економіки.

Маючи визначальний вплив на економічний розвиток, інновації є його основою, яка забезпечує довгострокове зростання. Зазначимо при цьому інтеграційний, стимулюючий і розвиваючий ефекти інновацій, що особливо проявляються в територіальних системах, ядром яких є міста з високим функціональним статусом та розвинутою системою функцій. Сутність інтеграційного ефекту інновацій полягає в об'єднанні видів діяльності, що подекуди належать до зовсім різних секторів економіки, адже інновації останнім часом дедалі більшою мірою мають міждисциплінарний характер та базуються на об'єднанні зусиль фахівців із зовсім різних галузей знання. Так, наприклад, на території одного з найбільших технопарків Китаю в Тяньцзінь на території 17 км² діють 106 компаній з 15 країн, серед яких – LG Electronics, Alcoa, Sanyo Electric та інші світові бренди⁵³. Інтеграції зусиль вимагає і процес впровадження інновацій, особливо що стосується складних організаційних інновацій, що принципово змінюють модель організації того чи іншого процесу (технологічного, виробничого, управлінського і т.п.).

Сутність стимулюючого ефекту інновацій проявляється у продукуванні нових галузевих і просторових точок зростання, а також формує базис для подальшого інноваційного розвитку як у форм окремих технологій, так і розвитку інноваційної економіки загалом.

⁵⁰ OECD Science, Technology and Industry Outlook 2008. – Paris, 2008. – 258 p.

⁵¹ OECD Science, Technology and Industry Outlook 2008. – Paris, 2008. – 258 p.

⁵² OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2007. – 2007. – 228 p.

⁵³ Офіційний сайт технопарку Тяньцзінь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bceda.com/bc-english/profile.htm>.

Адже інноваційний процес за своєю суттю є безперервним, а окремі інновації є лише його видимою частиною, що відображають лише окремі найбільш яскраві та превалюючі напрями його розвитку.

Розвиваючий ефект інновацій полягає у вдосконаленні як окремих виробничих процесів, так і формуванні соціальних інновацій, що видозмінюють весь процес життєдіяльності людей, їх ритм життя, форми зайнятості, співвідношення між різними видами зайнятості – робочим часом, вільним часом, відпочинком. Крім того, поява і широкое впровадження інновацій видозмінюють сам соціум, підвищують його внутрішню готовність до сприйняття наступних нововведень, їх більш швидкого проходження, вдосконалення та формування більш якісних нововведень у майбутньому. Частково з цим можна пов'язувати прискорення у проходженні інноваційних хвиль та відповідно – циклів економічного розвитку території.

За своєю природою інноваційна діяльність має виражену схильність до концентрації, що пов'язано зі специфікою процесу народження інновацій. Адже їх виникнення можна розглядати не лише як похідну від соціально-економічного чи технологічного розвитку, а значно складніший процес, що вимагає інтеграції ряду видів і форм діяльності, формування сукупного мультиплікативного ефекту. Як правило, такі передумови до розвитку інноваційної діяльності виникають у великих містах – осередках концентрації освіти, науки, високого кадрового потенціалу, технологій та фінансів, а також специфічного середовища, що не можна недооцінювати. У результаті злиття цих факторів у великих багатофункціональних центрах виникають різні типи інновацій – і технологічного характеру, і організаційного, що визначають розвиток цілих видів діяльності.

Наприклад, дослідження, проведене для території США із залученням динамічних просторових даних, підтверджує виражену схильність інноваційного процесу до концентрації, а також високу стабільність просторової ієрархії інноваційних центрів⁵⁴. Так, на основі просторового розподілу виданих патентів, які є свідченням високої інноваційної активності в регіоні, встановлено, що інноваційний процес характеризується високою концентрацією та зосереджений передусім у двох регіонах. Це Каліфорнія (райони поблизу метрополітарних

⁵⁴ Lim U. The spatial distribution of innovative activity in US. Metropolitan areas: Evidence from Patent data // The Journal of regional analyses & policy. – 2003. – 33:2. – P. 97 – 125.

регіонів Сан-Хосе та Сан-Франціско на півночі та Лос-Анджелесу і Сан-Дієго на півдні), а також Нова Англія-Середня Атлантика (метрополітарні регіони Бостона, Філадельфії, Нью-Йорка). Поза цими двома основними регіонами інноваційної активності виділяються класери середнього рангу поблизу Сіетлу, Чікаго, Детройту, Міннеаполісу, Далласу та Х'юстону. Крім того, у процесі дослідження виявлено, що інноваційна активність у містах ще більш схильна до концентрації, ніж економічна активність. Так, коефіцієнт Джині, розрахований по двох змінних – кількості патентів, виданих на сто тисяч працівників у міських регіонах, та доходу на працівника у міських регіонах, засвідчує значно вищий рівень просторової концентрації інноваційної активності⁵⁵.

Про високий рівень територіального зосередження інноваційної діяльності та її тісний зв'язок з метрополітарним середовищем (середовище міст з високим функціональним статусом – метрополісів) свідчать показники зареєстрованих патентів. Оцінка на рівні невеликих за масштабами світового господарства адміністративних одиниць засвідчує, що патентна діяльність визначено концентрується в великих метрополітарних центрах та на прилеглий території. Так, 25 % усієї патентної діяльності світу за результатами 2003 – 2005 рр. було зосереджено лише в 10 регіонах світу⁵⁶, кожен з яких був представлений потужним ядром – Токіо, Сан-Хосе – Сан-Франціско, Нью-Йорк, Бостон, Сеул, Лос-Анджелес, Йокогама, Осака, Париж, Міннеаполіс – Сент-Пол. Водночас масштаби концентрації інноваційної діяльності у основних країнах – продуцентах інновацій відрізняються: окремі з них представлені багатьма потужними ядрами, інші – одним-двома, незважаючи на те, що країна посідає помітне місце за рівнем капіталовкладень у наукову діяльність. Так, Японія, найбільший інноваційний центр якої Токіо, посідає перше місце в світі за кількістю зареєстрованих патентів, представлена декількома великими інноваційними ядрами. Не дивлячись на те, що у префектурі Токіо концентрується майже третина всієї інноваційної активності Японії, в країні виділяють такі значні центри, як Йокогама (у префектурі Канагава зареєстровано 11,2 %

⁵⁵ Lim U. The spatial distribution of innovative activity in US. Metropolitan areas: Evidence from Patent data // The Journal of regional analyses & policy. – 2003. – 33:2. – P. 97 – 125.

⁵⁶ OECD Compendium of Patent Statistics [Електронний ресурс]. – 2008. – 38 p. – Режим доступу: www.oecd.org/dataoecd/5/19/37569377.pdf.

японських патентів), Осака (11,1) та Нагоя (5,9 %) ⁵⁷. Разом із тим, оцінюючи місце Токіо в інноваційній активності Японії, не можна не звернути увагу на те, що декілька префектур, які оточують Токіо і переважно не мають потужних ядер, а отже, перебувають під його визначальним впливом у сфері бізнесу, ділової та освітньої активності, концентрують левову частку зареєстрованих патентів. Так, префектури Токіо, Канагава, Сайтама, Тіба та Ібаракі разом концентрують 50 % усієї патентної активності Японії.

Подібна ситуація сформувалася у Великобританії та Франції. У Лондоні продукується 10 % британських патентів, а разом зі Східною та Південно-Східною Англією, що перебуває під його прямим впливом, його частка зростає до більше ніж 50 % національних патентів і 2,5 % світових ⁵⁸. У Франції понад 50 % патентів зосереджено лише в двох регіонах – Іль-де-Франс (36,5 %) та Рона-Альпи (17 % французьких патентів).

З іншого боку, другий за рівнем патентної активності центр у світі після Токіо – Сан-Хосе – Сан-Франциско – Окленд, маючи частку 4 % зареєстрованих патентів світу, концентрує лише 11,7 % ⁵⁹ американських патентів. Загалом у США сформувалася ціла мережа потужних інноваційних ядер: 22 американські регіони входять до 60 найактивніших регіонів світу з точки зору патентної діяльності. Хоча інноваційна активність у США має більш рівномірний територіальний розподіл, ніж у Франції, Великобританії та Японії, все ж ступінь її концентрації досить високий: походження 55 % патентів США пов'язане з десятима найпотужнішими ядрами. Серед них – Сан-Хосе – Сан-Франциско – Окленд, Нью-Йорк, Бостон, Лос-Анджелес, Міннеаполіс – Сент-Пол, Сан-Дієго, Чикаго, Філадельфія, Вашингтон та Детройт.

Таким чином, фактично, інноваційна діяльність може розглядатися як один із факторів, що утворюють диференціацію в економічному розвитку регіонів, стимулюючи високу динаміку розвитку окремих із них. У такий спосіб, по суті, утворюється замкнене коло: регіони

⁵⁷ OECD Compendium of Patent Statistics [Електронний ресурс]. – 2008. – 38 р. – Режим доступу: www.oecd.org/dataoecd/5/19/37569377.pdf.

⁵⁸ OECD Compendium of Patent Statistics [Електронний ресурс]. – 2008. – 38 р. – Режим доступу: www.oecd.org/dataoecd/5/19/37569377.pdf.

⁵⁹ OECD Compendium of Patent Statistics [Електронний ресурс]. – 2008. – 38 р. – Режим доступу: www.oecd.org/dataoecd/5/19/37569377.pdf.

з високим кадровим потенціалом та високим рівнем соціально-економічного розвитку забезпечують високі витрати на науково-дослідні розробки, що в майбутньому стимулює акумуляцію прибутків у цих же регіонах.

Розгляд патентної діяльності на рівні ще дрібніших територіальних одиниць – NUTS 3 – за країнами-лідерами інноваційної активності вдало відображає її спадання з віддаленням від великих міст – основних центрів зосередження наукових досліджень. Причому ця тенденція прослідковується в різних центрах США, Франції, Німеччини, Японії.

У результаті аналізу кількості зареєстрованих патентів у цих країнах за даними на 2005р.⁶⁰ було підтверджено визначальний вплив на інноваційну діяльність багатофункціональних міст з високим функціональним рангом та встановлено окремі спеціалізовані на цій функції центри. Передусім до них належать Лос-Анджелес, Сан-Франциско, Нью-Йорк, Вашингтон у США, Париж у Франції, Лондон у Великобританії, Токіо, Осака, Нагоя в Японії, Мюнхен, Франкфурт-на-Майні в Німеччині. З іншого боку, виділяються центри дещо нижчого функціонального рівня, які виконують помітну інноваційну функцію. Наприклад, у США – це Сіетл, Сан-Дієго, Міннеаполіс – Сент-Пол, Чикаго. Вони є регіональними центрами зростання, що забезпечують формування поліцентричної моделі розвитку території.

Особливо показовою є ситуація в Німеччині, де яскраво виділяється декілька потужних осередків найвищого рівня – Мюнхен (7,3 % німецьких патентів) та Штутгарт (8,4 % відповідно), дещо нижчі показники ще трьох активних осередків науково-дослідницької діяльності – Дюссельдорфа (4,4 %), Франкфурту-на-Майні (4,2 %) та Нюрнберга (3,2 %) [розраховано за даними джерела⁶¹]. Разом з тим довкола цих регіонів зосереджена підвищена інноваційна активність – тут сформувався ряд технопарків і бізнес-інкубаторів, що відображає тісний зв'язок інноваційних форм регіонального розвитку у містах-центрах (метрополісах) та зонах їхнього тяжіння. Особливо показовим у цьому контексті для підтвердження зв'язку між функціонально-ієрархічним

⁶⁰ OECD Statextracts. Patents by regions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REG_ACC_TL3.

⁶¹ OECD Statextracts. Patents by regions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=REG_ACC_TL3.

статусом міста та його інноваційною активністю є накладання меж метрополітарних регіонів (метрополісів та зон їх найближчого тяжіння, з якими вони об'єднані найтіснішими функціональними зв'язками) з індикаторами інноваційної діяльності. При цьому межі існуючих та перспективних метрополітарних регіонів Німеччини було відображено відповідно до концепції територіального розвитку Німеччини⁶². Як засвідчило дослідження, у центрі практично кожного метрополітарного регіону перебуває регіон з високою часткою патентів, зареєстрованих за місцем проживання авторів, крім того, тут найвища концентрація технопарків та бізнес-інкубаторів.

Таким чином, для України питання інноваційного розвитку та зосередження інноваційної активності тісно пов'язані із розвитком багатофункціональних центрів з високим функціональним статусом та розвиненою системою функцій – міст-метрополісів. Саме їхнє становлення та подальша інтеграція до європейської і світової метрополітарної мережі є потужним стимулом розвитку і посилення конкурентної складової науково-дослідних розробок в Україні. З іншого боку, розвиток такої традиційно сильної і вагомий функції українських центрів, як науково-інноваційна, особливо в частині впровадження досягнень фундаментальної науки, є стратегічним напрямом формування висококонкурентного середовища міст та їх утвердження в ролі метрополісів.

Високу концентрацію науково-дослідної діяльності в окремих регіонах засвідчує і аналіз частки зайнятих у дослідницьких роботах у загальній структурі зайнятості. Серед 20 європейських регіонів-лідерів за цим показником (на рівні NUTS 2) 10 виявилися столичними⁶³, зокрема Прага, Відень, Осло, Стокгольм, Париж, Брюссель, Братислава. А інші регіони теж пов'язані з крупними центрами – Мюнхеном, Штутгарт, Бременом, Карлсруе. Будучи націленими на науково-дослідницьку діяльність (про це свідчить значна частка зайнятих) і маючи високі позиції у своїх країнах, ці міста все ж виявляють різний вплив на формування загального науково-професійного потенціалу ЄС.

Хоча, наприклад, частка зайнятих у науково-дослідній діяльності Іль-де-Франс нижча порівняно з деякими іншими регіонами, його роль в ЄС вища внаслідок високих кількісних показників: його частка

⁶² Perspectives of spatial development in Germany. – Bonn/ Berlin, 2006. – 60 p.

⁶³ Petkova R. German regions lead European R&D// Statistics in focus. – 2009. – № 35.

сягає 6,2 % усіх зайнятих у науковій сфері ЄС. А такі центри, як Прага, Відень, Осло, Стокгольм та інші, що мають високу частку наукових працівників, забезпечують у такий спосіб прогресивну структуру зайнятості і господарства.

Загалом столичні регіони ЄС, за декількома винятками (Німеччина, Іспанія та деякі інші), мають найвищі показники зайнятості науково-дослідницьких кадрів у своїх країнах, що, зокрема, пов'язано із «...залученням компаній, які займаються науковими розробками, та персоналу»⁶⁴. Це ще раз засвідчує тісний зв'язок інноваційної активності з впливом середовища: інтенсивний розвиток науково-дослідницької діяльності потребує високих якісних характеристик середовища, адже він тісно пов'язаний з економічним, освітнім і соціально-культурним базисами розвитку відповідного регіону. Для середовища великих центрів це особливо справедливо як щодо зосередження компаній, які здійснюють основні капіталовкладення у фінансування проектів, так і щодо професійних якостей персоналу.

Таким чином, витрати регіону на науково-дослідні розробки тісно пов'язані з бізнес-активністю економічних суб'єктів, які його представляють. При цьому значний вплив приватних компаній на інтенсивність наукових робіт визначається їхніми капіталовкладеннями та ефективною концепцією побудови дослідницького процесу, його визначеною спрямованістю на кінцевий результат, коли розробки набувають форми конкретних технологій і можуть бути запущені у виробництво.

Саме приватні компанії є основним джерелом як фінансування наукових розробок, так і виконання їх у розвинених країнах. Їх частка у вказаних процесах становить 63 і 68 % відповідно⁶⁵ і має тенденцію до нарощування, за винятком США. Крім, власне, венчурного капіталу, це великі ТНК, для яких наукові розробки і впровадження нових технологій є ключовим способом конкурентної боротьби на високотехнологічних ринках. За експертними оцінками⁶⁶ серед 20 ТНК, що здійснюють найбільші капіталовкладення в наукові розробки, фігурують компанії США, Японії, Німеччини, Швейцарії, Франції,

⁶⁴ Petkova R. German regions lead European R&D// Statistics in focus. – 2009. – № 35.

⁶⁵ OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2007. – 2007. – 228 p.

⁶⁶ Globalisation alters traditional R&D rulers. Global R&D Report 2007 // R&D magazine. – September 2006.

Фінляндії. Причому, для порівняння, бюджет витрат на дослідницькі роботи найбільшої в цьому відношенні компанії – Pfizer, Inc. у 2006 р. становив близько 10 млрд дол., тоді як бюджет науково-дослідницьких робіт усієї Російської Федерації – 20 млрд дол.⁶⁷ Практично кожна з 20 компаній за 2005 – 2007 рр. відчутно збільшила свої витрати на дослідницькі розробки, що свідчить про економічну віддачу від цієї діяльності і значний стимульований комерційний ефект. Найбільші компанії не лише представляють різні регіони світу; вони пов'язані з різними за рівнем технологічності секторами господарства. Це й інформаційні технології та програмне забезпечення: Microsoft Corp., IBM Corp., Intel Corp., електроніка – Siemens AG, Sony Corp., Nokia Corp., а також автомобілебудування – Toyota Motor Corp., Ford Motor Co., General Motors Corp., DaimlerChrysler AG, Volkswagen AG, Honda Motor.

Науково-інноваційна сфера України належить до тих галузей господарського комплексу, які зазнали найбільш істотних змін в умовах трансформації економічних відносин. На думку спеціалістів з Інституту географії НАН України, загальні тенденції розвитку наукової діяльності в нашій державі свідчать про руйнацію існуючої системи організації наукових досліджень та неефективність діяльності наукових ресурсів у країні⁶⁸. У цілому інноваційний потенціал України зазнає істотних структурних змін, пов'язаних зі скороченням діяльності великих наукових установ, конструкторських бюро і проектних організацій, що орієнтовані на широкомасштабні й комплексні фундаментальні та прикладні дослідження. Натомість зростає доля дрібних наукових центрів, що надають окремі спеціалізовані науково-технічні послуги, пов'язані перш за все із впровадженням закордонних технологій, маркетингом і рекламною діяльністю.

Так, у структурі обсягів науково-технічних робіт (табл. 1.9) помітні тенденції істотного зменшення частки прикладних досліджень (від 29,5 % у 1995 р. до 16,39 % у 2010 р.), незначного зростання фундаментальних (відповідно з 11,5 % до 22,18 %) і стрімкого розвитку науково-технічного обслуговування (з 3,4; до 10,38 %). Ці процеси

⁶⁷ OECD Science, Technology and Industry Outlook 2008. – Paris, 2008. – 258 p.

⁶⁸ Мельниченко Т. Ю. Наукові ресурси України / Т. Ю. Мельниченко // Молоді науковці – географічній науці: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (27–28 жовтня 2006 р, Київ). – К.: ВГЛ «Обрії», 2006. – С. 141.

позначаються на перебігу інноваційної діяльності в промисловому виробництві. Так, внаслідок скорочення вітчизняних наукових розробок (частка яких у інноваційних витратах промислових підприємств знизилася з 15 % у 2000-му році до 6,9 % у 2010-му році), зростають наукові послуги з придбання та налагодження закордонних машин, обладнання, установок, інших основних засобів та капітальні витрати, пов'язані з упровадженням інновацій. Їх частка протягом останніх 5 років залишається на рівні 50–60 % від загальних інноваційних витрат підприємств.

Деформація організаційної та галузевої структури інноваційного комплексу України істотно відображається на регіональному рівні. Знижується роль традиційних осередків інноваційної діяльності держави, особливо в обласних центрах та великих містах Подільського, Центрального, Північно-Західного, Причорноморського суспільно-географічних районів. Натомість зростає значення наукового комплексу Київського, Харківського, Дніпропетровського, Донецького вузлів. Саме для них характерні тенденції стійкого народження і розширення науково-інноваційної діяльності на фоні постійного її скорочення в малих і середніх містах, промислових центрах і пунктах⁶⁹. За даними КВЕД, із 567 міст України у 2010 році лише 120 здійснювали витрати на технологічні інновації. Причому на 20 міст України припадає майже 90 % усієї інноваційної діяльності (табл. 1.10). 29 міст нашої держави мають вкрай незначні показники інноваційних витрат, які в загальнодержавних обсягах не перевищують 0,06 %. Це переважно малі і середні міста Карпатського, Північно-Західного, Подільського районів, а також деякі промислові центри Донбасу і Придніпров'я (Марганець, Свердловськ, Верхньодніпровськ та ін.).

Отже, для України характерна висококонцентрична структура формування та дифузії інновацій із переважанням декількох основних центрів науково-дослідних робіт у промисловості. Серед них перш за все слід виділити м. Київ, на яке припадає понад 28 % від всіх загальних інноваційних витрат. Потужний науковий потенціал міста формується завдяки розвиненій мережі НДІ, конструкторських бюро і лабораторій, які складають високотехнологічне середовище столичного

⁶⁹ Захарченко В. І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / Захарченко В. І. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.

Інноваційний розвиток України та податкове регулювання: стан і діалектика взаємозв'язків технополісу^{70, 71}. Київська наука залишається дієздатною та конкурентоспроможною завдяки столичному статусу міста, його репрезентативності і міжнародній орієнтованості, розвитку процесів дифузії інновацій на європейському і світовому рівнях. Особливістю наукового комплексу Києва є його виключна спеціалізація на фундаментальній і прикладній інноваційній діяльності в галузях обробної промисловості, зокрема в машинобудуванні, приладо- та верстатобудуванні, транспортному та авіаційному будуванні.

Таблиця 1.9

**Обсяг наукових та науково-технічних робіт,
виконаних власними силами організацій (підприємств),
за видами робіт**

	всього	фундаментальні дослідження		прикладні дослідження		науково-технічні розробки		науково-технічні послуги	
		млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
1995	709,3	81,7	11,52	209,7	29,56	393,5	55,48	24,4	3,44
2000	1978,4	266,7	13,48	436,6	22,07	1106,3	55,92	168,8	8,53
2001	2275	353,3	15,53	304,9	13,40	1317,2	57,90	299,6	13,17
2002	2496,7	424,8	17,01	343,6	13,76	1386,6	55,54	341,7	13,69
2003	3319,8	491,2	14,80	429,8	12,95	1900,2	57,24	498,6	15,02
2004	4112,4	629,7	15,31	573,7	13,95	2214	53,84	695	16,90
2005	4818,6	902,2	18,72	708,8	14,71	2406,9	49,95	800,7	16,62
2006	5354,6	1141,0	21,31	841,5	15,72	2741,6	51,20	630,5	11,77
2007	6700,7	1504,1	22,45	1132,5	16,90	3303,1	49,29	761,0	11,36
2008	8538,9	1927,4	22,57	1545,6	18,10	4088,2	47,88	977,7	11,45
2009	8653,6	1916,6	22,15	1412,0	16,32	4215,9	48,72	1109,2	12,82
2010	9867,1	2188,4	22,18	1617,1	16,39	5037,0	51,05	1024,6	10,38

⁷⁰ Економіка міст: Україна і світовий досвід: навч. посібник / [В.М.Вакуленко, Ю.Ф. Дехтяренко, О.І. Драліковський та ін.]; за заг. ред. В. Макухи. – К.: Основи, 1997. – 243 с.

⁷¹ Стеченко Д.М. Інноваційні форми регіонального розвитку: [навч. посіб.] / Стеченко Д.М. – К.: Вища школа, 2002. – 254 с.

Таблиця 1.10

**Розвиток науково-інноваційного потенціалу
в найбільших наукових центрах України, 2010 р.**

Міста України	Загальні витрати на технологічні інновації		Частка витрат на технічні інновації у % до загальних показників		
	тис грн	у % до загальних показників	Добувна промисловість	Обробна промисловість	Виробництво енергії, газу та води
Київ	1146973	28,06	–	29,18	5,64
Харків	333975,8	8,17	9,86	7,96	22,24
Донецьк	284975,3	6,97	–	7,27	–
Дніпропетровськ	271926,7	6,65	–	6,93	–
Алчевськ	262619	6,42	–	6,70	–
Миколаїв	251383,2	6,15	–	6,40	1,03
Чернігів	205073,7	5,02	–	5,16	5,86
Краматорськ	164553,6	4,03	–	4,20	–
Запоріжжя	150363,1	3,68	–	3,83	–
Авдіївка	75597,5	1,85	–	1,93	–
Одеса	73209,3	1,79	–	1,87	–
Полтава	72201,3	1,77	3,60	1,73	–
Сімферополь	68203,5	1,67	–	1,69	4,23
Черкаси	50726,5	1,24	–	1,29	–
Кремсичук	44163,7	1,08	–	1,13	–
Львів	42715,1	1,04	1,87	1,03	–
Кривий Ріг	42632,3	1,04	34,19	0,01	0,47
Вінниця	42587,1	1,04	–	1,03	5,27
Житомир	40759	1,00	–	1,01	2,80
Шостка	33084,3	0,81	–	0,84	–
Всі міста	4088053,2	100	100	100	100

Харківський інноваційний центр займає друге місце за обсягами науково-технічних розробок. Його дослідження спрямовані переважно на пошук новітніх технологій в енергетичній сфері, у системі постачання газу і води, а також у добувній промисловості. Науковий потенціал міста підтримують цілий ряд НДІ технічного профілю, переважна більшість яких займається фундаментальними і прикладними розробками.

Приблизно однакові позиції за обсягами витрат на технологічні інновації займають Донецьк, Дніпропетровськ, Алчевськ та Миколаїв (6–7 % від загальних показників). Характерною особливістю цих міст є те, що їх наукова діяльність спрямована переважно на обслуговування підприємств обробної промисловості. Витрати на інновації в добувних галузях та системі енергопостачання незначні.

Серед інших міст України, що входять в двадцятку найбільших центрів інновацій, виділяють Чернігів, Краматорськ і Запоріжжя. Перше з них отримало високі показники за рахунок значних інноваційних витрат у галузі енергопостачання, виробництва газу і води, а інші – в наслідок розвитку наукових досліджень в обробних галузях промисловості. До того ж, усі вони тяжіють до значних осередків наукової діяльності, якими виступають Київська та Дніпропетровська області.

Слід відзначити доволі низькі показники розвитку Одеського (1,79 % від загальних показників інноваційно-технологічних витрат) та Львівського (1,04 % відповідно) вузлів. Перший з них спеціалізується на розвитку інновацій в обробній промисловості, а другий – у добувній. Трансформаційні процеси у промисловому виробництві України вкрай негативно позначилися на ефективності наукової діяльності підприємств цих обласних центрів^{72, 73}. Для них характерне істотне скорочення інноваційних витрат, зменшення науково-технічного потенціалу, посилення технологічної відсталості виробництва.

Викладені вище процеси знайшли своє відображення в моделі поля потенціалу науково-інноваційної діяльності міст України (рис. 1). Статистичною базою моделі стали загальні показники витрат на технологічні інновації у розрізі 120 міст нашої держави, які здійснювали науково-технічні розробки у 2010 році. В основу моделі покладено гравітаційний ефект поля потенціалу, вперше виділений і запропонований американським економістом Джоном Стюартом (John Stuart, 1958) і широко висвітлений у вітчизняній літературі. Результати моделювання наведено на рис. 1.5.

Як видно з наведеної моделі, у системі науково-інноваційного потенціалу міст України переважають три великі вузли: Київський,

⁷² Гончаров Ю. В. Промислова політика України: проблеми і перспективи / Гончаров Ю. В. – К.: наукова думка, 1999. – 277 с.

⁷³ Захарченко В. І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / Захарченко В. І. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.

Придніпровський та Донецький. Найвищий потенціал має Київський науковий вузол, який сформувався на базі столичних функцій міста і характеризується найбільшими обсягами витрат на технічні інновації. Зона його максимального впливу припадає на прилеглі до міста території Київської області (в основному вона зосереджена у 11 низових адміністративних районах навколо столиці, як показали попередні дослідження), а також поширюється на сусідні центри Чернігівської та Житомирської областей (рис. 1.6). Кумулятивний ефект київської науки відчувається далеко за межами конкретного столичного утворення^{74, 75}. Ізолініями потенціалу, які замикаються на Києві, охоплено регіони Полісся, Поділля і Центральної України. Зона ослабленого тяжіння до столиці спостерігається навіть на Прикарпатті, яке має власний розвинений науковий центр у Львові.

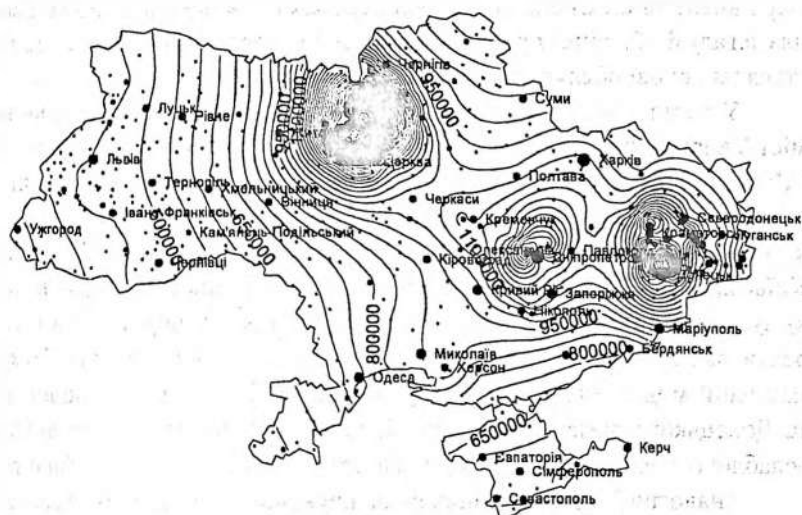

Рис. 1.5. Поле потенціалу науково-інноваційної діяльності міст України

⁷⁴ Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии. – М.: Наука, 1991. – 167 с.

⁷⁵ Fujita M, Thisse J.-F. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.

Другим потужним науковим вузлом є Донбас. Він сформувався на базі Донецько-Макіївського науково-інноваційного центру і охоплює навколишні території регіону. Його потенціал залишається доволі потужним у Горлівці, Єнакієвому, Костянтинівці, Харцизьку, а також у більш віддалених містах – Краматорську, Шахтарську, Сніжному, Северодонецьку, Лисичанську. Ефективність донецької науки сформувалася завдяки високоіндустріальному урбанізованому середовищу, наявності наукових кадрів технічного профілю, а також завдяки вагомому замовленню на проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень^{76, 77}.

Значним науковим потенціалом що сформувався на базі Дніпропетровсько-Дніпродзержинського наукового центру володіє Придніпров'я. До зони його найбільшого наукового потенціалу, крім зазначених вище міст, входять Новомосковськ, Підгородне, Павлоград, Верхівцеве та ін. Спеціалізуючись переважно на наукових дослідженнях в галузі обробної промисловості, цей осередок інновацій розвивається на основі обслуговування місцевої індустрії.

У загальній моделі потенціалу науково-інноваційної діяльності міст України не проявився ефект багатьох потужних наукових центрів (Миколаєва, Полтави, Сімферополя та ін.), а також трьох великих промислових областей: Харківської, Львівської та Одеської. Харківський науковий вузол, як зазначалося раніше, посідає друге місце після Київського за обсягами витрат на технологічні інновації. Однак його кумулятивний ефект не знайшов істотного прояву через недостатній розвиток наукової діяльності в периферійних районах області. Тому в загальній моделі поля потенціалу Харків тяжіє до Придніпровського та Донецького осередків інновацій, продовжуючи дифузійну зону їх ослабленого впливу на територію Полтавської і Харківської областей.

Аналогічні причини зниження наукового потенціалу спостерігаються у Львівській та Одеській областях. Вони супроводжуються також доволі низьким рівнем розвитку технологічних інновацій в ядрі цих територіальних утворень. Внаслідок цього їх інноваційний

⁷⁶ Литвиненко Р. И. Промышленные агломерации УССР и перспективы их комплексного развития / Р. И. Литвиненко // Основные направления комплексного развития регионов. – К., 1980.

⁷⁷ Проблемні питання формування стратегії соціально-економічного розвитку промислового міста: зб. наук. праць / за заг. ред. В. Н. Амітана. – Макіївка, 2005. – 107 с.

потенціал не проявився повною мірою і носить ослаблений локальний характер, охоплюючи лише зону найближчих до поселень навколо обласних центрів. Такий низький рівень науково-інноваційного потенціалу Одеси та Львова має глибоке пізнавальне значення, оскільки тісно корелює з аналогічно низькими показниками потенціалу виробництва та ринково-комерційної активності. Ці процеси тісно взаємопов'язані між собою і зумовлюють одне одного. Коефіцієнт кореляції показав доволі високу залежність між обсягами реалізованої промислової продукції міст України та обсягами витрат на технологічні інновації ($r=0,85$).

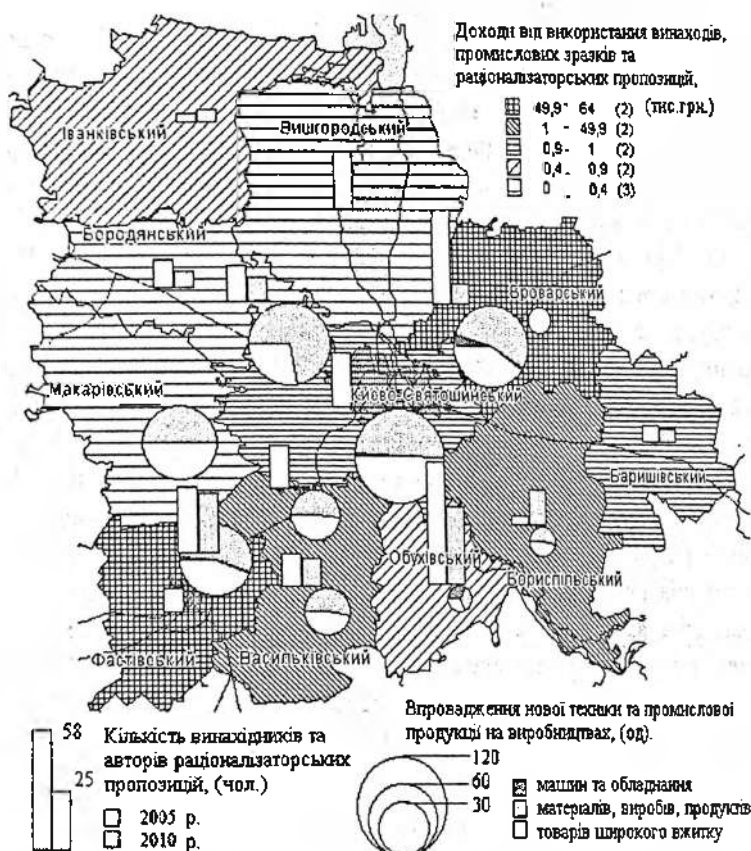

Рис. 1.6. Показники інноваційної діяльності Київського наукового вузла

Таким чином, нами було встановлено, що науково-інноваційна діяльність виступає одним із провідних факторів розвитку господарського комплексу муніципальних утворень в Україні⁷⁸. При зіставленні моделей поля потенціалу промислового виробництва та витрат на технічні інновації була виявлена майже повна ідентичність основних пікових вершин за виключенням локальних утворень Харкова та Львова. Вони разом з Одесою характеризуються наявністю ослабленого синергетичного ефекту виробництва та мають значно менші показники розвитку інноваційної діяльності, що в результаті проявляється у недостатній сформованості зони впливу муніципальних ядер та в низькій ефективності господарювання.

Отже, інтенсивність науково-інноваційної діяльності має вирішальне значення для розвитку виробництва великих муніципальних утворень України. Як видно з табл. 1.11, зростання витрат на технологічні інновації стимулює відповідно ще більше зростання обсягів реалізованої продукції, що посилює синергетичний ефект території муніципальних утворень.

Так, Київське, Донецько-Макіївське та Дніпропетровсько-Дніпродзержинське муніципальні утворення, зосереджуючи значну кількість наукових закладів у своєму ядрі, активно поширюють свою інноваційну діяльність у приміській зоні та в більш віддалених районах, забезпечуючи тим самим розвиток новітніх галузей господарства, формування нової якості поселення окремих модульних підприємств на обмеженій території на основі високих технологій, спеціалізації та кооперування. Київське муніципальне утворення розвивається переважно за рахунок ресурсів свого ядра. У столиці склалася надмірна концентрація промислового виробництва та науково-конструкторських закладів. На неї припадає майже 98 % всіх витрат на наукові дослідження в галузі промисловості в межах обласних територій. Така ситуація має бути вирішена шляхом передачі частини функцій міста периферійній зоні на основі створення столичного технополісу⁷⁹.

⁷⁸ Fujita M, Thisse J.-F. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.

⁷⁹ Економіка міст: Україна і світовий досвід: навч. посібник / [В. М. Вакуленко, Ю. Ф. Дехтяренко, О. І. Драніковський та ін.]; за заг. ред. В. Макухи. – К.: Основи, 1997. – 243 с.

Таблиця 1.11

**Науково-технічні інновації
у великих муніципальних утвореннях України, 2010 р.**

Ключові муніципальні утворення України	Загальні витрати на технологічні інновації, тис. грн		Частка витрат на технологічні інновації від загальних показників по містах України, %	Загальні обсяги реалізованої продукції промисловості в ядрі муніципального утворення	
	В ядрі муніципального утворення	У приміській зоні муніципального утворення			
Дніпропетровсько-Дніпродзержинське	292218,1	15431,5	7,53	40155,06	7,3
Донецько-Макіївське	284975,3	84158,4	9,03	45535,93	8,3
Київське	1146973	3931,3	28,15	100347,74	18,24
Львівське	42715,1	-	1,04	9815,80	1,78
Одеське	73209,3	26070,6	2,43	9995,90	1,82
Харківське	333975,8	-	8,17	15980,21	2,90

Дніпропетровсько-Дніпродзержинське муніципальне утворення утримує в своїх ядрах 95 % технологічних інновацій, її науковий потенціал більш розосереджений внаслідок поліцентричної структури та активізації розвитку наукових досліджень у приміській зоні. Донецько-Макіївське муніципальне утворення належить до найбільш зрілих та розвинених інноваційних центрів в Україні. В її ядрі сконцентровано 77 % наукового потенціалу, а решта припадає на навколишні території. Саме тому в її межах активно відбуваються процеси організації і розвитку інноваційних наукових осередків (технополісів і технопарків), у межах яких формується сприятливе середовище для розвитку фундаментальних і прикладних наукових досліджень^{80, 81}.

⁸⁰ Проблемні питання формування стратегії соціально-економічного розвитку промислового міста: зб. наук. праць / за заг. ред. В. Н. Амітана. – Макіївка, 2005. – 107 с.

Водночас наукові заклади Львова, Одеси, Харкова та інших великих муніципальних утворень, що мають відносно високу частку витрат на технологічні інновації, не створюють відповідних умов для активізації інноваційного потенціалу через ряд обставин. У випадку Харкова це пояснюється значною концентрацією наукових досліджень в ядрі муніципального утворення і дуже незначними показниками розвитку периферійних районів. Ці диспропорції потребують оптимізації за рахунок процесів деконцентрації регіону і розвитку прилеглої зони тяжіння. Що ж стосується Одеси та Львова, то їх невисокий потенціал зумовлений загальним падінням розвитку науково-інноваційної діяльності (табл. 11). Взагалі науковий комплекс зазначених муніципальних утворень потребує істотного реформування і розвитку, впровадження ринкових засад функціонування, забезпечення державної підтримки та припливу іноземних інвестицій⁸². Останнє положення має реалізовуватись, виходячи зі стратегічного географічного положення цих міст, яке тісно пов'язане із зовнішньоекономічною діяльністю України, розвитком міжнародного морського сполучення та європейських транспортних коридорів.

На базі Київського, Донецького та Придніпровського муніципальних утворень, що володіють найбільшим науковим потенціалом, формуються потужні технополіси^{83, 84, 85}. Критеріями формування технополісу, на думку вітчизняних та зарубіжних авторів, є наявність високої концентрації закладів академічної і прикладної науки та освіти, конструкторських бюро і лабораторій, а також підприємств з виробництва інноваційної продукції і місць компактного проживання висококваліфікованих наукових кадрів та промислово-виробничого

⁸² Стеченко Д. М. Інноваційні форми регіонального розвитку: [навч. посіб.] / Стеченко Д. М. – К.: Вища школа, 2002. – 254 с.

⁸³ Гончаров Ю. В. Промислова політика України: проблеми і перспективи / Гончаров Ю. В. – К.: Наукова думка, 1999. – 277 с.

⁸⁴ Економіка міст: Україна і світовий досвід: навч. посібник / В. М. Вакулєнко, Ю. Ф. Дехтярєнко, О. І. Драніковський та ін.; за заг. ред. В. Макухи. – К.: Основа, 1997. – 243 с.

⁸⁵ Проблемні питання формування стратегії соціально-економічного розвитку промислового міста: зб. наук. праць / за заг. ред. В. Н. Амітага. – Макіївка, 2005. – 107 с.

⁸⁶ Стеченко Д. М. Інноваційні форми регіонального розвитку: [навч. посіб.] / Стеченко Д. М. – К.: Вища школа, 2002. – 254 с.

персоналу^{86; 87; 88}. Його території відрізняються сучасною виробничою, соціальною, комунікаційною та природоохоронною інфраструктурою і створюють додатковий соціально-економічний ефект на основі процесів концентрації та взаємопов'язаності модульних виробництв, наукових та конструкторських закладів.

Зазначені вище території цілком підпадають під наведені нами критерії виділення технополісів. Саме в їхніх межах наукова та виробнича діяльність досягають найвищого рівня спряженості й комплексності функціонування. Решта наукових осередків потребують значної державної підтримки та розробки ефективних стратегій посилення науково-інноваційної діяльності з метою зростання промислово-виробничого потенціалу та посилення синергетичного ефекту території. Отже, оптимізація і подальший розвиток технополісів виступають одним із пріоритетних завдань удосконалення та раціоналізації територіальної організації господарського комплексу України. Ці питання є перспективними для подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

1.5. Особливості та моделі формування інноваційної системи

Концепція національної інноваційної системи виникла у результаті розвитку теорії інноваційних процесів. Під *інноваційним процесом* розуміємо комплекс послідовних етапів або подій, пов'язаних із розробкою ідеї щодо створення нової продукції, технології тощо та запровадження їх у практику. Інноваційний процес охоплює всі стадії повного життєвого циклу інновацій, у процесі яких інновація з ідеї перетворюється в проектно-технологічні розробки і втілюється в «життя» технології нових засобів виробництва конкретної продукції тощо. Послідовність та кількість етапів інноваційного процесу різними авторами розглядається з різним ступенем деталізації. Крім того, різноманітність видів інновацій обумовлює диференціацію підходів до визначення структури і сутності етапів інноваційного процесу. У

⁸⁶ Тацуно Ш. Стратегія – технополисы / Ш. Тацуно / общ. ред. и вступ. ст. В. И. Данилова-Данильяна / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 344 с.

⁸⁷ Тоффлер А. Футуришок / А. Тоффлер. – СПб.: Лань, 1997. – 464 с.

⁸⁸ Fujita M, Thisse J.-F. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.

цілому при дослідженні інноваційного процесу більшість вчених виділяють такі етапи: фундаментальні та прикладні дослідження, дослідно-конструкторські розробки, запровадження їх у виробництво і комерціалізація. Проте з розвитком теорії інновацій, еволюціонували і моделі інноваційного процесу – від простої лінійної до складних нелінійних моделей, які передбачають більш глибоку взаємодію етапів. Історичний огляд розвитку інноваційного процесу, аналіз його основних моделей детально висвітлено у працях Р. Росвелла⁸⁹.

Перші спогади про інноваційний процес та послідовність його етапів відносять до 1950 – середини 1960-х рр., коли він розглядався як проста лінійно-послідовна модель з акцентом на роль НД і ДКР і врахуванням ринку лише як споживача. У зв'язку з її орієнтацією в першу чергу на створення нових технологій ця модель інноваційного процесу одержала назву модель «технологічного поштовху» (Technologypush, Sciencepush) (рис. 1.7).

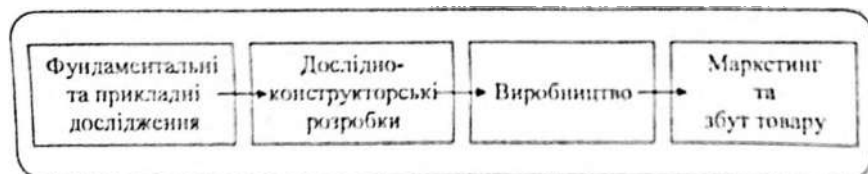

Рис. 1.7. Лінійна модель інноваційного процесу I покоління (модель «технологічного поштовху»)⁹⁰

Ця модель вважалася класичною, тривалий час її підтримували та розвивали у своїх роботах провідні учені того часу, а саме: М. І. Тулан-Барановський, Й. Шумпетер, Н. Ротенберг, А. Фішне та інші. На їх думку, ідеї створення нових продуктів – інновацій виникають усередині підрозділів НД/ДКР, тобто в процесі наукових досліджень у відповідній сфері. Вважається, що тільки наука та технології є джерелом інновацій, а ринок приймає будь-які результати науково-дослідних розробок, граючи при цьому пасивну роль⁹¹. Недоліком моделі «технологічного поштовху» є допущення, що нове знання

⁸⁹ Rothwell R. Towards the Fifth-generation Innovation Process / R. Rothwell // International Marketing Review. – 1994. – № 11 (1). – Р. 7–31.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Длинные волны; ИТП и социально-экономическое развитие / Глазьев С. Ю., Микорин Г. И., Тесля П. Н. и др. – Новосибирск: Наука, 1991. – 294, [94–97] с.

завжди перетворюється на інновацію, а усі нові ідеї обов'язково знаходять споживача. Проте, як свідчить світовий досвід, тільки 5 % результатів фундаментальних досліджень безпосередньо впроваджуються у виробництво.

Друга модель (або друге покоління моделей) інноваційного процесу (кінець 1960 – початок 1970-х рр.) також є лінійно-послідовною, але вже з наголосом на споживача, на потреби та попит якого реагують науковці та дослідники (рис. 1.8).

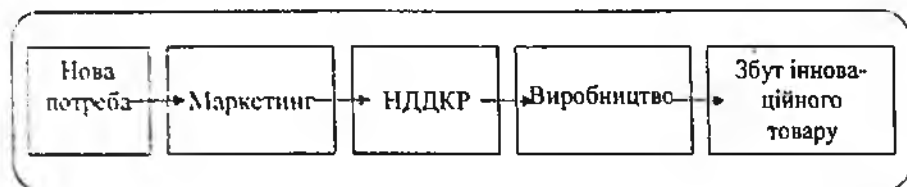

Рис. 1.8. Лінійна модель інноваційного процесу II покоління (модель «виклик попиту»)⁹²

Така інноваційна модель одержала назву «виклик попиту» (Marketpull, Demandpull) та знайшла ряд прихильників (Й. Шмуклер, Г. Менш, Е. Вонхіппель, П. Друкер). Проте ця модель також має недоліки, пов'язані з допущенням, що джерелом інновацій є тільки потреби споживачів. Насправді епохальним і базовим інноваціям здебільшого властива модель «технологічного поштовху», а покращання та мікроінновації більш залежать від ринкового попиту.

Таким чином, лінійні моделі як I, так і II покоління включають усі стадії життєвого циклу як обов'язкові складові інноваційного процесу, а основна відмінність між моделями полягає у виборі стартового етапу (ринок або наукові дослідження). Детально еволюцію лінійних моделей інноваційного процесу та аналіз їх етапів досліджував Б. Годін⁹³.

Визначення основних мотивів та джерел виникнення інновацій є важливим питанням з теоретичного та практичного погляду. Американський економіст П. Друкер у своїй праці «Бізнес і інновації»

⁹²Rothwell R. Towards the Fifth-generation Innovation Process / R. Rothwell // International Marketing Review. – 1994. – № 11 (1). – P. 7–31.

⁹³Godin B. The Linear Model of Innovation: The Historical Construction of an Analytical Framework / B. Godin // Science, Technology and Human Values. – 2006. – № 31. – P. 639–667.

цілому при дослідженні інноваційного процесу більшість вчених виділяють такі етапи: фундаментальні та прикладні дослідження, дослідно-конструкторські розробки, запровадження їх у виробництво і комерціалізація. Проте з розвитком теорії інновацій, еволюціонували і моделі інноваційного процесу – від простої лінійної до складних нелінійних моделей, які передбачають більш глибоку взаємодію етапів. Історичний огляд розвитку інноваційного процесу, аналіз його основних моделей детально висвітлено у працях Р. Росвелла⁸⁹.

Перші спогоди про інноваційний процес та послідовність його стадій відносять до 1950 – середини 1960-х рр., коли він розглядався як проста лінійно-послідовна модель з акцентом на роль НД і ДКР і врахуванням ринку лише як споживача. У зв'язку з її орієнтацією в першу чергу на створення нових технологій ця модель інноваційного процесу одержала назву модель «технологічного поштовху» (Technologypush, Sciencepush) (рис. 1.7).

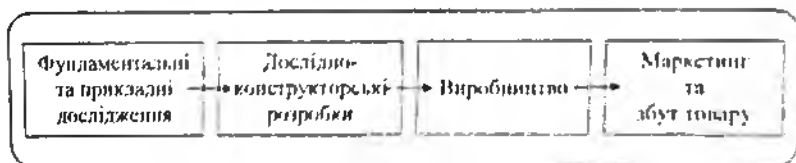

Рис. 1.7. Лінійна модель інноваційного процесу I покоління (модель «технологічного поштовху») ⁹⁰

Ця модель вважалася класичною, тривалий час її підтримували та розвивали у своїх роботах провідні учені того часу, а саме: М. І. Туган-Барановський, Й. Шумпетер, П. Ротенберг, А. Філіпс та інші. На їх думку, ідеї створення нових продуктів – інновацій виникають усередині підрозділів НДДКР, тобто в процесі наукових досліджень у відповідній сфері. Вважається, що тільки наука та технології є джерелом інновацій, а ринок приймає будь-які результати науково-дослідних розробок, граючи при цьому пасивну роль⁹¹. Недоліком моделі «технологічного поштовху» є допущення, що нове знання

⁸⁹Rothwell R. Towards the Fifth-generation Innovation Process / R. Rothwell // International Marketing Review. – 1994. – № 11 (1). – P. 7–31.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Дининне вольты: НТП и социально-экономическое развитие / Глазьев С. Ю., Микорин Г. И., Тесля П. Н. и др. – Новосибирск: Наука, 1991. – 294, [94–97] с.

завжди перетворюється на інновацію, а усі нові ідеї обов'язково знаходять споживача. Проте, як свідчить світовий досвід, тільки 5 % результатів фундаментальних досліджень безпосередньо впроваджуються у виробництво.

Друга модель (або друге покоління моделей) інноваційного процесу (кінець 1960 – початок 1970-х рр.) також є лінійно-послідовною, але вже з наголосом на споживача, на потреби та попит якого реагують науковці та дослідники (рис. 1.8).

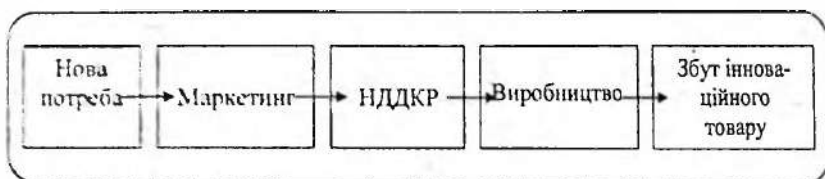

Рис. 1.8. Лінійна модель інноваційного процесу II покоління (модель «виклик попиту»)⁹²

Така інноваційна модель одержала назву «виклик попиту» (Marketpull, Demandpull) та знайшла ряд прихильників (Й. Шмуклер, Г. Менш, Е. Вонхіппель, П. Друкер). Проте ця модель також має недоліки, пов'язані з допущенням, що джерелом інновацій є тільки потреби споживачів. Насправді епохальним і базовим інноваціям здебільшого властива модель «технологічного поштовху», а покращання та мікроінновації більш залежать від ринкового попиту.

Таким чином, лінійні моделі як I, так і II покоління включають усі стадії життєвого циклу як обов'язкові складові інноваційного процесу, а основна відмінність між моделями полягає у виборі стартового етапу (ринок або наукові дослідження). Детально еволюцію лінійних моделей інноваційного процесу та аналіз їх етапів досліджував Б. Годін⁹³.

Визначення основних мотивів та джерел виникнення інновацій є важливим питанням з теоретичного та практичного погляду. Американський економіст П. Друкер у своїй праці «Бізнес і інновації»

⁹²Rothwell R. Towards the Fifth-generation Innovation Process / R. Rothwell // International Marketing Review. – 1994. – № 11 (1). – P. 7–31.

⁹³Godin B. The Linear Model of Innovation: The Historical Construction of an Analytical Framework / B. Godin // Science, Technology and Human Values. – 2006. – № 31. – P. 639–667.

окреслив сім основних інноваційних джерел: випадкова подія; невідповідність між реальністю і нашими уявленнями про неї; потреба процесу, що зумовлена його наявними недоліками; випадкові зміни у структурі галузі або ринку; демографічні зміни; зміни у суспільних настроях, цінностях; нові знання. Автор зауважив, що немає «чітких меж між цими джерелами, вони є умовними, але кожне джерело має свої особливості»⁹⁴. При цьому наголос автор робить на ринкові фактори, а не на науково-технічні. Схожої думки дотримується і японський економіст Т. Коно, який вважає, що інновації ґрунтуються на чотирьох джерелах ідей: потребах ринку, потребах та політиці компанії, наслідуванні діючим компаніям, і останнє – на досягненнях науки⁹⁵.

Дійсно, діяння закону зростання потреб разом із збільшенням чисельності населення призводить до пошуку нових способів задоволення цих потреб. При цьому чинності набуває закон конкуренції, який виражає внутрішню необхідність, сталі, суттєві причинно-наслідкові взаємодії між економічними суб'єктами не тільки за найвигідніші умови виробництва та збуту, але й за першість у здійсненні інновацій з метою одержання найбільшого прибутку (при технологічній або економічній інновації), соціокультурного, екологічного або політичного ефекту⁹⁶. Проте при інших видах інновацій вважаємо, що тільки наука та знання сприяють виникненню нових ідей та створюють нові продукти, технології, організаційні структури. Тому інновація як технічне, економічне та соціологічне явище не має однозначного джерела, на її виникнення впливає як закон піднесення потреб, так і об'єктивна тенденція вдосконалення засобів виробництва і накопичення знань.

Дослідження таких авторів, як Р. Росвелл, К. Фрімен, А. Джервіс, Д. Мовери і Н. Розенберга⁹⁷ підтвердили важливість як ринкових,

⁹⁴ Друкер П. Ф. Бизнес и инновации / П. Ф. Друкер; [пер. с англ. К. С. Головинского] зав. ред. Н. М. Макароной. – Москва: Вильямс, 2009. – 432 с., с. 63.

⁹⁵ Коно Т. Стратегия и структура японских предприятий / Т. Коно; [общ. ред. и вступ. статья О. С. Виханского]; [пер. с англ.]. – Москва: Прогресс, 1987. – 384, 260 с.

⁹⁶ Яковец Ю. В. Эпохальные инновации XXI века / Яковец Ю. В.; Международный институт Вигирима Сорокина – Николай Кондратьева. – Москва: Экономика, 2004. – 444, [9–10] с.

⁹⁷ Rothwell R. Towards the Fifth-generation Innovation Process / R. Rothwell // International Marketing Review. – 1994. – № 11 (1). – P. 7–31; Freeman C. Systems of

так і науково-технічних факторів для успішності інноваційної діяльності, що сприяло появі у 1970 – середині 1980-х рр. моделей нелінійного інноваційного процесу III покоління (посаднана модель, ланцюгова модель) (рис. 1.9 та 1.10).

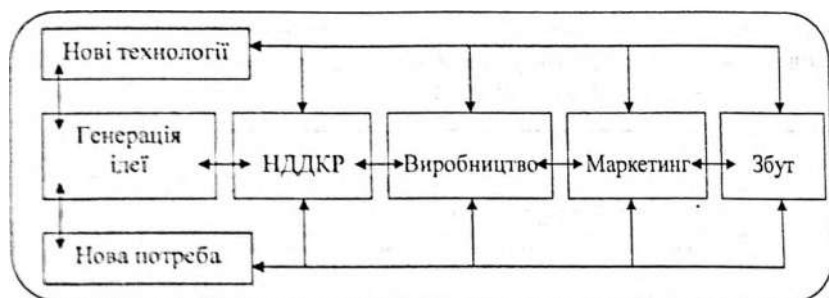

Рис. 1.9. Нелінійна модель інноваційного процесу – посаднана модель⁹⁸

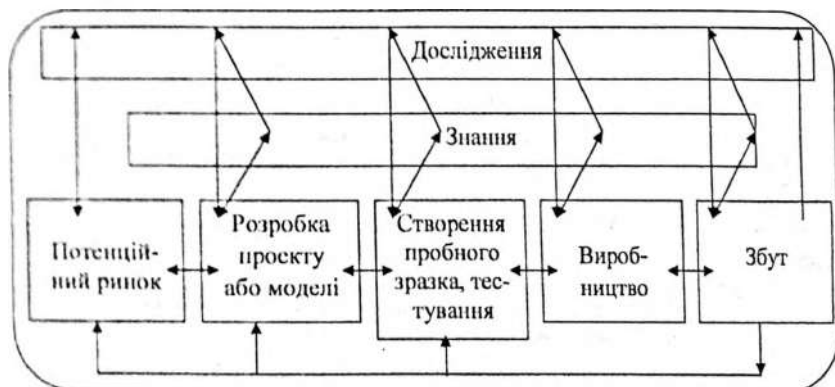

Рис. 1.10. Нелінійна модель інноваційного процесу – ланцюгова модель⁹⁹

Innovation : Selected Essays in Evolutionary Economics / C. Freeman. –Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2008. – 257 p.; Robert J. *System Effects : Complexity in Political and Social Life* / J. Robert. –Princeton N.J. :PrincetonUniversity Press, 1997. – 309 p.; Mowery D. C. Collaborative R&D : How Effective Is It? / D. C. Mowery // *Issues in Science and Technology*. – 1998. – №15 (1). – P. 37–44.; Mowery D. C. *Paths of Innovation: Technological Change in 20th-Century America* / D. C. Mowery, N. Rosenberg. –Cambridge :CambridgeUniversity Press, 1998. – 228 p.; Rosenberg N. *Technology and American economic growth* / N. Rosenberg. –New York: Harper and Row, 1972. –211 p.

⁹⁸Rothwell R. *Towards the Fifth-generation Innovation Process* / R. Rothwell // *International Marketing Review*. – 1994. –№ 11 (1). – P. 7–31.

Останнім часом у зв'язку з посиленням інноваційної активності в усьому світі з'являються нові ідеї щодо розробки, впровадження та поширення інновацій, тому продовжуються дослідження і створюються нові моделі інноваційних процесів. Науковці вже виділяють моделі IV та V покоління, в яких виділяються нові типи зв'язків та взаємодій між суб'єктами і тому етапи інноваційного процесу розглядаються більш детально (рис. 1.11, 1.12).

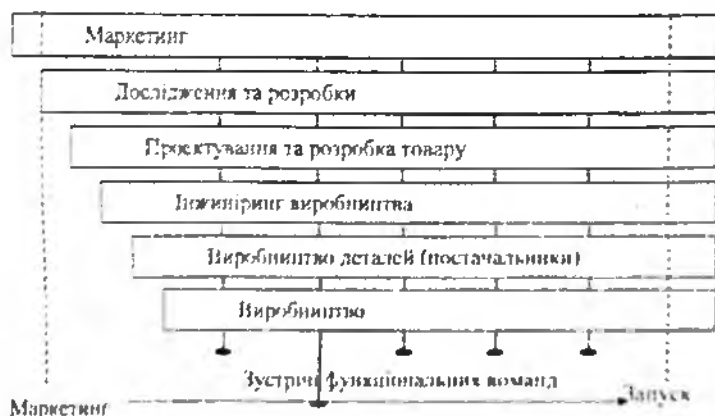

Рис. 1.11. Модель інноваційного процесу IV покоління – інтер-
рована¹⁰⁰

Рис. 1.12. Модель інноваційного процесу V покоління – ме-
режна¹⁰¹

¹⁰⁰Rothwell R. Towards the Fifth-generation Innovation Process / R. Rothwell // International Marketing Review. – 1994. – № 11 (1). – P. 7–31.

¹⁰¹Rothwell R. Towards the Fifth-generation Innovation Process / R. Rothwell // International Marketing Review. – 1994. – № 11 (1). – P. 7–31.

Моделі нелінійного інноваційного процесу (як III, так і наступних поколінь) є комбінацією моделей I і II поколінь, проте акцент робиться на різні типи зв'язків між наукою, виробництвом і ринком, що й зумовило еволюцію моделювання інноваційних процесів.

Еволюція моделей інноваційного процесу представлена на рис. 1.13.

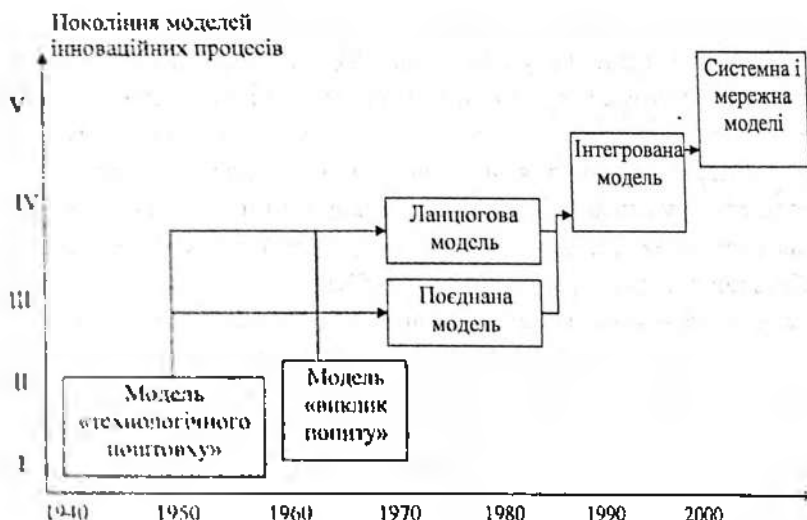

Рис. 1.13. Еволюція моделей інноваційного процесу

Сучасні моделі мають принципові відмінності від традиційних лінійних інноваційних процесів:

- по-перше, у нелінійних моделях інноваційного процесу інноваційна ідея може виникати у будь-якого суб'єкта інноваційної діяльності, на будь-якому етапі інноваційного циклу;
- по-друге, нелінійна модель інноваційного процесу враховує, що створення і трансформація нового знання здійснюється не в абстрактному «технологічному середовищі», а конкретними економічними суб'єктами, які мають свої особисті цінності та інтереси;
- по-третє, істотними стають правила, принципи і закони, за якими ці відносини регулюються у конкретній економічній системі.

¹⁰¹ Rothwell R. Towards the Fifth-generation Innovation Process / R. Rothwell // International Marketing Review. – 1994.

Тобто ефективність інноваційних процесів в національній економіці залежить не тільки від того, наскільки ефективна діяльність суб'єктів інноваційної діяльності (наукових організацій, підприємств тощо), але і від того, яким чином вони взаємодіють один з одним як елементи цілісної системи створення і використання знань¹⁰².

Наведені особливості реалізації інноваційних процесів обумовили зміну в механізмі їх регулювання. У нелінійних моделях акцент робиться на більш глибоку інтеграцію НДДКР з виробництвом, а також на більш тісну співпрацю з постачальниками і покупцями, що дозволяє зменшувати термін розробки продукту при одночасному зниженні витрат. Збільшується значущість горизонтальної співпраці, що проявляється у створенні спільних підприємств, стратегічних об'єднань тощо. Отже, регулювання лінійних інноваційних процесів потребує здебільшого підтримки окремих суб'єктів інноваційної діяльності, а регулювання нелінійних інноваційних процесів передбачає зосередження уваги до налагодження взаємозв'язків між багатьма суб'єктами економічної діяльності на національному рівні її організації.

Таким чином, поширення нелінійного підходу до розуміння та аналізу інноваційних процесів призвело до розробки концепції національної інноваційної системи (НІС), яка має важливе не тільки наукове, але й практичне значення, оскільки дає можливість використовувати системний підхід до розвитку і вдосконалення інноваційних процесів у країні. Хоча базова концепція «національної системи інновацій» була сформульована німецьким економістом Ф. Лістом ще у 1841 році¹⁰³, проте родоначальником цієї концепції слід вважати К. Фрімана, який у 1980-х роках змінив категорію «національна інноваційна система» та визначав її як «складну систему взаємодії економічних суб'єктів і суспільних інститутів (таких, як цінності, норми, право), що створюють, зберігають, поширюють нові знання, які перетворюються у нові технології, продукти і послуги»¹⁰⁴.

¹⁰² Дежина И. Г. Механизмы стимулирования коммерциализации исследований и разработок / И. Г. Дежина, Б. Г. Салтыков. – Москва : ИЭПП, 2004. – 152, [10] с.

¹⁰³ List F. National System of Political Economy: in 2 vol. / F. List. –New York: Cosimo Classics, 2005. – Vol. 2: The Theory. –248 p.

¹⁰⁴ Freeman C. Technology Policy and Economic Performance: Lessons from Japan / C. Freeman. –London: Frances Printer Publishers, 1987. – 168, [37] p.

На сьогодні існують різні визначення національної інноваційної системи. У працях зарубіжних і вітчизняних економістів можна виділити два основні підходи.

По-перше, згідно з класичним визначенням за Б.-А. Лундваллом і Р. Нельсоном, «інновації є комплексним процесом, який об'єднує різних учасників, таких як фірми, виробники нових знань, технологічні центри, аналітичні центри, які перебувають у взаємозалежності і створюють таким чином інноваційну систему»¹⁰⁵. Аналогічного визначення дотримуються В. Д. Базилевич, В. М. Геєць, В. П. Семиноженко. Цей підхід характеризується двома важливими рисами. По-перше, національна інноваційна система виступає як сукупність окремих інститутів і взаємозв'язків між ними, по-друге, робиться наголос на те, що інноваційний процес зберігає тісний зв'язок з національними економічними системами. Вважається, що окремі інститути або мають національне походження, або ж розміщуються в межах національних кордонів, що не зовсім коректно в сучасних умовах глобалізації та посилення взаємозв'язків між країнами.

По-друге, існує і більш широке визначення інноваційної системи. Так, на думку Ч. Едквіста, «інноваційна система об'єднує всі найважливіші економічні, соціальні, політичні, організаційні та інші чинники, які впливають на розвиток, дифузії і використання інновацій»¹⁰⁶. У даному підході до інноваційної системи відносять не тільки інститути, які безпосередньо беруть участь в інноваційному процесі, але й значне коло чинників непрямої дії. Таке визначення є певною мірою неясним і нечітким. Проте цей підхід відрізняється достатньо важливою особливістю, що на інноваційну систему в сучасних умовах значний вплив справляє зовнішній чинник, оскільки практично завжди іноземний капітал прямо або опосередковано бере участь в інноваційних процесах у країні. Тому достатньо важко назвати інноваційну систему «національною», скоріше це «інноваційна система країни». Проте у західній літературі поняття «national» використовується як у значенні «національна», так і «державна». Тобто, в сучасних умовах пропонуємо вважати категорії «національна інноваційна система» та «інноваційна система країни» синонімічними.

¹⁰⁵Nelson R. National Innovation Systems : A Comparative Analysis / R. Nelson. - New York :OxfordUniversity Press, 1993. - 560 p.

¹⁰⁶Systems of Innovation : Technologies, Institutions and Organizations / C. Edquist. - London :PinterPublishers, CassellAcademic, 1997. - 432, [25] p.

Таким чином, можна зробити висновок, що інноваційна система країни формується в результаті складного комплексу відносин і взаємозв'язків між усіма учасниками інноваційного процесу в країні, які створюють, накопичують, поширюють та використовують нові знання.

У цілому теоретичні дослідження і практичний досвід дали змогу сформулювати основний закон формування інноваційної системи країни: національна (державна) інноваційна система однозначно відповідає суспільно-економічним відносинам і рівню розвитку продуктивних сил держави, на території якої вона функціонує¹⁰⁷. Наслідком цього закону є те, що НІС є індивідуальною, специфічною у кожній країні. тому при її вдосконаленні можуть бути використані різні підходи, які відповідають умовам та потенціалу зростання конкретної країни. Так, можна виділити загальну мету – підвищення добробуту населення країни, хоча перед інноваційними системами різних країн щодо забезпечення цього можуть ставитися різні завдання. Стратегічно вагомими в цій площині є спільні для всіх країн напрями їх вирішення:

- збільшення обсягів виробництва наукомісткої та високотехнологічної продукції;
- підвищення освітнього рівня населення;
- створення умов для оновлення морально і фізично зношеного основного капіталу;
- створення додаткових робочих місць у сфері науки та у виробництві;
- вирішення власних екологічних проблем за рахунок використання новітніх технологій.

У цілому, слід вислати, що єдине трактування визначення поняття «національна інноваційна система» відсутнє. Потужність і структура інноваційних систем різних країн розрізняються, оскільки розрізняються умови інноваційної діяльності. Існують значні відмінності у рівні економічного та технологічного розвитку, частки наукомісткої продукції у ВВП країн, в обсягах інвестицій у НДДКР, чисельності вузів, наукових закладів, науковців, наявності технопарків, та в

¹⁰⁷Иванов В. В. Национальные инновационные системы: опыт формирования и перспективы развития / В. В. Иванов // Инновации. – 2002. – № 4. – С. 14–18.

інших факторах, включаючи історичні та національні особливості. У результаті національні інноваційні системи диференціюються за організаційною структурою, за механізмами створення, впровадження та поширення інновацій¹⁰⁸. Тобто НІС країн відрізняються не тільки за часткою витрат на НДДКР у ВВП, але і за іншими якісними характеристиками. Наприклад, у 1970-х роках рівень витрат на НДДКР у СРСР був на 1,5 % вищим, ніж у Японії. Незважаючи на це, в Японії більшою мірою було налагоджено зв'язки між науковими організаціями, виробниками і споживачами.

Таким чином, не існує єдиної дієвої моделі національної інноваційної системи, також як і не існує єдиної, найефективнішої інноваційної стратегії розвитку держави. Проте інноваційні системи різних країн мають певні загальні риси, тому досвід найбільш конкурентоспроможних країн можна і треба брати до уваги. Загальними методологічними принципами побудови НІС, зокрема і вдосконалення податкової системи, залишаються ідеї Й. Шумпетера про конкуренцію на основі інновацій як основний фактор удосконалення економічної системи країни та її зростання, а також про роль інституційних умов інноваційної діяльності, що прямо впливають на її зміст і структуру у всіх ланках зазначеної системи.

У структурі інноваційної системи центральне місце займають підсистеми та форми їх взаємодії. Набір підсистем та елементів, що входять до інноваційної системи, не є жорстко фіксованим. Узагальнюючи дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених і світовий досвід, виділимо такі групи підсистем, які характерні більшості національних інноваційних систем (рис. 1.14).

Основними критеріями виділення цих підсистем є:

- функціональна роль в інноваційному процесі (наукові дослідження і проектно-конструкторські роботи, розробки, виробництво, забезпечення взаємодії науки та виробництва);
- основний продукт, який виробляється (новація, нововведення, інновація в цілому).

¹⁰⁸Freeman C. «The National System of Innovation» in historical perspective / C. Freeman // Cambridge Journal of Economic. – 1995. – № 19. – P. 5–24.

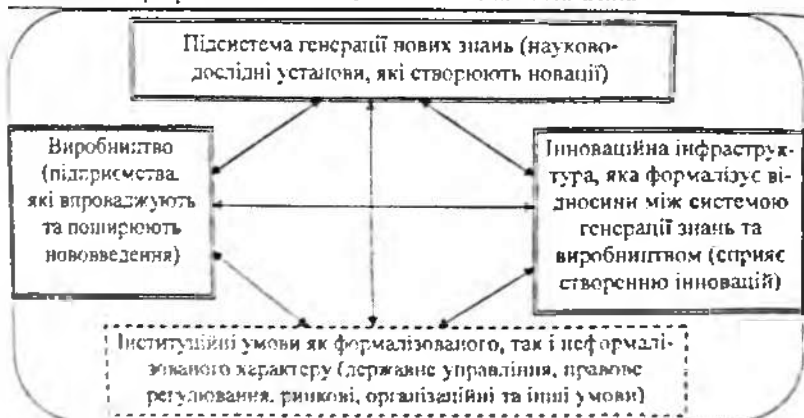

Рис. 1.14. Основні підсистеми елементів інноваційної системи країни

Основу національної інноваційної системи становить підсистема генерації знань, яка охоплює сукупність організацій, науково-дослідних інститутів, вузів, проєктних інститутів, що виконують фундаментальні та прикладні дослідження і розробки. Основна організація, яка об'єднує провідних вчених кожної держави, може бути як державною, так і суспільною установою, наприклад, в Україні – це Національна академія наук, у Німеччині – це Суспільство Маркса, у Нідерландах – Організація прикладних наукових досліджень (TNO) та Організація наукових досліджень (NWO), у Франції – Національний центр наукових досліджень (CNRS), у Великобританії – Лондонське королівське товариство з розвитку знань про природу (RSLINK). Метою таких установ є, в першу чергу, прогрес фундаментальних і прикладних досліджень, а також інноваційний розвиток країни. Треба зазначити, що значний обсяг досліджень і розробок виконується в вищих навчальних закладах. На думку багатьох економістів, вища та професійна освіта є тим «ґрунтом, на якому зростають інновації, розуміння їх ролі та сприйняття»¹⁰⁹. Першорядне значення мають такі характеристики системи освіти, як якість, доступність, а також матеріально-технічна забезпеченість.

¹⁰⁹ Ярємко Л. А. Національна інноваційна система та її формування в Україні / Л. А. Ярємко // Формування ринкових відносин в Україні: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 1. – С. 54–57.

Виробництво наукомісткої продукції здійснюється як великими корпораціями, так і малими та середніми підприємствами, що працюють у сфері наукомісткого бізнесу. Досвід діючих інноваційних систем показав, що розвиток малого інноваційного підприємництва стає можливим тільки в умовах стабільно працюючих великих об'єднань підприємств. Мале інноваційне підприємництво може стати основним виконавцем інноваційної діяльності та фактором розвитку економіки, але, як показує досвід Китаю періоду «культурної революції», лише за умов конкурентоспроможної промисловості.

Особлива роль в інноваційному процесі належить інноваційній інфраструктурі (технопаркам, технополісам, бізнес-інкубаторам, консалтинговим фірмам, фінансовим структурам та ін.). Усі ці організації, а особливо технопарки, є важливою сучасною формою взаємодії освіти, науки і виробництва, що забезпечує швидке впровадження науково-технічних розробок у виробництво. У рамках інноваційної інфраструктури відбувається взаємодія із зарубіжними інноваційними системами. Так, в останні роки яскраво визначилася тенденція до створення глобальних мереж інноваційної діяльності, серед яких лідирує місце займають європейська бізнес-мережа (European Business Network – EBN) і мережа інноваційних центрів (Innovation Relay Centers – IRC), метою яких є залучення підприємств та організацій до інноваційної діяльності.

Особливу структуроформуючу роль у цій підсистемі відіграє фінансова, в першу чергу податкова система (р. II, IV, V). Саме вона забезпечує фінансові ресурси, інвестиційний кредит та інші види стимулювання для розвитку інноваційної діяльності її активізації, підвищення науково-технічного рівня усіх ВЕДів тощо.

Взаємодія між суб'єктами інноваційної системи може набути форми сумісних досліджень, закупівлі устаткування, обміну інформацією та ін. Саме різноманіття форм, видів і методів взаємодії учасників інноваційного процесу є основним фактором диференціації національних інноваційних систем, оскільки зв'язки відіграють ключову роль в інноваційному процесі. Тому в дослідженнях інноваційних систем важливе місце займає оцінка потоків знань та інформації. Так, експерти ОЕСР виділяють чотири типи взаємодії між елементами НІС:

– взаємодія між підприємствами, наприклад, спільна науково-дослідна діяльність, формування науково-технічних об'єднань та інші форми науково-технічної співпраці;

– взаємодія між університетами, державними науковими установами та підприємствами. При цьому підкреслюється, що зв'язки між науковими установами та виробничими підприємствами при прямій або опосередкованій участі держави, що часто набирає форми регіонів науки, технополісів, технопарків, інноваційних бізнес-інкубаторів тощо, може бути одним із найважливіших національних активів у просуванні інновацій та важливим фактором підвищення ефективності функціонування національної інноваційної системи. Також форми взаємодії цього типу можуть бути сумісна дослідницька діяльність, сумісні патенти і публікації, науково-практичні конференції, неформальні зв'язки та ін.;

– поширення знань та дифузія технологій є найбільш традиційним типом взаємозв'язків в інноваційній системі. Для різних країн і секторів економіки характерні різні темпи впровадження технологій. Для виробництва, які самі не проводять НДДКР, трансфер технологій є особливо важливим. Отже, інноваційна активність все більше залежить від використання наукових досягнень, які було створено поза підприємствами та які можуть приймати форму ліцензій, патентів, ноу-хау, нових машин та устаткування тощо;

– «ключовим потоком» у середині інноваційної системи також є мобільність робочої сили, оскільки рівень освіти, навички та кваліфікація персоналу відіграють критично важливу роль у впровадженні нових технологій. Інвестиції в інноваційні технології мають супроводжуватися мобільністю робочої сили, підвищенням її кваліфікації та розвитком навичок¹¹⁰.

Важкий внесок у дослідження взаємодії суб'єктів інноваційних систем зробив М. Портер. Не користуючись прямо концепцією ІНС, він обгрупував механізм зворотних зв'язків між виробниками та користувачами у рамках кластерних структур. Під кластером він розуміє «сконцентровану за географічною ознакою групу взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, підприємств споріднених галузей, а також пов'язаних з їх діяльністю організацій»

¹¹⁰ National Innovation Systems [Електронний ресурс] // Organization for Economic Co-operation and Development: [сайт]. – Електрон. дані. – Paris: OECD, 1997. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/dataoecd/35/56/2101733.pdf>(22.11.11). – Назва з екрана.

(наприклад, університетів, агентств зі стандартизації, торгових об'єднань тощо)¹¹¹.

На відміну від формальних об'єднань, підприємства, які входять до кластеру, зберігають економічну самостійність, але одержують додаткові переваги від координації дій, спрямованих на підвищення ефективності та конкурентоспроможності кожного з учасників. У результаті дослідження конкурентних позицій галузей різних країн М. Портер зробив висновок, що «конкурентоспроможні в міжнародному масштабі підприємства концентруються в одній країні, а деколи в одному регіоні країни»¹¹². «Підприємство, яке досягає конкурентних переваг на світовому ринку, поширює свій вплив на найближче оточення»: споживачів, конкурентів, постачальників тощо. «Успіхи оточення справляють позитивний вплив на подальше зростання конкурентоспроможності цього підприємства». У результаті такої взаємодії формується кластер¹¹³. Для всієї національної економіки кластери виконують роль точок зростання внутрішнього ринку і бази міжнародної експансії.

Таким чином, ефективність функціонування національної інноваційної системи залежить великою мірою від того, наскільки ефективно учасники інноваційного процесу взаємодіють між собою як елементи колективної системи створення знань і їх використання в цілях технологічного прогресу і забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. У міжнародній практиці використовуються різні індикатори ефективності функціонування інноваційної системи. Узагальнюючи досвід світової теорії на практиці, вважаємо, що результативним показником функціонування національної інноваційної системи може бути обсяг виробленої інноваційної продукції, на який впливають такі фактори розвитку національної інноваційної системи, як:

- науково-технічний потенціал країни, результатом розвитку якого є фундаментальні, прикладні дослідження, тобто новачії;
- наявність фінансового забезпечення інноваційних процесів, тобто можливість привертати інвестиції в процес впровадження інновацій у виробництво;

¹¹¹ Портер М. Э. Конкуренция / Портер М. Э.; [пер. с англ. О. Л. Пелявского] – Москва : Вильямс, 2006. – 608, [256] с.

¹¹² Там само. – с. 258.

¹¹³ Там само. – с. 274–275.

– розвиток інноваційної інфраструктури, яка сприяє формалізації взаємозв'язків між наукою та виробництвом та завершеності інноваційного процесу.

Ці детермінанти розвитку інноваційної системи водночас є основними інноваційними факторами конкурентоспроможності національної економіки (рис. 1.15).

Ефективне функціонування національної інноваційної системи потребує певних умов, таких як активна роль держави, особливо на перших етапах формування та функціонування НІС (з метою формування стратегії розвитку, вибору пріоритетних напрямів інноваційної діяльності та початкового забезпечення її розвитку ресурсами), прозоре та стимулююче законодавство у сфері наукової та інноваційної діяльності, наявність попиту на інноваційні товари з боку більшості господарюючих суб'єктів та ін.

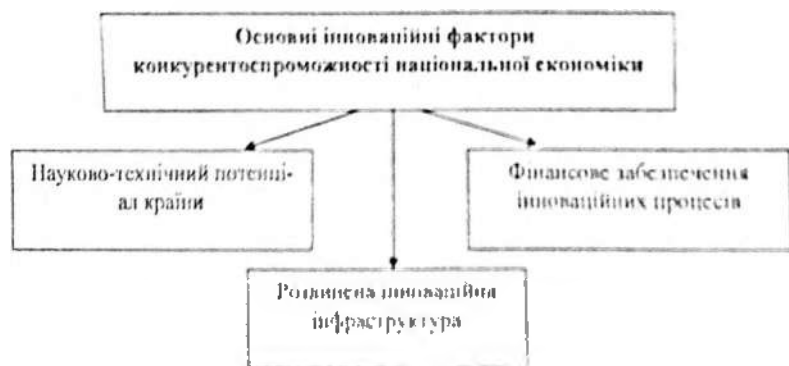

Рис. 1.15. Інноваційні фактори конкурентоспроможності національної економіки

Питання формування національної інноваційної системи є надзвичайно злободенними для України. Потрібно уникнути ризиків глобалізації та максимально залучити світові ресурси розвитку. Використовуючи сприятливу кон'юнктуру світових ринків до фінансово-економічної кризи 2008 року, Україні вдалося конкурувати на світових ринках з низькотехнологічними, дешевими товарами. Однак поширення гіперконкуренції на все нові ринки, різке здорожчання енергоресурсів суттєво зменшили експортний потенціал країни та її конкурентоспроможність. У таких умовах можливості економічного

зростання та підвищення конкурентоспроможності криються в інноваційних факторах та умовах. Особливо важливим механізмом зміцнення конкурентоспроможності України може стати формування та ефективне функціонування в країні інноваційної системи, оскільки, як стверджує засновник теорії інноваційних систем К. Фріман, саме в рамках НІС держава формує і здійснює політику, спрямовану на підтримання високого рівня конкурентоспроможності та ефективності економіки країни¹¹⁴.

¹¹⁴Freeman C. Technology Policy and Economic Performance: Lessons from Japan / C. Freeman. – London: Frances Printer Publishers, 1987. – 168, [37] p.

РОЗДІЛ II

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

ЯК ОБ'ЄКТ ПОДАТКОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

2.1. Загальні підходи до податкового регулювання соціально-економічного розвитку України

Сучасна економічна наука і практика доводять, що висхідний соціально-економічний розвиток, ефективне господарювання неможливі без державного регулювання. Причина полягає у тому, що "ринкові промахи ведуть до створення економічних результатів. Держава втручається, щоб виправити ці промахи. Роль уряду у сучасній економіці – забезпечувати ефективність, економічне зростання і стабільність та коригувати несправедливий розподіл доходів"¹¹⁵. У кризових умовах першорядного значення набуває державне регулювання циклічності ринкової економіки, а соціальний розвиток взагалі неможливий без державного регулювання.

Особливо гостро питання ефективності державного регулювання соціально-економічних процесів постає у ході ринкової трансформації інноваційного спрямування, яка характеризується системними перетвореннями не тільки в економічній, але й у науково-технічній, інституційно-правовій, соціально-культурній та політичній сферах. В умовах переходу нашої держави від соціалістичної до принципово нової для нас ринкової системи господарювання почасти модернізуються і механізми державного впливу на соціально-економічну сферу.

У першу чергу це стосується державного регулювання соціально-економічних відтворювальних процесів, яке передбачає використання системи відповідних методів. Залежно від характеру впливу методи державного регулювання поділяють на прямі та непрямі. Перші з них не передбачають створення додаткового матеріального стимулу і спираються на силу державної влади. Методи непрямого державного регулювання ґрунтуються переважно на використанні товарно-грошових інструментів, визначають правила гри у ринковому

¹¹⁵ Самюелсон П. А. Макроекономіка / П. А. Самюелсон, В. Д. Нордгауз; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1995. – 544, [86] с.: іл., табл.

господарстві та зачіпають економічні інтереси суб'єктів господарської діяльності та громадян. З розвитком ринкової економіки сфера застосування непрямих методів державного регулювання значно розширюється, тоді як можливості прямого втручання держави у господарські та соціальні процеси зменшуються.

Одним із найважливіших методів непрямого державного впливу на соціально-економічний розвиток країни є податкове регулювання. Суть і завдання податкового регулювання об'єктивно зумовлені регулюючою функцією податків. Тому цей процес є суспільно необхідним, а „його результат залежить від адекватності застосовуваних засобів стану реальної економіки”¹¹⁶.

Як уже неодноразово наголошувалося, «податки – один з основних інструментів, який забезпечує ефективне державне регулювання економіки»¹¹⁷. Водночас «наукові дослідження і практика державного регулювання підтверджують значимість податкових важелів у реалізації майже усіх складових соціальної політики. У ринкових умовах податкова система є, по суті, єдиним гнучким засобом державного впливу на економічну активність громадян, рівень їх доходів, стан соціальної безпеки, соціальну мобільність, розвиток соціальної інфраструктури»¹¹⁸.

Регулююча здатність податків – явище об'єктивне, оскільки за проведення будь-якого податку вимагає визначення суб'єкта та об'єкта оподаткування, строків його сплати, переліку податкових пільг тощо. При визначенні цих параметрів податку закладається його регулюючий вплив на соціально-економічні процеси. Майже не буває податків, які б не мали можливості стимулювати або стримувати економічну діяльність і соціальний розвиток. Усе залежить від того, який механізм їх справляння закладено. Але треба обов'язково враховувати, що надмірне «перевантаження» податку пільгами з метою стимулювання виробництва тих чи інших видів продукції або споживання

¹¹⁶ Каламбет С. В. Податковий потенціал: теорія, практика, управління / Каламбет С. В. – Д.: Наука і освіта, 2001. – 304, [32] с.

¹¹⁷ Дідківська Л. І. Державне регулювання економіки: навч. посіб. / Л. І. Дідківська, Л. С. Головка. – К.: Знання-Прес, 2000. – 209 с.: іл., табл., С. 78.

¹¹⁸ Троїцина В. Б. Соціальні аспекти імплементації Податкового кодексу України / В. Б. Троїцина; матер. наук. – прак. круглого столу [«Проблеми впровадження та перспективи вдосконалення Податкового кодексу України»] / Держ. подат. Служба України, Нац. унів. ДПС України, Наук.- дослідн. центр з проблем оподат. – Ірпінь, 2011. – 116, [102] с.

окремих товарів нерідко може замість стимулювання призвести до протилежного – до зростання тінізації економіки.

«Регулювання» означає спрямовування розвитку або зміни процесу або об'єкта у необхідному напрямі. Цей термін поєднує стимулювання, заохочення, прискорення, посилення, спонування до дії або до певних змін у процесах і явищах, а також реверсний вплив – стримування, послаблення, обмеження¹¹⁹. З точки зору управління, окремі фахівці визначають податкове регулювання як складову процесу управління, спрямовану на забезпечення реалізації законодавчо затверджених бюджетно-податкових завдань і прийнятих для них податкових концепцій¹²⁰.

Податкове регулювання має складний характер дії саме через непрямий механізм українського впливу на об'єкт регулювання. З цих позицій заслуговує на увагу трактування податкового регулювання як впливу на різні аспекти соціально-економічного розвитку суспільства, на інтереси та діяльність окремих юридичних і фізичних осіб через запровадження певних податків, порядку їх визначення й сплати, ставок, пільг тощо¹²¹. Враховуючи думку провідних науковців і результати власних досліджень у податковій сфері, визначимо податкове регулювання як регуляторну діяльність держави, пов'язану із непрямим впливом на різні аспекти соціально-економічного розвитку та діяльності платників податків шляхом використання податкових інструментів.

Розглянемо основні елементи податкового регулювання соціально-економічних процесів. Суб'єктом податкового регулювання виступає держава. Об'єктом податкового регулювання є соціально-економічні процеси, пов'язані з формуванням, розподілом і перерозподілом ВВП. основною метою податкового регулювання є сприяння соціально-економічному розвитку країни із наступним збільшенням на цій основі податкових надходжень до бюджету.

Як справедливо вказують економісти, податки повинні стимулювати або стримувати людей у розвитку тієї чи іншої діяльності.

¹¹⁹ Крисоватий А. І. Податкова система: навчальний посібник / А. І. Крисоватий, О. М. Десятюк. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 331, [19] с.

¹²⁰ Дукачич Л. В. Налоги и налогообложение / Дукачич Л. В. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – С. 268.

¹²¹ Податкова система України: підручник / [В. М. Федосов, В. М. Опарін, Г. О. П'ятаченко та ін.]; за ред. В. М. Федосова. – К.: Либідь, 1994. – 464, [449] с.

Тому, на нашу думку, формами податкового регулювання є податкове стимулювання і податкове стримування, які зумовлюються відповідним вектором застосуванням інструментів податкового регулювання. Як інструменти податкового регулювання виступають основні елементи оподаткування – податкова ставка, податкова пільга, податковий період, об'єкт оподаткування, база оподаткування, строк сплати тощо.

Податкове регулювання має свої особливості і повинно відповідати певним принципам вимогам: економічній доцільності, обґрунтованості і виваженості. За своєю сутністю податкове регулювання – це найбільш мобільна підсистема державного податкового менеджменту. Вона забезпечує оперативність та адекватність використання інструментів у процесі управління процесом оподаткування в умовах постійних зовнішніх і внутрішніх впливів на неї. Тому в процесі податкового регулювання повинні враховуватись усталені принципи його організації, напрацьовані світовою податковою практикою протягом тривалого часу¹²²:

- застосування заходів податкового регулювання не повинне мати вибіркового характеру залежно від форми власності, виду діяльності, наявності підтримки лобістських угруповань у парламенті;
- для податкових заходів не притаманні неекономічні припущення та обов'язковість застосування;
- податковому регулюванню не властиві суто адміністративно-командні заходи застосування;
- застосування заходів податкового регулювання повинно відповідати загальнодержавним, корпоративним та особистим економічним інтересам;
- розробка і реалізація заходів податкового регулювання повинні відбуватися на загальнодержавному рівні в законодавчому порядку центральною владою.

Як уже зазначалося вище, залежно від завдань і сфери застосування податкове регулювання реалізується через систему відповідних методів і способів¹²³, вибір і поєднання яких визначається конкретною ситуацією.

¹²² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org>.

¹²³ Юткина Т. Ф. Налоги и налогообложение: [учебник] / Юткина Т. Ф. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 340, [123] с.

Окремі фахівці (зокрема, Т. Юткіна¹²⁴, А. Крисоватий¹²⁵ і А. Кізима) відносять до способів податкового регулювання систему пільг і санкцій, а до методів – податкові канікули, міжнародні угоди про уникнення подвійного оподаткування, легатизацію неоподаткованих доходів (податкову амністію) та ін. На нашу думку, механізм податкового регулювання складається з таких елементів (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Механізм податкового регулювання*

*Джерело: побудовано автором.

¹²⁴ Юткіна Т. Ф. *Налоги и налогообложение: [учебник]* / Юткіна Т. Ф. – М.: ИНФРА-М, 2002.

¹²⁵ Крисоватий А. І. *Податкова система: навчальний посібник* / А. І. Крисоватий, О. М. Десятюк. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 331, [19] с.

Залежно від способу застосування методи податкового регулювання групуються у стандартні та пільгові. Стандартними методами податкового регулювання є встановлення податкових ставок, зменшення (збільшення) бази оподаткування, податкова амністія, розстрочка (відстрочка) податкових зобов'язань. Розглянемо вітчизняний досвід їх використання.

Це, насамперед, стосується встановлення диференційованих податкових ставок, використання яких дотепер не отримало однозначної оцінки. У недавньому минулому цей метод активно використовувався в Україні. У грудні 1994 р. Законом України «Про оподаткування прибутку підприємств» базовою ставкою податку на прибуток підприємств було встановлено 30 %. Водночас було визначено ставки оподаткування прибутку від операцій особливого виду. По-перше, це був прибуток від посередницьких операцій, акційних торгів матеріальними цінностями (крім цінних паперів, корпоративних прав, валютних цінностей та інших видів фінансових ресурсів), який оподатковувався за ставкою 45 %. По-друге, прибуток від проведення лотерей (крім державних), від казино та іншого грального бізнесу (включаючи доходи від оренди та інших видів використання майна) оподатковувалася за ставкою 60 %. По-третє, прибуток підприємств і організацій агропромислового комплексу з обслуговування сільськогосподарського виробництва оподатковувався за ставкою 15 %. Уже з 1997 р. таку градацію ставок податку на прибуток підприємств було скасовано і встановлено базову ставку у 30 %. З 1 січня 2004 р. базову ставку оподаткування прибутку підприємств встановлено у розмірі 25 %. З прийняттям Податкового кодексу України її було знижено до 16 % і визначено диференційовані ставки для оподаткування прибутку нерезидентів. Сьогодні метод встановлення диференційованих податкових ставок використовується в нашій країні (порівняно з іншими країнами світу) неефективно. Загальновідомі регулюючі можливості даного методу залишаються незадіяними.

Багатьма фахівцями пільгові методи податкового регулювання визнаються більш дієвими. Ці методи за своєю економічною сутністю являють собою систему перерозподілу фінансових ресурсів між окремими регіонами, ВЕДами, платниками податків. Необхідність у поточних податкових коригуваннях через систему пільг диктується сьогодні в Україні необхідністю інноваційних трансформацій через динамічний характер відтворювальних процесів.

Пільгові методи податкового регулювання охоплюють:

1. Податкові знижки.
2. Податкові вилучення.
3. Податковий кредит.
4. Податкові канікули.
5. Звільнення від оподаткування.
6. Спеціальні податкові режими тощо.

Сутність податкової знижки полягає у зменшенні бази оподаткування. Наприклад, чинним законодавством дозволяється відносити до витрат підприємства частину коштів, які перераховуються благодійним фондам або на різні благодійні цілі. При цьому всі податкові знижки поділяють на :

- дімітовані, тобто такі, що мають обмеження;
- недімітовані, тобто такі, що не мають жодних обмежень.

Податкові вилучення – це вилучення з-під оподаткування окремих елементів або об'єкта оподаткування в цілому. Такі пільги надаються, наприклад, деяким релігійним організаціям, підприємствам, утвореним інвалідами тощо.

Сутність податкового кредиту полягає у зміні строків сплати податкового платежу. Для цього мають бути відповідні підстави.

- шкода, заподіяна платником податків внаслідок стихійного лиха;
- будь-які затримки з боку держави при сплаті по її зобов'язаннях щодо фінансування платника податків (невиконання умов угоди про державне замовлення, невідшкодований у строк ПДВ та ін.);
- затроча банкрутства для підприємства, якщо воно одразу сплатить усю суму податку.

Податковий кредит може бути наданий по одному або по декількох податкових платежах. Він надається на підставі заяви платника податків до відповідного податкового органу та оформляється відповідною угодою. Як правило, податковий кредит передбачає нарахування процентів, виходячи зі ставок рефінансування.

Одним із різновидів податкового кредитування є інвестиційний податковий кредит, який найчастіше використовується з метою активізації інноваційної діяльності. Він надається за наявності таких умов:

1. Проведення платником податків наукових і дослідно-конструкторських робіт.

2. Технічне або технологічне переоснащення власного виробництва.

3. Діяльність платника податків спрямована на створення нових робочих місць, захист навколишнього природного середовища та ін.

4. Здійснення інноваційної та інвестиційної діяльності, застосування нових видів сировини і матеріалів.

5. Виконання підприємствами особливо важливих державних замовлень щодо соціально-економічного розвитку окремого регіону або надання важливих послуг населенню.

Для ефективного застосування інвестиційного податкового кредиту потрібні розроблені програми використання інвестиційних коштів, а також обґрунтований розрахунок недоліків і переваг надання цієї пільги.

Податкові канікули являють собою встановлений чинним законодавством строк, протягом якого платник податків або група платників податків звільняються від сплати конкретного податку. Часто це робиться для посилення фінансового забезпечення інноваційного розвитку певного регіону, виду економічної діяльності, підприємства тощо. У цьому контексті важливою формою пільгового заохочення платників податків є і звільнення від оподаткування.

Також у сучасних вітчизняних умовах неабиякого стимулюючого впливу набули спеціальні податкові режими як поєднання диференціації податкових ставок та окремих пільг, зокрема для стимулювання малого підприємництва та сільськогосподарських товаровиробників. Хоча тут слід зауважити, що в контексті державної підтримки сільськогосподарських виробників наразі дуже важливим є також підвищення закупівельних цін на їх продукцію та зниження ставок за кредитами, зокрема довгостроковими.

Зрозуміло, що при використанні пільгових методів податкового регулювання мають прогнозуватися наслідки їх використання як для економіки та соціальної сфери, так і для бюджетної системи держави. Тому, зважаючи на вищевказане, маємо зазначити, що податкове регулювання спрямоване на виконання двох, на перший погляд, протилежних завдань: сприяти соціально-економічному розвитку країни на інвестиційно-інноваційних засадах та збільшувати дохідну частину бюджету. Тому у процесі податкового регулювання завжди існувало три основних питання, які є актуальними і в наш час. Перше і основне

з них – визначення частки ВВП, яку треба вилучати через податки; друге – встановлення раціональної структури системи податкових платежів; третє – розподіл податкових платежів між окремими платниками податків та їх верствами. Ці питання відповідають суспільним, колективним та особистим інтересам, які реалізуються в ході діяльності держави у сфері оподаткування, а еволюція податкових відносин свідчить про необхідність їх постійної гармонізації.

Щодо питання про частку ВВП, яка повинна вилучатися через податки, то її величина визначається економічними і соціально-політичними факторами, а також їх взаємодією. До економічних факторів належать обсяг ВВП та його розподіл між учасниками процесу відтворення, які визначаються рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, а до соціально-політичних – співвідношення суспільних, колективних та особистих інтересів у політичній державі, що, в свою чергу, визначається рівнем людського розвитку, якістю життя населення, рівнем розвитку демократії, політичної стабільністю тощо.

Тому фінансова наука постійно перебуває у пошуку оптимального співвідношення між обсягами доходів (прибутків) і розмірами податкових вилучень, що на рівні країни відображається у частці ВВП, що перерозподіляється через податки на користь держави для задоволення суспільних потреб. Це питання оптимізації податкових ставок. Багато відомих економістів присвятили цій проблемі свої дослідження і дійшли певних висновків. М. Фрідман вважав оптимальною податковою ставкою 25 %, М. Фелдштейн визначив ставку податку на прибуток у розмірі 42 %, а «батьки» американської податкової реформи І. Бредлі та Р. Гейфарт обґрунтували оптимальну податкову ставку на рівні 30–35 %¹²⁶.

Проаналізувавши динаміку частки податків у ВВП у деяких розвинених країнах, можна зробити висновок, що з економічним розвитком постійно збільшувалась і частка ВВП, яка перерозподіляється через податки і яка наприкінці ХХ ст. у середньому по країнах ОЕСР склала близько 40 %. Найбільшу питому вагу податків у ВВП мають так звані «країни капіталістичного соціалізму» з високим рівнем

¹²⁶ Качур О. В. *Налоги и налогообложение: [учебное пособие]* [Електронний ресурс] / Качур О. В. – Режим доступа: <http://www.бизнес-учебники.рф/taxes-book/nalogi-nalogooblojenie.html>

соціального захисту населення з боку держави, і навпаки, при невеликому податковому навантаженні держава гарантує лише мінімальну соціальну підтримку.

Взагалі у фінансовій науці виділяють три основні моделі перерозподілу ВВП через дохідну частину бюджету:

- американська, коли через доходи бюджету перерозподіляється 30–35 % ВВП;
- західноєвропейська, за якої через доходи бюджету перерозподіляється 40–50 % ВВП;
- скандинавська, коли через доходи бюджету перерозподіляється 60–65 % ВВП¹²⁷.

Зважаючи на те, що частка податкових надходжень у доходах бюджетів розвинених країн коливається на рівні 90 %, то вищевказані відсотки майже цілком відповідають перерозподілу ВВП через податкові доходи бюджету.

Як свідчить таблиця 2.1, в Україні за період її незалежності не відзначається тенденції до постійного зростання перерозподілу ВВП через податки, а іноді навіть відбувалося його скорочення. На це є свої об'єктивні причини, хоча за позитивне треба відмітити зростання частки податкових надходжень у ВВП з 16,3 % у 2001 р. до 28,3 % у 2012 р. Насамперед така тенденція у нашій державі пояснюється докорінними відмінностями її економічної ситуації порівняно з розвинуеною країнами, особливо щодо частки податкових платежів у загальних доходах бюджету (відповідно 78 % і 90 %). Тільки у 2012 р. в Україні цей показник досягнув 89 %. Також відносно висока частка податків у ВВП країн з розвинуеною ринковою економікою зумовлюється високою платоспроможністю платників податків, яка визначається значною продуктивністю суспільної праці. Підвищена платоспроможність створює підстави і для збільшення податкового навантаження на більш забезпечених платників податків.

¹²⁷ Фінанси: навч. посіб. / [О.П. Близнюк, Л. І. Лачкова, В. І. Оспіщенко та ін.]; за ред. В. І. Оспіщева. – К.: Знання, 2006. – 415 с.

Динаміка частки доходів бюджету
та податкових надходжень у ВВП в Україні, %*

Показ- ники	Роки											
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Доходи бюджету до ВВП	27,2	27,4	28,2	26,5	30,4	31,6	30,5	31,4	29,9	28,7	30,3	31,6
Подат- кові надход- ження до ВВП	16,3	20,1	20,3	18,3	22,2	23,1	22,3	23,9	22,8	21,4	25,4	28,3

*/Джерело: розраховано і складено за даними Державної служби статисти-
тики України.

Тим часом в Україні склалася зовсім інша ситуація. Необхід-
ність збільшення перерозподілу ВВП через податки наголошується у
нас на проблему низьких доходів основної маси платників податків,
що пов'язано з повільною адаптацією населення і бізнесу до ринкових
умов, низьким технологічним рівнем виробництва, високим рівнем
тіньової економіки і корупції тощо. Якщо у 1990 р. збитковим було
кожне 11-те вітчизняне промислове підприємство, у 1995 р. – кожне
5-те, у 1997 р. – кожне 2-ге, то у 1999 р. у загальній кількості підпри-
ємств питома вага збиткових підприємств становила 56 %. З 2000 р. їх
частка поступово почала зменшуватись і у 2007 р. досягла найменшо-
го рівня – 33 %. Але у 2008 р., у зв'язку із загальносвітовими кризо-
вими явищами, цей показник зріс до 37 %. У 2009 р. питома вага збит-
кових підприємств склала 40 %, а у 2010 р. – 41 %. Ця негативна тен-
денція зупинилась лише у 2011 р., коли питома вага збиткових під-
приємств у загальній кількості підприємств знизилась до 38 %. Проте
вже у 2012 р. даний показник знову зріс до 45 %. Тому можна конста-
тувати те, що частка збиткових підприємств є високою. Щодо плат-
ників податків – фізичних осіб, то у багатьох регіонах України серед-
ня заробітна плата є меншою за реальний прожитковий мінімум. Таке
становище також є перешкодою для збільшення доходної частини бю-
джету і, відповідно, для інноваційно-інвестиційного розвитку еконо-
міки, підвищення її конкурентоспроможності.

На окрему увагу в цьому аспекті заслуговує вітчизняний подат-
ковий парадокс – при низькому рівні доходів основної маси платників

податків та невисоких податкових ставках масмо проблему високого податкового тягара. Індекс податкового тягара в Україні за даними досліджень американського аналітичного центру Heritage Foundation становить 2,9 (до речі, як і у Швейцарії) і наближається до таких грандів економічного розвитку, як США, Китай, Великобританія, Німеччина, Франція тощо, де він становив від 3,1 до 3,4 (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Індекс податкового тягара різних країн світу*

Країна	Індекс податкового тягара
ОАЕ, Бахрейн, Кувейт, Саудівська Аравія, Багамі, Оман, Македонія, Гонконг, Катар, Румунія	1, – 1,9
Естонія, Вірменія, Сінгапур	2,0 – 2,1
Ірландія, Болгарія, Чилі, Лагнія, Камбоджа, Грузія	2,3
Литва, Ісландія, Киргизія, Польща, Туркменія	2,4
Кипр, Молдова, Канада, Чехія, Росія	2,5
Узбекистан, Болівія, Таджикистан, Боснія і Герцеговина, Парагвай	2,6
Хорватія, Маурікій, Беліз, Бразилія, Непал	2,8
Швейцарія, Ботсвана, Домініканська Республіка, Україна, Кабо-Верде, Ангولا	2,9
Великобританія, США, Іспанія, Китай, Індія, Франція, Німеччина та ін.	3,1–3,4
Чад, Північна Корея	4,9–5,0

*Джерело: ¹²⁸.

Погоджусмося із думкою І. Лютого і В. Тропіної, що в Україні існування високого як для неї податкового тягара здебільшого обумовлено іншими, ніж ставки оподаткування, причинами, серед яких нерівномірний розподіл податкових зобов'язань між платниками, недотримання принципу рівності платників перед законом, а також причинами, які перебувають за межами податкових правовідносин¹²⁹. Це значною мірою пояснює ситуацію, коли при суттєвому відставанні

¹²⁸ Костишина О. Я. Вплив податкового тягара на соціально-економічний розвиток країн / О. Я. Костишина // Стан і проблеми оподаткування в умовах ринкової економіки: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. – Донецьк: ДонДУЕТ, 2006. – С. 227.

¹²⁹ Лютий І. Концепція реформування податкової системи України та конкурентоспроможність національної економіки / І. Лютий, В. Тропіна // Економіка України. – 2007. – № 8. – С. 19–27.

України від розвинених країн за часткою податків у ВВП вона майже наздоганяє їх за рівнем податкового тягара.

Вітчизняна практика показала, що в середньому за 2000–2012 рр. частка податкових надходжень у ВВП склала 22 %. У цьому контексті, на нашу думку, становитиме інтерес порівняльний аналіз України і окремих країн ЄС, які теж мали соціалістичне минуле. У 2005 р. частка податкових платежів у ВВП в Угорщині становила 38,5 %, в Естонії – 30,9 %, у Словенії – 40,5 %, у Чехії – 36,3 %, у Польщі – 34,2 %, у Латвії – 29,4 %, у Литві – 28,9 %, у Словаччині – 29,3 %, у Румунії – 28 %¹³⁰, в Україні – 22,2 %. Видно, що наша держава не дотягує навіть до найнижчого європейського рівня. Об'єктивні причини такого становища ми вже називали – це низький рівень доходів платників податків (їх платоспроможності) та невелика, порівняно з розвиненими країнами, частка податкових платежів у доходах бюджету. Існують також і окремі суб'єктивні чинники – значний рівень тінізації об'єктів оподаткування, невикористані податкові пільги, низький рівень податкової дисципліни та високий рівень податкової корупції. Поділяючи податкові надходження є основою для фінансового забезпечення діяльності держави, а наявний в Україні рівень перерозподілу ВВП через податки не дає можливості ефективно реалізовувати державницькі функції (насамперед, соціальну). Тому, на наш погляд, у вітчизняних реаліях рано говорити про розбудову соціально орієнтованої держави. Це підтверджує і прийнятий Податковий кодекс України, яким знижено ставки основних податків, крім податку на доходи фізичних осіб, для якого встановлено прогресивну шкалу ставок, яка більше зачіпає інтереси середнього класу, ніж найзаможніших громадян.

Як ми вже зауважували, економічним вираженням податкового регулювання є частка ВВП, яка перерозподіляється через податки. У країнах з розвинутою ринковою економікою структура ВВП у розрізі податкових платежів відображає циклічний рух розширеного відтворення. Визначення регулюючих можливостей податків вимагає постійного аналізу структури перерозподілу ВВП за категоріями доходів бюджету, яка в Україні характеризується даними, наведеними в таблиці 2.3.

¹³⁰ Мельник В. М. Використання податкових інструментів в умовах становлення ринкової економіки / В. М. Мельник, Т. В. Кошук // Фінанси України. – 2010. – № 2. – С. 46–57.

Таблиця 2.3

**Структура перерозподілу ВВП
за податковими статтями доходів Зведеного бюджету України, %***

Роки / показники	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
ВВП	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Доходи бюджету до ВВП	26,9	27,4	28,2	26,5	30,4	31,6	30,5	31,4	29,9	28,7	30,3	31,6
У тому числі:												
Основні прями податки:	8,4	8,6	10,1	9,5	9,2	9,0	9,5	9,9	9,4	8,4	8,8	8,8
- податок на прибуток підприємств	4,1	4,2	5,0	4,7	5,3	4,8	4,7	5,1	4,0	3,7	4,2	4,0
- податок на доходи фізичних осіб (до 2004 р. - прибутковий податок з громадян)	4,3	4,8	5,1	3,8	3,9	4,2	4,8	4,8	5,4	4,7	4,6	4,8
Основні непрямі податки:	6,4	7,8	6,8	6,8	9,5	10,5	9,7	11,1	13,0	10,5	12,5	12,6
- ПДВ	5,1	6,0	4,8	4,9	7,7	9,3	8,2	9,7	10,3	7,9	9,9	9,9
- акцизний податок (збір)	1,3	1,8	2,0	1,9	1,8	1,2	1,5	1,4	2,7	2,6	2,6	2,7
Інші надходження	7,3	7,4	7,6	8,0	8,2	8,5	8,1	7,4	7,1	7,4	4,9	10,8

* Джерело: розраховано і складено автором за даними Державної служби статистики України.

Як видно з таблиці, в Україні перерозподіл ВВП через систему податкових платежів ще не набув середньоєвропейського значення. Тенденція до його збільшення також не простежується. Зокрема, загальна частка непрямих податків у ВВП зростала з 6,4 % у 2001 р. до 13 % у 2009 р., а за 2001–2012 рр. у середньому становила 9,8 %. Непрямих податків через ВВП перерозподіляється в середньому на 20 % більше ніж прямих. Через ПДВ перерозподіляється більше ВВП, чим через податок на прибуток підприємств та податок на доходи фізичних осіб разом. До речі, у кризовий 2009 р. перерозподіл ВВП через ПДВ досяг свого максимального значення – 10,3 %. Це пов'язується не зі збільшенням бази оподаткування, а з посиленням контролюючих заходів, насамперед у сфері відшкодування ПДВ.

Через ПДВ та акцизний податок (збір) у середньому за 2001–2012 рр. перерозподілялося відповідно 7,8 % та 2 % ВВП. За період 2001–2008 рр. частка акцизного збору у ВВП була відносно стабільною, а значне її зростання у 2009 р. зумовлене підвищенням його ставок. При цьому частка ПДВ стабільно збільшувалась і теж досягла максимуму у 2009 р., але вже у 2010 р. пішла на спад. З 2005 р. частка ПДВ у ВВП перебрала частку всіх непрямих податків до 2005 р. У такий спосіб уряд намагався перекрити втрати бюджету, зумовлені зниженням ставок прибуткового оподаткування, і переклав податковий тягар з фонду напромадження на фонд споживання. Але ж, на нашу думку, при підвищенні ролі ПДВ як основного джерела надходжень до бюджету доцільно запроваджувати певну диференціацію його ставок, щоб зменшити навантаження на доходи менш виможної частини населення, враховуючи регресивний характер цього податку. Навіть після зниження ставки ПДВ у зв'язку з прийняттям Податкового кодексу України вона залипалась на рівні максимальних ставок, рекомендованих ЄС (14–20 % на окремі товари, при нижчих ставках на певні з них – наприклад, продовольчі), помітно перевищуючи ставки ПДВ та інших видів універсальних акцизів у розвинених країнах (у США ставка податку з продажу коливається від 3 % до 7 %, у Канаді вона дорівнює 7,58 %, у Німеччині – 15 % (на продовольчі товари – лише 7 %), у Великобританії ставка ПДВ сягає 17,5 %, у Японії – 3 %).

Підсумовуючи вищезазначене, слід зазначити, що в Україні така недосконала система непрямого оподаткування має своє обґрунтування. Велика частка ПДВ у доходах бюджету визначається тим, що

він є найефективнішим фіскальним податком навіть в умовах інфляції, розвитку тіньового сектору економіки та падіння рівня доходів населення. І навпаки, другорядна фіскальна роль акцизного податку пояснюється якраз невисоким платоспроможним попитом населення на більш дорогі підакцизні товари, тобто невеликою базою оподаткування.

З огляду на сказане можна зробити висновок про те, що в Україні регулюючі можливості непрямих податків значно обмежені. Так, на Заході за допомогою системи диференційованих ставок акцизів регулюються витрати на споживання заможної частини населення. Про недостатнє і неефективне регулювання попиту і споживання за допомогою непрямих податків свідчить переважання імпортних товарів над вітчизняними на внутрішньому ринку України. Але якщо непряме оподаткування об'єктивно має переважно фіскальний характер, то про першочергову регулюючу спрямованість прямого оподаткування у нашій державі просто забули.

За аналізований період частка податку на прибуток підприємств у ВВП постійно коливалася у діапазоні від 4,1 % до 5,3 % у 2005 р., а частка податку на доходи фізичних осіб – від 3,8 % до 5,4 %. Така динаміка пов'язана, насамперед, із законодавчими змінами 2003 р., коли було змінено ставки і порядок справляння цих податків. Логічним стало скорочення їх надходжень до бюджету у 2004 р. у зв'язку зі зниженням податкових ставок і подальше зростання – у зв'язку з розширенням бази оподаткування. Навіть кризовий 2009 р. не завдав темпів до зростання надходжень до бюджету податку з доходів фізичних осіб. За 2001–2012 рр. через податок на прибуток підприємств і податок на доходи фізичних осіб перерозподілялось у середньому по 4,5 % ВВП, тобто рівень прибуткового оподаткування фізичних осіб поступово наближається до рівня прибуткового оподаткування підприємств.

Перерозподіл ВВП через податок на прибуток підприємств в Україні поки що не відповідає аналогічному показнику в європейських країнах, який там коливається від 5 % до 10 %. Що ж до податку на доходи фізичних осіб, то він також не повною мірою виконує свої об'єктивні функції, і це зумовлено дуже низькою його часткою у ВВП, тоді як у розвинених країнах вона наближається до 15 %. Появляється така ситуація не тільки величиною податкових ставок цього податку, які є меншими від середньоєвропейських, а насамперед низьким рівнем доходів основної маси населення.

Дані таблиці 2.4 свідчать про наявність зворотного зв'язку змін у податковому навантаженні та економічних показниках, який істотно порушився у 2008 р., коли при значному посиленні податкового тиску ще більше зросли доходи населення, обсяги реалізованої продукції та надання послуг, а також експорту та імпорту. Але це пояснюється початком фінансово-економічної кризи в Україні та її негативними проявами – інфляцією, різким зростанням валютного курсу, а отже, і цін як на вітчизняну продукцію, так і на імпортовану. Глибину кризових явищ у 2008 р. характеризує зменшення оподаткованого фінансового результату (прибутку) майже на 90 %, а 2009 р. взагалі показав серйозне зниження усіх соціально-економічних показників, причому фінансовий результат став збитком, який майже вдесятеро перевищив фінансовий результат попереднього року. Скорочення (приблизно на 20%) податкового навантаження у 2009 році пояснюється несплатою платниками податків сум їх зобов'язань, а відповідно, і зменшенням частки податкових надходжень у ВВП.

Важкорегульованим для оподаткування є показник кількості зайнятих осіб, зміна якого протягом досліджуваного періоду коливалась у межах 1 % і тільки в 2009 р. становила 4 % зі знаком мінус, але вже у 2010 р. ситуація вирівнялася. Зв'язок між податковим навантаженням і доходами населення важко визначити однозначно через те, що основним джерелом цих доходів є бюджетні виплати, а не доцільна зарплата. Це підтверджується показниками 2010 р., коли при помітному зменшенні частки податків у ВВП істотно підвищилися доходи населення, і показниками 2011 р., коли доходи населення підвищилися при значному зростанні частки податкових надходжень у ВВП (необхідно було виплатити значну суму зовнішнього державного боргу). Значне зростання майже всіх економічних показників у 2010 р. поряд з незначним збільшенням податкових надходжень у ВВП пояснюється посткризовою активізацією господарської діяльності, а посилення податкового навантаження – швидше виплатою податкового боргу, ніж розширенням бази оподаткування.

Проведений аналіз дозволяє зробити певні висновки. По-перше, за стабільних умов в Україні спостерігається детермінований зворотний зв'язок між податковим навантаженням та економічним розвитком. По-друге, існують практичні можливості посилення позитивного регулюючого впливу оподаткування на економічне становище шляхом

зниження рівня оподаткування. По-третє, об'єктивно оцінити взаємозв'язок змін у податковому навантаженні та окремих показників соціальної сфери дуже складно, і це питання потребує подальших і детальніших досліджень.

Таким чином, важливою проблемою в Україні є визначення співвідношення оподаткування з результатами діяльності платників податків. З огляду на об'єктивне співвідношення «більші податки – менші доходи їх платника», важливою вважається думка про доцільність зменшення ставок окремих податків з метою стимулювання ділової активності, в результаті чого буде розширюватися база оподаткування і, відповідно, зростатимуть податкові надходження до бюджету.

Такий підхід широко застосовував А. Лаффер. Він писав, що «податкові надходження є продуктом одночасно і податкової ставки, і податкової бази. У міру того, як податкова ставка підвищується, база скорочується... Податкові надходження починають падати у міру зростання норм оподаткування. Податкові ставки впливають тут на ділову активність – або податкову базу, за допомогою впливу на економічні стимули. Якщо економічні агенти зацікавлені в чистому підлягавирухування податків, доходи, то введення податку заважає виробництву оподатковуваного товару. На певному рівні податкових ставок викликає у такий спосіб скорочення виробництва може більше ніж компенсувати будь-який приріст у бюджетних надходженнях у результаті підвищення норм оподаткування»¹³¹.

На користь даної теорії говорять і той факт, що зниження податкових ставок скоротить потребу в ухиленні від оподаткування, оскільки дешення буде силатити до бюджету певну суму податків, ніж відшкодувати витрати, пов'язані з нелегальним зменшенням або приховуванням бази оподаткування. До того ж з розширенням виробництва створюватимуться нові робочі місця, що, у свою чергу, спричинить скорочення соціальних виплат держави.

Але події можуть розгортатись і в іншому напрямі. Незважаючи на велике податкове навантаження, не тільки податки, але й більшою мірою вся соціально-економічна ситуація у країні може заважати стимулюванню розвитку підприємництва на інноваційно-інвестиційних засадах. Це і недосконала законодавча база, що викликає у підприємців

¹³¹ Черник Д. Г. Налоги в рыночной экономике / Д. Г. Черник // Финансы. – 1992. – № 3. – С. 19–25.

Дані таблиці 2.4 свідчать про наявність зворотного зв'язку змін у податковому навантаженні та економічних показниках, який істотно порушився у 2008 р., коли при значному посиленні податкового тиску ще більше зрости доходи населення, обсяги реалізованої продукції та надання послуг, а також експорту та імпорту. Але це пояснюється початком фінансово-економічної кризи в Україні та її негативними проявами – інфляцією, різким зростанням валютного курсу, а отже, і цін як на вітчизняну продукцію, так і на імпортовану. Глибину кризових явищ у 2008 р. характеризує зменшення оподаткованого фінансового результату (прибутку) майже на 90 %, а 2009 р. взагалі показав серйозне зниження усіх соціально-економічних показників, причому фінансовий результат став збитком, який майже п'ятеро перевищує фінансовий результат попереднього року. Скорочення (приблизно на 20%) податкового навантаження у 2009 році пояснюється несплатою платниками податків своїх зобов'язань, а відповідно, і зменшенням частки податкових надходжень у ВВП.

Важкорегульованим для оподаткування є показник кількості зайнятих осіб, зміна якого протягом досліджуваного періоду коливалась у межах 1 % і тільки в 2009 р. становила 4 % зі знаком мінус, але вже у 2010 р. ситуація вирівнялася. Зв'язок між податковим навантаженням і доходами населення важко визначити однозначно через те, що основним джерелом цих доходів є бюджетні виплати, а не доцільна зарплата. Це підтверджують показники 2010 р., коли при помітному зменшенні частки податків у ВВП істотно підвищилися доходи населення, і показники 2011 р., коли доходи населення підвищилися при значному зростанні частки податкових надходжень у ВВП (необхідно було виплатити значну суму зовнішнього державного боргу). Значне зростання майже всіх економічних показників у 2010 р. поряд з незначним збільшенням податкових надходжень у ВВП пояснюється посткризовою активізацією господарської діяльності, а посилення податкового навантаження – швидше виплатою податкового боргу, ніж розширенням бази оподаткування.

Проведений аналіз дозволяє зробити певні висновки. По-перше, за стабільних умов в Україні спостерігається детермінований зворотний зв'язок між податковим навантаженням та економічним розвитком. По-друге, існують практичні можливості посилення позитивного регулюючого впливу оподаткування на економічне становище шляхом

зниження рівня оподаткування. По-третє, об'єктивно оцінити взаємозв'язок змін у податковому навантаженні та окремих показників соціальної сфери дуже складно, і це питання потребує подальших і детальніших досліджень.

Таким чином, важливою проблемою в Україні є визначення співвідношення оподаткування з результатами діяльності платників податків. З огляду на об'єктивне співвідношення «більші податки – менші доходи їх платника», важливою вважається думка про доцільність зменшення ставок окремих податків з метою стимулювання ділової активності, в результаті чого буде розширюватися база оподаткування і, відповідно, зростатимуть податкові надходження до бюджету.

Такий підхід широко застосовував А. Лаффер. Він писав, що «податкові надходження є продуктом одночасно і податкової ставки, і податкової бази. У міру того, як податкова ставка підвищується, база скорочується... Податкові надходження починають падати у міру зростання норм оподаткування. Податкові ставки впливають тут на ділову активність – або податкову базу, за допомогою впливу на економічні стимули. Якщо економічні агенти зацікавлені в чистому після вилучення податків, доході, то введення податку заважає виробництву оподатковуваного товару. На певному рівні податкових ставок викликає у такий спосіб скорочення виробництва може більше ніж компенсувати будь-який приріст у бюджетних надходженнях у результаті підвищення норм оподаткування»¹¹¹.

На користь даної теорії говорять і той факт, що зниження податкових ставок скоротить потребу в ухиленні від оподаткування, оскільки дешевше буде сплатити до бюджету певну суму податків, ніж відшкодувати витрати, пов'язані з нелегальним зменшенням або приховуванням бази оподаткування. До того ж з розширенням виробництва створюватимуться нові робочі місця, що, у свою чергу, спричинить скорочення соціальних виплат держави.

Але події можуть розгортатись і в іншому напрямі. Незважаючи на велике податкове навантаження, не тільки податки, але й більшою мірою вся соціально-економічна ситуація у країні може заважати стимулюванню розвитку підприємництва на інноваційно-інвестиційних засадах. Це і недосконала законодавча база, що викликає у підприємців

¹¹¹ Черник Д. Г. Налогов в ринковій економіці / Д. Г. Черник // Фінанси. – 1992. – № 3. – С. 19–25.

Дані таблиці 2.4 свідчать про наявність зворотного зв'язку змін у податковому навантаженні та економічних показників, який істотно порушився у 2008 р., коли при значному посиленні податкового тиску ще більше зросли доходи населення, обсяги реалізованої продукції та надання послуг, а також експорту та імпорту. Але це пояснюється початком фінансово-економічної кризи в Україні та її негативними проявами – інфляцією, різким зростанням валютного курсу, а отже, і цін як на вітчизняну продукцію, так і на імпортовану. Глибину кризових явищ у 2008 р. характеризує зменшення оподаткованого фінансового результату (прибутку) майже на 90 %, а 2009 р. взагалі показав серйозне зниження усіх соціально-економічних показників, причому фінансовий результат став збитком, який майже в'ятеро перевищив фінансовий результат попереднього року. Скорочення (приблизно на 20%) податкового навантаження у 2009 році пояснюється несплатою платниками податків своїх зобов'язань, а відповідно, і зменшенням частки податкових надходжень у ВВП.

Важкорегульованим для оподаткування є показник кількості зайнятих осіб, зміна якого протягом досліджуваного періоду коливалась у межах 1 % і тільки в 2009 р. становила 4 % зі знаком мінус, але вже у 2010 р. ситуація вирівнялася. Зв'язок між податковим навантаженням і доходами населення важко визначити однозначно через те, що основним джерелом цих доходів є бюджетні виплати, а не додана вартість. Це підтверджується показниками 2010 р., коли при помітному зменшенні частки податків у ВВП істотно підвищилися доходи населення, і показниками 2011 р., коли доходи населення підвищилися при значному зростанні частки податкових надходжень у ВВП (необхідно було виплатити значну суму зовнішнього державного боргу). Значне зростання майже всіх економічних показників у 2010 р. поряд з незначним збільшенням податкових надходжень у ВВП пояснюється посткризовою активізацією господарської діяльності, а посилення податкового навантаження – швидше виплатою податкового боргу, ніж розширенням бази оподаткування.

Проведений аналіз дозволяє зробити певні висновки. По-перше, за стабільних умов в Україні спостерігається детермінований зворотний зв'язок між податковим навантаженням та економічним розвитком. По-друге, існують практичні можливості посилення позитивного регулюючого впливу оподаткування на економічне становище шляхом

зниження рівня оподаткування. По-третє, об'єктивно оцінити взаємозв'язок змін у податковому навантаженні та окремих показниках соціальної сфери дуже складно, і це питання потребує подальших і детальніших досліджень.

Таким чином, важливою проблемою в Україні є визначення співвідношення оподаткування з результатами діяльності платників податків. З огляду на об'єктивне співвідношення «більші податки – менші доходи їх платника», важливою вважається думка про доцільність зменшення ставок окремих податків з метою стимулювання ділової активності, в результаті чого буде розширюватися база оподаткування і, відповідно, зростатимуть податкові надходження до бюджету.

Такий підхід широко застосовував А. Лаффер. Він писав, що «податкові надходження є продуктом одночасно і податкової ставки, і податкової бази. У міру того, як податкова ставка підвищується, база скорочується... Податкові надходження починають падати у міру зростання норм оподаткування. Податкові ставки впливають тут на ділову активність – або податкову базу, за допомогою впливу на економічні стимули. Якщо економічні агенти зацікавлені в чистому після утримування податків, доходи, то введення податку заважає виробництву оподаткованого товару. На певному рівні податкових ставок викликає у такий спосіб скорочення виробництва може більше ніж компенсувати будь-який приріст у бюджетних надходженнях у результаті підвищення норм оподаткування»¹³¹.

На користь даної теорії говорить і той факт, що зниження податкових ставок скоротить потребу в ухиленні від оподаткування, оскільки дешевше буде сплатити до бюджету певну суму податків, ніж відшкодувати витрати, пов'язані з нелегальним зменшенням або приховуванням бази оподаткування. До того ж з розширенням виробництва створюватимуться нові робочі місця, що, у свою чергу, спричинить скорочення соціальних виплат держави.

Але події можуть розгортатись і в іншому напрямі. Незважаючи на велике податкове навантаження, не тільки податки, але й більшою мірою вся соціально-економічна ситуація у країні може заважати стимулюванню розвитку підприємництва на інноваційно-інвестиційних засадах. Це і недосконала законодавча база, що викликає у підприємців

¹³¹ Черник Д. Г. Налюги в рыночной экономике / Д. Г. Черник // Финансы. – 1992. – № 3. – С. 19-25.

почуття нестабільності та невпевненості, системна фінансова криза, інфляція, спад виробництва та ін. З цієї причини зменшення податкового навантаження швидше зменшуватиме надходження коштів до бюджету, ніж стимулюватиме ділову активність і розширюватиме базу оподаткування за рахунок розвитку підприємницької діяльності.

З урахуванням конкретних джерел сплати податків можливі різні наслідки від зменшення податків. Якщо таким джерелом слугує собівартість, то ослабити податковий тиск на неї можливо за рахунок пошуку більш прийнятної бази відрахувань на соціальне страхування. За рахунок цього можна зменшити нарахування на фонд заробітної плати, проте це зумовить різні варіанти розвитку подій.

По-перше, з'являється можливість підвищення заробітної плати (відповідно, і споживчого попиту) і збільшення надходжень до бюджету від податку на доходи фізичних осіб. Тобто розширяться база оподаткування і, як результат, зростає сума податку, яка з неї сплачується. По-друге, якщо заробітна плата не підвищиться, то зменшиться сума платежів, які включаються до собівартості. Якщо ціна продукції залишиться на попередньому рівні, то зросте норма прибутку від реалізації її одиниці. Якщо ж ціна все-таки знизиться, то зросте поділ на цю продукцію, і підприємство одержить більшу суму прибутку. І в тому, і в іншому випадку зростають суми податку на прибуток підприємств.

Якщо джерелом сплати податків виступає прибуток, то зниження ставок прибуткового податку означає збільшення обсягів інвестування, що надзлі обернеться більшою сумою прибутку (відповідно і податку на прибуток), або більшими виплатами трудовому колективу, з одночасним зростанням сум податку на доходи фізичних осіб і соціальних відрахувань.

Треба зазначити, що це були б найбільш оптимальні для держави результати зниження податкових ставок, коли таке зниження у короткостроковій перспективі компенсується розширенням бази оподаткування.

В умовах глобалізаційних викликів фінансової світової кризи та складної соціально-економічної ситуації в Україні інвестування коштів у виробництво та інноваційний процес є непривабливим для інвесторів через тривалий строк їх окупності. Найімовірнішими альтернативними варіантами буде використання вивільнених від оподаткування

коштів на споживання, виведення їх в офшорні зони або зберігання їх поза банківською системою (зокрема, у вигляді товарів). Інакше кажучи, це зменшує інвестиційну привабливість країни. Тому податковий тиск зменшувати треба, але за умови інвестиційного спрямування коштів, звільнених від оподаткування. Така дилема залишається однією з основних проблем сучасного податкового регулювання, зокрема в Україні.

Прийняття Податкового кодексу України стало підставою для формування нового механізму податкового регулювання, який суттєво відрізняється від попереднього. На сьогодні достатньо і опонентів, і апологетів Податкового кодексу України. Справедливість тверджень про його регулюючу ефективність ми зможемо спостерігати через декілька років. Основним ефектом від застосування податкових регуляторів у вигляді податкових пільг мало стати розширення бази оподаткування та активізація інноваційно-інвестиційної діяльності. Хоча ще рано робити практичні висновки щодо регулюючої ефективності нових податкових норм через відсутність достатньої статистичної інформації, але певні теоретичні висновки на основі попередньої оцінки перспектив реалізації регулюючого потенціалу Податкового кодексу України зробити можна.

Зупинимось на стимулюючій складовій Податкового кодексу України. У Податковому кодексі України використано декілька методів податкового стимулювання. Це зменшення податкових ставок, податкові канікули (по суті, оподаткування за нульовою ставкою), звільнення від оподаткування, податкова знижка, відстрочення або розстрочення податкових зобов'язань. Зменшення ставок та звільнення від оподаткування особливо торкнулося податку на прибуток підприємств. До останніх законодавчих змін його базовою ставкою для платників-резидентів було 16 % (зараз – 18 %), максимальною для платників – нерезидентів – 20 %. Водночас з позиції уніфікації прибуткового оподаткування в країнах ЄС рекомендується введення мінімальної ставки корпоративного податку в розмірі 30 % і максимальної його ставки в розмірі 40 % (включаючи і місцеві податки на підприємницький дохід)¹³².

Україна вводить ставки вдвічі менші, що суперечить принципам гармонізації європейських податкових систем, а відповідно провокує

¹³² Tax and Legal Aspects of EC Harmonization / A. P. Lie, D.G.van Viet. – Kluwer, 1993. – P. 179.

зобов'язані забезпечувати інвестиційне спрямування звільненого від оподаткування прибутку. Зокрема, це виробники продуктів дитячого харчування (умова для отримання пільги – використання звільненого від оподаткування прибутку на збільшення обсягів виробництва та зменшення роздрібних цін таких продуктів), Чорнобильська АЕС (використання прибутку на фінансування робіт з підготовки до зняття і зняття Чорнобильської АЕС з експлуатації та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему), державні підприємства Міжнародний дитячий центр «Артек» і Український дитячий центр «Молода гвардія» (продовження діяльності з оздоровлення та відпочинку дітей), підприємства та установи виконання покарань (використання доходів, отриманих від продажу товарів, виконання робіт, надання послуг на фінансування господарської діяльності таких установ та підприємств), підприємства енергетичної галузі (звільняється від оподаткування прибуток у межах витрат на реалізацію інвестиційних програм щодо капітальних вкладень і будівництва (реконструкції, модернізації) міждержавних, магістральних та розподільчих (локальних) електричних мереж, а також у межах сум, спрямованих на повернення кредитів, які використані на реалізацію інвестиційних програм щодо капітальних вкладень і будівництва (реконструкції, модернізації) міждержавних, магістральних та розподільчих (локальних) електричних мереж), суб'єкти кінематографії та або суб'єкти мультиплікації (кошти чи вартість майна повинні бути спрямовані на виробництво виключно національних фільмів), підприємства машинобудування, які виготовляють продукцію для аеропромишленого комплексу, підприємства, що отримують прибуток від продажу на внутрішній території України енергоефективних технологій (пільга розповсюджується на 80 % такого прибутку, причому звільнений від оподаткування прибуток спрямовується виключно на збільшення обсягів виробництва).

Діяльність майже всіх підприємств із даного переліку є соціально значущою, тобто саме по собі звільнення їх прибутку від оподаткування вже є пільгою із соціальним характером. У нашому випадку цей характер ще посилюють обов'язковим інвестиційним спрямуванням. Водночас за межею інвестиційного спрямування звільненого від оподаткування прибутку залишилися готелі, підприємства легкої промисловості, підприємства електроенергетики, суднобудівної промисловості, літакобудівної промисловості, видавництва, видавничі

організації, підприємства поліграфії тощо. Тобто суб'єкти підприємницької діяльності з основною підприємницькою метою – отриманням максимального прибутку. Якщо законодавчо не врегулювати питання капіталізації звільненого від оподаткування їхнього прибутку, ми не можемо сподіватися ні на розширення процесу відтворення, ні на значне збільшення податкових надходжень. Навіть положення п. 21 підрозділу 4 Перехідних положень ПКУ про те, що «...суми коштів, що звільнені від оподаткування, спрямовуються підприємствами-платниками податку на збільшення обсягів виробництва (надання послуг), переоснащення матеріально-технічної бази, запровадження новітніх технологій, пов'язаних з основною діяльністю такого платника податку, та або повернення кредитів, використаних на зазначені цілі, і сплату процентів за ними, ... у разі порушення вимог щодо цільового використання звільнених від оподаткування коштів платник податку зобов'язаний збільшити податкові зобов'язання з цього податку за результатами податкового періоду, на який припадає таке порушення, а також сплатити пеню, нараховану відповідно до цього Кодексу», суттєво не міняють справи, тому що «порядок цільового використання звільнених від оподаткування коштів встановлюється Кабінетом Міністрів України». Тобто порядок цільового використання звільнених від оподаткування прибутку коштів та контролю за ними залишається важкодоступним і складним. Є суттєвий ризик того, що, вичерпавши відповідні ресурси для максимального збагачення протягом дії податкових пільг, підприємці залишать дані галузі, так і не дочекавшись контролю цільового використання звільнених від оподаткування коштів. Набагато простіше та ефективніше було б внести положення про цільове призначення звільнених від оподаткування коштів безпосередньо до відповідних норм Податкового кодексу, як це зроблено у статті 154 «Звільнення від оподаткування», зокрема у п. 154.2–154.4, п. 154.8.

Окремою проблемою Податкового кодексу є встановлення терміну дії податкових пільг. Фінансовою наукою і податковою практикою зроблені певні висновки у цьому напрямі, вони свідчать, що «оптимальний період дії податкової пільги становить чотири роки. За менший відрізок часу пільга не спрацьовує, а за більший – виникає можливість зловживань та втрата ефективності. Податкові пільги повинні мати жорстке цільове призначення, бути обмеженими в часі, а

їх надання необхідно супроводжувати комплексним моніторингом»¹³⁷. Податковий кодекс України встановлює основні терміни дії податкових пільг у 5 та 10 років. Якщо з першою позицією можна погодитися, то друга значно перевищує оптимальний термін і позбавляє уряд можливості оперативного податкового регулювання. Тому за доцільне вважаємо перегляд встановлених періодів дії податкових пільг із наближенням їх до п'ятирічного терміну.

Важливим інструментом податкового регулювання є податкова ставка. Її зменшення, збільшення та диференціація дозволяють відповідним чином впливати на соціально-економічні процеси. Найбільшою мірою як податкові регулятори були використані ставки прибуткового оподаткування. Базова ставка податку на прибуток підприємств була зменшена до 16 % (зараз – 18 %), встановлено додаткові ставки у 0 %, 3 %, 4 %, 6 %, 12 %, 15 % та 20 %. Наразі актуальним залишається питання вибору між пропорційною та прогресивною шкалою прибуткового оподаткування. Окремі науковці підтримують думку, що згідно з теорією оптимального оподаткування існування єдиної ставки податку на прибуток підприємств є перевагою будь-якої податкової системи, оскільки диференціація податкових ставок спричиняє надлишковий податковий тягар, отже, відбувається і втрата ефективності податку¹³⁸, а з метою встановлення рівності в оподаткуванні підприємств різних форм власності та їх розміру, спрощення адміністрування податку на прибуток підприємств доцільніше використовувати пропорційний податок¹³⁹. Ми прихилимося до цієї позиції, а також вважаємо базову ставку податку на прибуток у 18 % низькою як з точки зору європейських стандартів, так і фискальної ефективності.

Крім того, слід брати до уваги, що податки в кінцевому підсумку сплачують не підприємства, а індивіди – власники підприємства,

¹³⁷ Загорський В. С. Податки для конкурентоспроможності економіки [Електронний ресурс] / В. С. Загорський // Державо-тижня. – 2006. – № 16. – 17 (595–596). – Режим доступу: www.dn.ua

¹³⁸ Податкова система України: навчальний посібник / за заг. ред. М.Я. Азарова. – К.: Міністерство фінансів України, Національний університет державної податкової служби України, 2011. – 656, 125 с.

¹³⁹ Реформування податкової системи України: теорія, методологія, практика: монографія / [Ф. О. Ярошенко, П. В. Мельник, А. І. Марковський та ін.]; за заг. ред. М. Я. Азарова. – К.: Міністерство фінансів України, 2011. – 656, [288] с.

акціонери, постачальники ресурсів і покупці виробленої продукції. Тому в даному контексті, за умови інтеграції прибуткового оподаткування фізичних і юридичних осіб, диференціація ставок податку на прибуток підприємств значною мірою втрачає свій сенс¹⁴⁰. Відповідно більш доцільною є пропозиція А. Соколовської про зменшення ставки податку на прибуток в Україні до 20 % (20,6 % у середньому по країнах ЄС) у комплексі з відновленням механізму прискореної амортизації для основних активів при провадженні новітніх, зокрема енергозберігаючих, екологічно безпечних технологій¹⁴¹.

Також вчені акцентують увагу на тому, що основною причиною низької інноваційної активності в нашій країні є не висока ставка оподаткування прибутку, а недостатня інвестиційна спрямованість податкових стимулів. Робиться наголос на тому, що необхідно розробити такі податкові стимули, застосування яких не тільки спонукає підприємства до інвестування, але й виправдовує себе з точки зору бюджетної політики країни¹⁴².

Недостатньою мірою в Податковому кодексі використані і стимульні можливості оподаткування, зокрема акцизного і ресурсного. Навіть зменшення базової ставки ПДВ не вирішує проблеми його відшкодування. Цю проблему, на нашу думку, вирішить збільшення експортних операцій від оподаткування податком на додану вартість (замість оподаткування за нульовою ставкою). Суттєво відстають від європейського рівня ставки акцизного податку на товари, що шкодять здоров'ю. Європа давно обмежила споживання шкідливих товарів високими ставками акцизів. Потребує податкового обмеження і безконтрольне використання природних ресурсів: надр, водних, земельних та лісових ресурсів, що, в свою чергу, зумовлює підвищення ставок відповідних платежів: плати за користування надрами, плати за землю, збору за спеціальне використання води, збору за спеціальне використання лісових ресурсів. Наразі маємо мізерні ресурсні платежі при

¹⁴⁰ Реформування податкової системи України: теорія, методологія, практика: монографія / [Ф. О. Ярошенко, П. В. Мельник, А. І. Мярковський та ін.]; за заг. ред. М. Я. Азарова. – К.: Міністерство фінансів України, 2011. – С. 287.

¹⁴¹ Соколовська А. Про стратегію реформування податкової системи України [Електронний ресурс] / А.Соколовська // Дзеркало тижня. – 2006. – № 13 (592). – Режим доступу: www.zn.ua

¹⁴² Реформування податкової системи України: теорія, методологія, практика: монографія / Ярошенко Ф. О., Мельник П. В., Мярковський А. І. та ін.; за заг. ред. М. Я. Азарова. – К.: Міністерство фінансів України, 2011. – 656 с. – С. 322.

необмеженому використанні природних ресурсів. Це стосується й екологічного оподаткування, яке має бути суттєвим стримуючим фактором для забруднювачів навколишнього середовища.

Враховуючи усе викладене вище, можемо сформулювати такі висновки.

Сучасна економічна наука і міжнародна практика доводять, що навіть у розвинених ринкових умовах найкращих результатів соціально-економічного розвитку можна досягти тільки за допомогою державного регулювання, яке стимулює економічне, політичне і соціальне життя суспільства на інноваційно-інвестиційній основі. Основні цілі державного регулювання соціально-економічних процесів полягають у забезпеченні економічної і соціальної стабільності, досягненні наукового і культурного розвитку суспільства, зміцненні економічної безпеки держави та її конкурентоспроможності.

Одним із найактивніших методів непрямого державного впливу на соціально-економічний розвиток країни є податкове регулювання. Суб'єктом податкового регулювання є держава, його об'єктом – соціально-економічні процеси, пов'язані з формуванням, розподілом і перерозподілом ВВП. Формами податкового регулювання є податкове стимулювання і податкове стримування, які досягаються підпорядканим вектором застосування інструментів податкового регулювання. Інструментами податкового регулювання виступають основні елементи оподаткування – податкова ставка, податкова цілість, податковий період, об'єкт оподаткування, база оподаткування, строк сплати тощо. Методами податкового регулювання є податкові канікули, податковий кредит, розстрочка (відстрочка) податкових зобов'язань, податкова знижка, звільнення від оподаткування, податкові вислуження, спеціальні податкові режими, зменшення (збільшення) бази оподаткування, податкова амністія, встановлення податкових ставок, податкова амністія. Залежно від способу застосування методи податкового регулювання групуються у стандартні та цільові, основною метою податкового регулювання є сприяння ефективному соціально-економічному розвитку країни із наступним збільшенням на цій основі податкових надходжень до бюджету.

Для підвищення ефективності податкового регулювання необхідно не тільки застосовувати податкові інструменти відповідно до їх об'єктивної функціональної спрямованості та притаманних для них

переваг і недоліків. Велике значення в цьому аспекті є також орієнтація на забезпечення інноваційного розвитку національної економіки.

Результати попередньої оцінки перспектив реалізації регулюючого потенціалу Податкового кодексу України свідчать про те, що новий механізм вітчизняного податкового регулювання важко назвати дієвим як з точки зору соціально-економічної та інноваційної, так і фінансової ефективності. Причини цього полягають у наступному. По-перше, в Кодексі не закладено орієнтири на динамічний інноваційний розвиток. По-друге, податкове стимулювання шляхом вибіркового зменшення податкових ставок та надання податкових пільг без забезпечення їх інвестиційної та соціальної спрямованості призведе до викривлення соціально-економічних пропорцій у державі, а також загрожує її фінансовій безпеці через суттєве скорочення податкових надходжень до державної скарбниці. По-третє, недостатньою мірою у Податковому кодексі України використані стримуючі можливості акцизного, ресурсного та екологічного оподаткування, зокрема щодо обмеження споживання шкідливих для здоров'я людини товарів, неконтрольованого використання природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища.

Тому в процесі подальшого реформування податкової системи України актуальним питанням залишається посилення її регулюючої складової, наукова розробка якого повинна стати одним із ключових напрямів подальших досліджень з податкової проблематики. Важливого значення в сучасних умовах набуває податкове стимулювання інновацій у всіх сферах суспільного розвитку та життя держави.

2.2. Інноваційна модель розвитку та податкова політика: базові детермінанти взаємозв'язку

Інноваційний розвиток, який в умовах глобалізації та загострення світової конкуренції становить практично єдиний безальтернативний спосіб забезпечення успіху у конкурентній боротьбі, на жаль, в Україні не отримав належного розвитку. За показником «інноваційність економіки», що трактується як міра впливу результатів науки та їх практичного застосування на економічне зростання, Україна перебуває у межах 10–12 %, хоча початкова межа інноваційної моделі ро-

звитку економіки визначається на рівні 40 %¹⁴³. У такому контексті не виглядає неочікуваним місце України у рейтингу за індексом глобальної конкурентоспроможності у 2008–2011 рр. відповідно 72, 82, 89 серед 134, 133 та 139 країн.¹⁴⁴

У розвинених країнах світу інноваційна продукція перевищує 50 % усієї виробленої і реалізованої продукції, а в Україні у 2001–2010 рр. така продукція в середньому не перевищувала 6 %. Навіть у періоди економічного піднесення цей показник був ще нижчим.

Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, знаходиться у межах 8–14 % їх загальної кількості (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Впровадження інновацій
на промислових підприємствах України**

Рік	Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	Впроваджені інновації серед усіх підприємств, %	У в.м. реалізованої продукції	Об'ємно-вартісний показник інноваційних видів продукції, найменувань	У в.м. реалізованої продукції	Питома вага реалізованої інноваційної продукції в об'ємі промислової, %
2000	14,8	14,3	430	15323	631	9,1
2001	14,3	14,1	409	16484	610	6,8
2002	14,6	14,2	410	22857	520	7,0
2003	11,5	14,2	606	7416	710	5,6
2004	10,0	12,7	645	1978	769	5,8
2005	8,2	10,8	690	3152	697	6,5
2006	10,0	11,5	424	2408	786	6,7
2007	11,5	14,9	634	2526	881	6,7
2008	10,8	16,7	680	2446	758	5,9
2009	10,7	18,9	751	2605	641	4,8
2010	11,5	20,3	479	2408	663	3,8

Джерело: офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Доступно з: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

Варто зазначити, що на початку здійснення ринкових перетворень таких підприємств було 26 % загальної кількості. Якщо в Україні

¹⁴³ Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України: зб. наук. праць за матеріалами наук.-практ. конф., (20–21 лютого 2003 р., Київ) / голова ред. кол. А. С. Гальчинський. – К.: НТУУ «КІП», 2003. – С. 160.

¹⁴⁴ Глобальні звіти про конкурентоспроможність 2008–2009, 2009–2010, 2010–2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу з: www.weforum.org.

в 2011 р. таких підприємств було менше 14 %, то в США, Німеччині, Франції вони становили 70–80 %, а в Японії – 95 %.

Незважаючи, що за кількістю науковців Україна посідає одне з провідних місць у світі, результати наукових досліджень суттєво не впливають на розвиток виробництва. Разом з тим, ще до кінця 80-х років минулого століття за показниками розвитку науки, інтелектуального потенціалу Україна була одним з лідерів серед передових країн світу. За офіційними даними ЮНЕСКО, науково-технічний комплекс України становив 6,5 % світового, а чисельність населення України – всього 0,1 % від населення світу. За роки реформування в Україні не вдалося здійснити її розбудову національної інноваційної системи, незважаючи на постійне декларування такої потреби. Із загального обсягу науково-технічних розробок, що виконуються щорічно в Україні, впроваджується менше 20%. Однак тут слід зазначити, що рівень витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт за рахунок держбюджету в Україні є одним із найнижчих порівняно з розвиненими країнами світу. У 2010–2011 рр. ці витрати в Україні зменшилися на 3,3 % і становили 0,42 % від ВВП.

Згідно з даними Державного агентства України з інвестицій та інновацій при фінансуванні науково-технічної сфери на рівні до 0,4 % ВВП наука може виконувати лише соціокультурну функцію, при фінансуванні, нижчому за 0,9 % ВВП – пізнавальну, на рівні вище 0,9 % ВВП – економічну¹⁴⁵. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» з 1991 року декларує щорічні видатки на науку не менші 1,7 % ВВП¹⁴⁶, однак жодного бюджетного року цей показник виконано не було. Щорічні видатки на науку у три – п'ять разів є меншими за визначений обсяг, а тому існують всі підстави вважати, що за роки незалежності наука в Україні могла виконувати виключно соціокультурну функцію.

За оцінкою експертів, у країнах європейської спільноти бюджет невеликих інноваційних програм оцінювався на рівні 90 тис. євро, великих – від 2-3 млн. євро, а в Україні бюджет найбільш фінансованих державних цільових науково-технічних програм у 2007-2011 рр. перебуваючи у межах 15–18 тис. євро.

¹⁴⁵ Деякі питання діяльності регіональних центрів інноваційного розвитку: семінар-нарада (Державне агентство України з інвестицій та інновацій).

¹⁴⁶ Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України.

творчих стандартів суспільства, слід розглядати не тільки суто економічну, але й соціально-економічну політику уряду, спрямовану на розвиток творчих здібностей людей, принципи політичної організації суспільства, процеси його демократизації тощо. Поряд з наукою і технікою всі сторони суспільного життя мають перетворитися в джерело творчої і цілеспрямованої інноваційної діяльності. Ідея суспільного прогресу, що ґрунтується на інноваційній моделі розвитку, може і повинна стати знаменником, спільною точкою зору для adeptів різних політичних ідеологій, прихильників різних, інколи непримиримих, теорій і вчень. Не просто модернізація економіки, а інноваційний розвиток як стратегія цієї модернізації мають перетворитися в об'єктивну реальність, змінити стиль життя діяльності суспільства загалом і окремої особистості.

Більшість учених в Україні поділяють думку про відсутність системного підходу до інноваційного процесу. Відсутні чітка конкретизація проблеми, формулювання принципів, конкретизація суб'єкта і об'єкта інноваційної діяльності як основи розробки стратегії, у формуванні та реалізації якої основну організаційну роль повинна грати держава.

Безсумнівно, що повинні виконувати свою багатопланову роль у становленні нового економічного порядку інноватори можуть лише завдяки досягненню організаційно-взаємодіяльного з державною політикою. І хоча такий зв'язок у світі при всій різноманітності механізмів його реалізації є характерною рисою розвитку перерахованої кількості країн, в Україні ця проблема, на жаль, не знайшла адекватного розв'язання. В Україні вже на початку ринкових перетворень держава у багатьох сферах практично самовисунулася від здійснення регулюючих впливів. Як наслідок, відбувся ряд деструктивних процесів і особливо гостро вони торкнулися освітньої, наукової і науково-технічної сфер, що особливо уразливі і потребують державної уваги. Відсутність продуманої стратегії системної модернізації економіки на інноваційній основі не лише обмежила нарощування інноваційного потенціалу, але й призвела до неефективності використання вже існуючих ресурсів.

Це ставить високі вимоги до держави, до її здатності дати адекватну відповідь на вимоги нових обставин. Коли місце держави значною мірою створюється зовнішніми факторами (принняття на Захід.

розвинені країни), тобто ставиться ціль, яка часто випереджає рівень зрілості її економічних, і соціально-політичних інститутів, самостійні детермінанти прогресу суспільства є недостатньо розвиненими. Виникає потреба більш жорсткого визначення адекватних цілей. Функціональний зміст державного управління інноваційними процесами повинен бути істотно оновленим. Для розуміння особливостей виконання державою своєї ролі принциповим є забезпечення максимальної адаптивності суспільства та кожного його громадянина для утвердження ідеології інноваційного розвитку. Адже його всезагальність і активність можуть бути результатом лише органічного засвоєння такої ідеології. І саме відповідна роль держави визначає й підтримку суспільства.

У таких умовах роль держави має бути посиленою, але за іншим сценарієм. Якщо в умовах доганяючого розвитку центральним питанням державної політики була концентрація ресурсів на пріоритетних напрямках технічного прогресу, мобілізація з цією метою всіх ресурсів, то сьогодні основні ознаки зміни ролі держави полягають у такому.

Перше. Ключове завдання полягає в активній участі держави в реалізації адаптаційних програм, у забезпеченні максимальної адаптивності суспільства та кожного його громадянина для утвердження ідеології модернізації. Адже всезагальність модернізації, модернізаційна активність можуть бути результатом лише органічного засвоєння такої ідеології. І саме відповідна роль держави визначає й підтримку суспільства в інноваційних процесах. Звідси необхідне здійснення ряд початкових умов: економічних, політичних, соціальних, які спрямовують хід цих процесів. При цьому такі умови повинні мати переважно універсальний характер, що вимагає іншої міри прямого втручання держави в господарське життя економічних агентів.

Друге. Особливу увагу необхідно приділити випередженню поступального розвитку політичних, соціальних і економічних інститутів у їх взаємодії з розвитком науково-технічних факторів суспільного прогресу. Така постановка повніше відповідає викликам постіндустріальної епохи. Зважаючи, що «у самому загальному історико-культурному плані наша постмодернізація багато в чому міститься у руйнуванні та саморуйнуванні традиційних і модернпластів власної спадщини», державі важливо підтримати ті явища, що вселяють надію, а

творчих стандартів суспільства. Слід розглядати не тільки суто економічну, але й соціально-економічну політику уряду, спрямовану на розвиток творчих здібностей людей, принципи політичної організації суспільства, процеси його демократизації тощо. Поряд з наукою і технікою всі сторони суспільного життя мають перетворитися в джерело творчої і цілеспрямованої інноваційної діяльності. Ідея суспільного прогресу, що ґрунтується на інноваційній моделі розвитку, може і повинна стати значенником, спільною точкою зору для adeptів різних політичних ідеологій, прихильників різних, інколи непримиримих, теорій і вчень. Не просто модернізація економіки, а інноваційний розвиток як стратегія цієї модернізації мають перетворитися в об'єктивну реальність, змінити стиль життєдіяльності суспільства загалом і окремої особистості.

Більшість учених в Україні поділяють думку про відсутність системного підходу до інноваційного процесу. Відсутні чітка конкретизація проблеми, формулювання принципів, конкретизація суб'єкта і об'єкта інноваційної діяльності як основи розробки стратегії, у формуванні та реалізації якої основною організаційною роль повинна грати на себе держава.

Безсумнісно, що повинні виконувати свою багатопланову роль у становленні нового економічного порядку інновації можуть лише завдяки досягненню організаційно-взаємозв'язку з державною політикою. І хоча такий зв'язок у світі при всій різноманітності механізмів його реалізації є характерною ознакою розвитку переважної кількості країн, в Україні ця проблема, на жаль, не набула адекватного розв'язання. В Україні вже на початку ринкових перетворень держава у багатьох сферах практично самозсупуляється від здійснення регулюючих впливів. Як наслідок, відбувся ряд деструктивних процесів і особливо гостро вони торкнулися освітнянської, наукової і науково-технічної сфер, що особливо уразливі і потребують державної уваги. Відсутність продуманої стратегії системної модернізації економіки на інноваційній основі не лише обмежила нагромадження інноваційного потенціалу, але й призвела до неефективності використання вже існуючих ресурсів.

Це ставить високі вимоги до держави, до її здатності дати адекватну відповідь на вимоги нових обставин. Коли місце держави значною мірою створюється зовнішніми факторами (рівняння на Захід,

розвинені країни), тобто ставиться ціль, яка часто випереджає рівень зрілості її економічних, і соціально-політичних інститутів, самостійні детермінанти прогресу суспільства є недостатньо розвиненими. Виникає потреба більш жорсткого визначення адекватних цілей. Функціональний зміст державного управління інноваційними процесами повинен бути істотно оновленим. Для розуміння особливостей виконання державою своєї ролі принциповим є забезпечення максимальної адаптивності суспільства та кожного його громадянина для утвердження ідеології інноваційного розвитку. Адже його всезагальність і активність можуть бути результатом лише органічного засвоєння такої ідеології. І саме відповідна роль держави визначає й підтримку суспільства.

У таких умовах роль держави має бути посиленою, але за іншим сценарієм. Якщо в умовах доганяючого розвитку центральним питанням державної політики була концентрація ресурсів на пріоритетних напрямках технічного прогресу, мобілізація з цієї метою всіх ресурсів, то сьогодні основні ознаки зміни ролі держави полягають у такому.

Перше. Ключове завдання полягає в активній участі держави в реалізації адаптаційних програм, у забезпеченні максимальної адаптивності суспільства та кожного його громадянина для утвердження ідеології модернізації. Адже всезагальність модернізації, модернізаційна активність можуть бути результатом лише органічного засвоєння такої ідеології. І саме відповідна роль держави визначає й підтримку суспільства в інноваційних процесах. Звідси необхідне здійснення ряд початкових умов: економічних, політичних, соціальних, які спрямовують хід цих процесів. При цьому такі умови повинні мати переважно універсальний характер, що вимагає іншої міри прямого втручання держави в господарське життя економічних агентів.

Друге. Особливу увагу необхідно приділити випередженню поступального розвитку політичних, соціальних і економічних інститутів у їх взаємодії з розвитком науково-технічних факторів суспільного прогресу. Така постановка повніше відповідає викликам постіндустріальної епохи. Зважаючи, що «у самому загальному історико-культурному плані наша постмодернізація багато в чому міститься у руйнуванні та саморуйнуванні традиційних і модернпластів власної спадщини», державі важливо підтримати ті явища, що вселяють надію, а

саме те, що в «країні розбуджені (особливо серед молоді) могутні сили виживання, а разом з ними – і сили регенерації економічного, політичного і культурного життя людей»¹⁴⁷.

Третє. Необхідне «розмивання» основ неорганічно-мобілізаційного типу розвитку, «тієї спустошуючо-перенапруженої односторонності, з якою здійснювався у нас у ХХ ст. модерн-проект», коли держава обрала як механізм такий розвиток мобілізації, за якого всі «сили країни були як би привнесені у жертву крутої воєнізованної індустріалізації, ідеологічної мобілізації і геополітичним домаганням»¹⁴⁸. Тут слід додати, що нації на модернізацію економіки, що пов'язувалися з форсованою індустріалізацією, не виправдалися в довгостроковій перспективі. Сьогодні функцію втручання держави важливо замінити на систему заходів щодо стимулювання розвитку на органічних засадах.

Четверте. Підтримати рух до нового, синтезного стану, який сьогодні усвідомлюється у формі формування економіки, що базується на знаннях і особливо у сферах, що є джерелом зростання. Зважаючи, що за перехідного періоду певною мірою відбулися, втрата чітких орієнтирів суспільної діяльності в підготовці кадрів, втрата нормативних основ діяльності системи та якості підготовки спеціалістів, пониження якості підготовки спеціалістів через примітивні навчальні програми, брак належних підручників, зниження науково-методичного рівня навчального процесу, слабкість матеріально-технічної бази, слід передбачити і сприяти розвитку багатьох нових складових соціально-економічного механізму та інституційного середовища. Цілять, з одного боку, про нову динамічну цілісність системи знань, а, з іншого, про її універсальність, коли не ігноруються індивідуальність кожного елементу цієї системи.

Перехід України до стратегії економіки знань становить одне з найважливіших завдань її економічного розвитку на найближче десятиріччя. Саме такі підходи рекомендовані Європейським Союзом для країн-кандидатів до вступу в ЄС у вигляді конкретних вимог до їх поточної економічної політики. А це означає, що подібні вимоги стосуються і України як потенційного кандидата на вступ до ЄС.

У системі ефективного державного впливу виняткове місце належить податковим методам, що вирішальною мірою визначається

¹⁴⁷ Рапковський Е. Россия: в зоне победившего постмодернизма. Мировая экономика и международные отношения / Е. Рапковський. – 2001. – № 6. – С. 18, 19.

¹⁴⁸ Там само. – С. 17.

обґрунтованістю податкової політики. Очевидність такого взаємозв'язку, на жаль, переважно ігнорується існуючою практикою України, на що нами вже неодноразово наголошувалося¹⁴⁹. Як відомо, Україна належить до ряду тих країн, у яких прийняття податкового кодексу розтяглося на тривалий період, що супроводжувався розробкою багатьох авторських концепцій. Водночас в ході аналізу останніх акцентували увагу на відсутність у них завдань розробки податкової політики, проголошення її нових чи уточнених принципів. Більше того, словосполучення «податкова політика» майже не використовувалося, в кращому випадку як синонім словосполучень «система оподаткування» чи «податкова система». Акцентувалася увага на системній кризі податкової системи, яка власне являє механізм реалізації податкової політики. Кінцевому це свідчило про переважання правового або навіть в деяких випадках зведення його до процесуального бачення шляхів переборення кризових явищ над цілеспрямованою розбудовою інституту податкової політики.

На наш погляд, недостатня увага до податкової політики пояснювалася і була наслідком ігнорування фундаментальних принципів на користь неоднозначних і нестабільних політичних та економічних факторів і має бути сьогодні усунюною. Податкова політика повинна не просто окреслити траєкторію розвитку податкових відносин і податкового права, але й об'єднати тенденції і напрями реформ у податковій сфері зі стратегією соціально-економічного розвитку країни, що базується на модернізаційно-інноваційному фундаменті. Лише за такої діалектики можна забезпечити оптимальне використання мультиплікаційного ефекту податкових важелів у розбудові інноваційної моделі.

Теоретично можливі декілька варіантів податкової політики: 1) фіскальний, що призводить до зростання (проте в обмеженому часовому просторі) державних доходів без їх узгодження з реальними економічними можливостями; 2) помірно-фіскальний, що базується на тісній узгодженості з динамікою ВВП, а структурні покращання досягаються за рахунок стимулюючих імпульсів щодо окремих еле-

¹⁴⁹ Див., наприклад, Онішко С.В., Швабій К.І. Методологічні засади формування податкової політики // Науковий вісник НУДПСУ, № 2 (41) 2008. С. 40–45; Онішко С.В. «Потенціал підвищення конкурентоспроможності податкової політики» / Напрями підвищення конкурентоспроможності податкової політики в Україні: зб. матер. Наук.-практ. круглого столу, 23 березня 2012 р. Ірпінь: Нац. унів. ДПС України, 2012. – 210 с. С. 133–136.

ментів системи; 3) фінансово-регулюючий, спрямований на випередження темпів ВВП над темпами податкових надходжень, використовуючи при цьому широкий спектр функціональних переваг.

Перспективність третього варіанта податкової політики очевидна. Його реалізація передбачає наступну ідеологію: підтримку не конкретних підприємств, а підприємництва, при створенні при цьому рівних для всіх умов діяльності та обов'язкової сплати податків при оптимальних податкових ставках; перенесення податкового навантаження на фактори, що пов'язані з ефективністю капіталу, використанням землі та природних надр, а також доходи фізичних осіб, проте у тісному зв'язку зі змінами в розподілі доходів в економіці. Практично це означає, що при формуванні податкової політики ключовим має стати надання переваг у співвідношенні між прямими і непрямими податками; сферами виробництва і споживання; окремими факторами виробництва; доходами юридичних і фізичних осіб; індивідуальними і сімейними; доходами відомою і допільністю податкових пільг і т. ін., що формує ті основи, на яких тримається вся конструкція оподаткування. При цьому особливу увагу потрібно звернути на перевагах фундаментальності якості, що забезпечить їх статус генератора інноваційного потенціалу як джерела динамізації розвитку економіки і суспільства в цілому.

Світовий досвід свідчить про реалізацію саме подібних підходів до формування принципів податкової політики. Наприклад, в умовах загального скорочення сфери податкових пільг ці процеси не зоркаються інноваційної діяльності та науково-технічного розвитку. На жаль, в Україні суб'єкти господарювання, які фінансують та здійснюють інноваційну діяльність фактично не відрізняються за рівнем податкового навантаження від тих, які не задіяні в подібних процесах. Виключення становили спеціалізовані науково-організаційні структури, де досить широкою розповсюдження набула практика пільгового оподаткування. Тим, таке обмеження не відповідає завданню побудови інноваційної моделі економіки. Стимулюючі важелі податку на прибуток, до якого переважно прив'язане стимулювання активізації інноваційної діяльності за кордоном, в Україні належним чином не задіяні.

Прийняття Податкового кодексу України також повною мірою не реалізувало потенціалу податкових важелів. Особливо це стосується

податку на прибуток. Введення податкової пільги терміном на 5 років (з 01.04.2011 р. по 01.01.2016 р.) у вигляді нульової ставки обмежено рядом додаткових вимог, що не призведе до вагомих стимулюючих переваг. Не передбачено і використання інвестиційного кредиту, що знайшов широке використання за кордоном. Фактично збережено галузевий і точковий характер надання податкових пільг. Технологічно найскладніші та найбільш наукомісткі галузі промисловості з максимально податковим тягарем, рівень якого у разі перевищує податкове навантаження на торгівлю й фінансову діяльність. Тобто ідея стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності для всіх суб'єктів господарювання в цілому, як і раніше, не була реалізована.

Поступове зниження ставки податку на прибуток з 25 % до 16 % наразі сприятиме реалізації його стимулюючого ефекту. Цей захід передбачено для всіх платників податку на прибуток, що не враховує ні ефективності їх роботи, ні напряму використання прибутку (розподіл чи реінвестування). Пільги, передбачені Податковим кодексом, обмежені переважно розвитком енергозбереження та підтримкою ІТ технологій. Результати діяльності реального сектора останніх років не підтверджують чутливості підприємницького сектора до таких стимулів, а лише призводять до скорочення бюджетних надходжень.

Тут слід зазначити, що, оцінюючи світовий досвід, простежується неоднозначність відношення до податкових стимулюючих заходів, направлених на підтримку економіки у кризовий період. Зокрема, нобелівський лауреат Дж. Стігліц зазначає про завищеність податкової складової і вважає, що уряду США доцільніше сконцентруватися на збільшенні прямих бюджетних витрат та інвестицій в економіку¹⁵⁰. Нобелівський лауреат П. Кругман вважає доцільним використання стимулюючих засобів податкової політики за наявності вагомості фіскальних стимулів (не менше 4 % ВВП) і спрямованості коштів, що вивільняються на заощадження, а не на споживання¹⁵¹.

Переломлюючи ці «рецепти» до України з урахуванням її власного досвіду, необхідно зазначити, що збереження і нарощування

¹⁵⁰ Миндич Д. Спасайся, кто может / Д. Миндич // Энергия промышленного роста. – 2009. – № 1–2. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.epr-magazine.ru/promopolitics/maintheme/sos.

¹⁵¹ Кругман П. Возвращение великой депрессии? / П. Кругман. – М.: ЭКСМО, 2009. – С. 291.

податкової бази особливо в сучасних умовах дефіцитності фінансового стану держави, вкрай важливе. Тому вибір варіанта податкової політики має здійснюватися у безпосередньому зв'язку зі стратегією соціально-економічного розвитку, що передбачає активізацію інвестицій у «точки зростання», які прямо пов'язані з реалізацією інноваційної моделі розвитку. Податкова політика має сприяти відродженню інвестиційного потенціалу держави, функціонуванню податкового інвестування, політиці прискореної амортизації, формуванню інноваційної інфраструктури, що слід відобразити в основах цієї політики на найближчу та віддалену перспективи. Реформування податкових важелів для активізації інвестиційно-інноваційної діяльності має нести не дискримінаційний, а загальний характер для всіх економічно активних суб'єктів господарювання.

Підсумовуючи, важливо зазначити, що необхідне концептуальне оформлення та формулювання методологічно значимих положень щодо реально існуючих взаємозв'язку та взаємобумовленості інноваційного розвитку та податкової політики їх практичного втілення у конкретні механізми.

До методологічно значимих положень, що детерминують специфічний підхід до пізнання, реального прояву та забезпечення ефективності інноваційного розвитку, важливо віднести наступні:

- розуміння інноваційного розвитку як складної динамічної системи;
- оптимальність для соціуму організацій шляху розвитку інноваційних процесів;
- адаптацію до викликів глобалізації світового простору;
- важливість феномену управління для позитивного розвитку інноваційних процесів;
- відлення через сплановану послідовність державних зусиль та самоорганізацію;
- практичне запровадження механізмом, що ґрунтується на необхідній глибині теоретичних обґрунтувань, містить необхідні атрибути для формування саморегульованої моделі з чітко окресленою продукуючою функцією, зміцнюється певними важелями державного регулювання.

На підставі такого підходу окреслюється наступна методологічна позиція, якою важливо керуватися в процесі створення інноваційної

моделі економіки. Це оновлення функціонального змісту державного управління, задіяння оновлених концептуальних підходів до державного регулювання інноваційного розвитку. Подібне розуміння висуває підвищені вимоги, по-перше, до розуміння особливостей виконання державою своєї ролі в забезпеченні максимальної адаптивності суспільства та кожного його громадянина для утвердження ідеології інноваційного розвитку, адже саме відповідна роль держави визначає її підтримку суспільства. Ті держави стають міцними, де забезпечено повний комплекс руху інновацій: їх відтворення, обмін, передачу, примноження, що здатне поступово перетворити інноваційний шлях розвитку економіки в домінуючий імператив в українському суспільстві.

По-друге, держава повинна підтримувати діяльність підприємств залежно від рівня технологічного укладу: вищі рівні потребують підтримки держави за рахунок тих підприємств, що належать до нижчого рівня технологічного укладу. Для цього необхідно провести структуризацію Класифікатора видів економічної діяльності за рівнями технологічних укладів. У бюджетному процесі повинні розглядатися лише ті види економічної діяльності, що потребують державної підтримки, які належать до IV, V та VI рівнів технологічного укладу. При цьому форма та механізм підтримки повинні визначатися окремо залежно від специфіки розробок та очікуваних результатів інновацій. Посилення регулюючого характеру державного впливу на підвищення інноваційної активності на противагу управлінському впливу тісно унеможливується з довгостроковою стратегією модернізації вітчизняної економіки.

У контексті такого загальнометодологічного задуму особливого значення набуває висока місія податкової політики, що полягає у створенні забезпеченню цілісності й збалансованості інноваційного розвитку у часі і прагматично-функціональному просторі. Вдосконалення податкової політики постає як фундамент модернізації формату окремих податків і режимів оподаткування з метою досягнення інноваційної активності і забезпечення на цій основі довгострокового соціально-економічного розвитку країни.

Таким чином, постає завдання формування особливого діалектичного поєднання: «стратегія довгострокового соціально-економічного розвитку» – «інноваційний шлях розвитку як ідеологія такої стратегії» – «податкова політика як інтегрована область дії і взаємодії

фінансування яких прийняте рішення позичити 1 млрд фунтів стерлінгів. У майбутньому ці витрати передбачається компенсувати за рахунок збільшення ставки податку з доходів для фізичних осіб із високим рівнем доходів.

У лютому 2009 року Сенат США схвалив план зі стимулювання національної економіки, який передбачав зменшення податків на суму до 300 млрд доларів. Водночас у 2010 році в США було «знято» податкове послаблення для найбагатших американців, які заробляють більше 250 тис. доларів за рік і зростуть податки на доходи з капіталу і дивідендів з 15 до 20 %.

Уряд Німеччини запровадив у роки кризи зменшити кількість податків, зокрема податку на прибуток і обов'язкових платежів на медичне страхування, на суму приблизно 18 млрд євро. Протилежні засоби було затучено у реалізації антикризової політики багатьох країн у сфері оподаткування. У Литві з 1 січня 2009 року ставки ПДВ та податку на прибуток підприємств було підвищено до 20 % з 18 % та 15 % відповідно, хоча прибутковий податок з громадян знижено на 4 % (з 24 до 20 %). Литві також відступилася на кризу збільшенням ПДВ з 18 до 21 %, лише Естонія категорично відмовилася від посилення податкового навантаження.

Досвід розвинених країн щодо податкового стимулювання залучення іноземних капіталів в економіку України заслуговує серйозної уваги. Але саме підвищення інвестиційної привабливості України є важливим чинником підвищення конкурентоспроможності нашої податкової системи при вирішенні іноземними та вітчизняними інвесторами доцільності, економічної ефективності вкладення капіталів у економіку України. Аналізуючи зарубіжний досвід фінансового стимулювання економіки, варто зазначити, що податкова політика в сучасних умовах є одним із основних інструментів соціально-економічного регулювання.

Найпоширенішою формою стимулювання підприємницької діяльності, що передбачається податковою політикою багатьох країн, є надання іноземним інвесторам «податкових канікул» на різні строки, здебільшого в інтервалі 5–20 років. Податкові канікули надаються одночасно з податковими пільгами (і в поєднанні з ними) у багатьох країнах до повного зняття від сплати податку на прибуток підприємств як без встановленого терміну, так і зі встановленим терміном. Податкові канікули є інструментом податкового регулювання, який

найчастіше застосовується в країнах, що розвиваються, до новостворених підприємств у перші роки їхньої діяльності. Метою запровадження податкових канікул є заохочення внутрішніх та зовнішніх інвестицій до ведення нового бізнесу.

До 5 років «податкові канікули» надаються в Південній Кореї, Тайвані, Бангладеш. Так, у Південній Кореї повне зняття податків триває перші 5 років. У Південній Кореї, як і у Маврикієві, 5 років не стягуються податки з доходів, отриманих у формі дивідендів. У Тайванському «науково-промисловому парку» підприємства звільняються від податку на доходи корпорації строком на 5 років, якщо протягом наступних чотирьох років це підприємство почне реалізацію своєї продукції.

До 20 років «податкові канікули» надаються в багатьох країнах, що розвиваються. Наприклад, у Лаврі-Кисевській п'ять років не стягуються податки з доходів по дивідендах, а податок на прибуток не оподатковується.

До 10 років установлені «податкові канікули» у Шрі-Ланці, де повне скасування оподаткування триває від 2 до 10 років залежно від кількості найнятих робітників на підприємствах припливу конвертованої валюти й застосовуваної нової технології. У Шрі-Ланці підприємці звільняються на 10 років також від сплати податків на дивіденди залежно від характеру й масштабів діяльності компанії.

Аналіз світового досвіду застосування системи податкових пільг свідчить, що їх цільова спрямованість залежить від специфіки функціонування податку. Характеризуючи світову тенденцію формування системи пільг з податку на прибуток підприємств, необхідно зауважити, що в ЄС існує специфічна система пільг з даного податку. Специфічність полягає в тому, що диференційовані ставки оподаткування, неоподатковувані резерви та прискорена амортизація застосовуються майже в усіх країнах ЄС (табл. 2.7).

Застосування інвестиційно-інноваційних пільг майже в кожній країні, на думку В. Зягковського, свідчить про те, що переважна більшість урядів віддає перевагу податковому стимулюванню інвестиційної та інноваційної діяльності, яка застосовується в країнах ЄС.

Загальний огляд податкових антикризових заходів доводить, що європейські країни із соціалістичним минулим переважно вирішили посилити податкове навантаження, щоб не змінювати його.

Пільги з податку на прибуток,
що застосовуються в країнах ЄС¹⁵⁴

Країна	Диференційо- вані ставки оподаткування	Неоподаткову- вані резерви	Прискорена амортизація	Інвестиційні виплати вже введені	Інвестиційні податкові кредити	Податкові квитки
Австрія	-	-	+	-	-	-
Бельгія	+	+	+	+	-	-
Великобританія	+	+	+	+	-	-
Греція	+	+	+	+	-	-
Данія	+	+	+	+	-	-
Ірландія	+	+	+	-	+	-
Італія	+	+	+	+	+	+
Іспанія	+	+	+	+	+	-
Люксембург	+	+	+	-	+	-
Нідерланди	+	+	+	+	-	-
Німеччина	+	+	+	-	-	-
Португалія	+	+	+	+	+	-
Фінляндія	+	+	+	-	-	-
Франція	+	+	+	-	+	+

Для сучасних національних податкових систем адміністрування податків властиві суттєві відмінності в їх структурах, які визначають різні співвідношення прямих та непрямих податків. Зокрема, у США, Японії, Канаді, Англії переважають прямі податки, а у Франції – непрямі (56,6 % податків у цій країні походить від споживання, акцизів, внесків підприємств у фонди соціального страхування). Німеччина, Італія мають досить урівноважену структуру податків (частка непрямих податків у Німеччині – 45,2 %, в Італії – 48,9 %) ¹⁵⁵.

Переважаання непрямих податків із високою питомою вагою мита й акцизів в оподаткуванні спостерігається здебільшого у ключових країнах Євросоюзу.

Необхідно зазначити, що у країнах із розвинутою ринковою економікою певним чином на співвідношення прямих та непрямих

¹⁵⁴ Швабій К. Інвестиційні стимули в механізмі оподаткування прибутку підприємств в Україні / К. Швабій, Д. Серебрянський // Економіка України. – 2007. – № 7. – С. 33 – 40.

¹⁵⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irs.gov/taxtopics/tc903.html>.

податків впливає податкова культура. Адже саме від неї багато в чому залежить ефективність збирання податків, масштаби ухилення від сплати, що разом з іншими чинниками створює сприятливі умови для підвищення ролі прямих податків. Підвищення ролі прямих податків, на нашу думку, є також наслідком підсилення дії принципу соціальної справедливості.

Отже, можна сказати, що характерною особливістю цих країн є інституційне середовище податкового регулювання з гармонійним утворенням: культурні традиції і цінності в основі неформальної практики господарювання, а формальні інститути, як правило, не вступають у антагоністичну суперечність з неформальними та добре узгоджуються між собою. І це не дивно, адже розвиток ринкових і фіскальних відносин на Заході відбувався з поступовим утвердженням демократії, визнанням необхідності соціальних гарантій та закріпленням із державою ролі не лише «пічного сторожа» ринку, а й ініціатора соціально-економічних зрушень в інтересах суспільства. Все інституційне середовище трансформувалося одночасно зі змінами у суспільній свідомості, а нові неформальні та формальні інститути, змінюючи вже не адекватні ринковому і податковому менталітету старі, органічно вписувалися у функціонуючу інституційну структуру. Як наслідок, традиційними для фіскальних систем країн Заходу сьогодні є: доволі високий (значно вищий ніж на початку XX століття) рівень оподаткування, переважно нейтральні за своїм впливом на вибір стратегії господарювання податкові механізми, активне використання позитивного інструментарію збалансування бюджету та спрямованість перерозподілу ВВП на створення оптимальних умов суспільного розвитку на основі економічного зростання¹⁵⁶.

Що ж до непрямих податків у сучасних розвинених країнах, то їх використання зумовлено іншими причинами. Наприклад, у Німеччині, Франції непрямі податки традиційно відіграють значну роль.

Однією з важливих причин більш активного запровадження непрямих податків в країнах ЄС стало наполегливе впровадження політики уніфікації податкових систем країн співтовариства, необхідність якої була проголошена з самого початку інтеграційних процесів у Західній Європі. Результатом цієї політики у країнах ЄС стало наближення методів вилучення непрямих податків, тоді як у сфері прямого

оподаткування окремим країнам надається більша самостійність.

Значні масштаби непрямого оподаткування у Франції, Італії, Німеччині, окрім вищезазначеної причини, зумовлені також особливостями соціально-економічної політики урядів цих країн, спрямованої на застосування широкого спектру податкових пільг для корпорацій, які зменшують надходження від податку на прибутки до бюджету (у Німеччині частка цього податку – 4,7 %, у Франції – 5,4 %) ¹⁵⁷.

Значна роль непрямих податків у багатьох західних країнах викликана також їхньою високою фіскальною ефективністю і використанням цих податків для збалансування місцевих бюджетів (зокрема в Німеччині). Можливість останнього зумовлена тим, що споживання є більш-менш рівномірним у територіальному розрізі, тому непрямі податки забезпечують певною мірою рівномірні надходження до місцевих бюджетів.

Тим більше, що теорія та практика оподаткування свідчать, що прямі податки набувають домінуючої фіскальної ролі при економічному зростанні, а при економічному спаді, навпаки, зростає роль непрямих податків.

Розглянемо окремі види податків, ставки оподаткування по них та системи оподаткування в окремих зарубіжних країнах.

Важливою рисою структури податкових систем розвинених країн залежність співвідношення між податком на прибуток корпорацій і особистим прибутковим податком від структури національного доходу. У країнах з розвинутою ринковою економікою у створеному національному доході переважають індивідуальні доходи (табл. 2.7). Тому й частка індивідуального прибуткового податку значно вища.

Порядок нарахування прибуткового податку у США був дуже складний, але з 2007 року його було спрощено і він нагадує як різниця між валовим доходом (усіх доходів з усіх джерел) та вирахуванням будь-яких видатків, за виключенням медичної страховки та безподаткових зобов'язань. Для фізичних осіб скорингованим валовим доходом (AGI) є валовий дохід, за винятком видатків. Видатки включають торгові чи бізнес-відрахування, виплати аліментів і змінні витрати. До того ж оподатковуваний прибуток AGI залежить від сімейного стану платника, доходів дружини/чоловіка платника податків (у разі спільного подання декларації) та членів сімей платника податків.

(У деяких випадках при врахуванні вищого доходу платника податків випадки особистого звільнення можуть бути скорочені або навіть ліквідовані).

Таблиця 2.7

Типологія індивідуального прибуткового оподаткування
та ставки податку у окремих зарубіжних країнах¹⁵⁸

Індивідуальне прибуткове оподаткування							
	Неодружені особи		Одружені особи, що проживають разом, та вліці		Одружені особи, що проживають окремо		Голова сім'ї
Країна	Ставка оподаткування	Сума до оподаткування	Ставка оподаткування	Сума до оподаткування	Ставка оподаткування	Сума до оподаткування	Ставка оподаткування
США	10 %	0-8350\$	10 %	0-16700\$	10%	0-8350	10 %
	35 %	373651+	35 %	373651+	35 %	186826+	35 %
Франція		0 %				5875 €	
		5,5 %				5875-11720€	
		14 %				11720-26030€	
		30 %				26030-69783€	
		40 %				69783€+	
Нідерланди		0 %				0-2440€	
		10 %				2440-37400€	
		32,5%				37400€	
Німеччина		0 %				8004€	
		14 %				8005-52881€	
		42 %				52882-250730€	
		45 %				250731+	
Австрія		36,5 %				11000-25000€	
		43,21 %				25000-60000€	
		50 %				60000€	

Податкові пільги, так як і податок на дохід від кредиту або податковий кредит на дитину знижує податкову заборгованість. Це означає, що податкові кредити є більш цінними, ніж відрахування на ту ж суму, тому що відрахування застосовуються до ставки податку, водночас як кредити, застосовуються після. Наприклад, при 35 %

¹⁵⁸ Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.irs.gov/taxtopics/tc903.html>

ставка податку, вирахування в розмірі 100 дол. США дозволить заощадити лише 35 дол. США податків, водночас як 100 дол. США у кредит будуть зберігати цю суму повністю.

Розглядаючи систему індивідуального оподаткування у Франції, визначимо наступне. Незважаючи на тенденцію до зниження у 2009 році податкового навантаження порівняно з 1999 роком, частка податкових надходжень у ВВП залишається на високому рівні (45,3 % у 2009 р. порівняно із 36,7 % у 1999 р., та порівняно у середньому у країнах ЄС, де ставка податку становить 37 %), зокрема порівняно з іншими країнами. У країнах ЄС спостерігалось збільшення податкового тягара в період з середини 60-х років, так у 1965 податкові надходження до ВВП складали лише 25 %. Зусилля щодо зменшення податкового навантаження здійснені державами ЄС у межах загальноєвропейської політики: ставки індивідуального податку у Франції трохи знизились з 2000 року. Саме тому Франція, як і раніше, належить до країн-членів ЄС, де ця податкова ставка є однією із найвищих. Загальний рівень соціального забезпечення та оподаткування в середньому заробітної плати в 2009 році зберігався на рівні 71,3 % від валового окладу, що є найвищим показником у ЄС. Рівень відрахувань на соціальне страхування особливо високий (16,3 % доходів проти 9,4 % у середньому у країнах ЄС у 2009 р.)¹⁵⁹.

Звичайні доходи у розвинених зарубіжних країнах включають у себе, як правило, компенсацію та особисті послуги, такі як заробітна плата, прибуток бізнесу, дивіденди від акцій фонду, процентний дохід від вкладених коштів, а приріст капіталу, зокрема, надходять від продажу інвестиційної нерухомості. Аналіз показав, що у Європейських країнах переважають довгострокові інвестиції. Застосування преференційного режиму у країні можливе тільки за умови наявності довгострокових доходів від приросту капіталу; короткострокові доходи від приросту капіталу обкладаються податком за тією ж ставкою, що і звичайні доходи (табл. 2.8). Також важливим видом надходжень у державний бюджет у розвинених країнах є доходи від пасивної діяльності, такі як дивіденди від володіння облігаціями та іншими цінними паперами, доходи від оренди нерухомості, роялті тощо.

Таблиця 2.8

¹⁵⁹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irs.gov/taxtopics/tc903.html>

**Ставки оподаткування короткострокових доходів
від при зростання капіталу у зарубіжних країнах¹⁶⁰**

Країна	Короткострокові доходи від при приросту капіталу					
	Звичайні ставки прибуткового капіталу	Довгостроковий капітал	Короткостроковий капітал	Довгостроковий дохід від нерухомості	Довгостроковий дохід від колекціо- нування	Довгостроковий дохід від деяких маленьких бізнес- фондів
США	10 %	10 %	10 %	10 %	10 %	10 %
	35 %	15 %	35 %	25 %	28 %	28 %
Велика Британія	18 %	21 %	26 %	18 %		
Франція	15,45 %	19 %	26 % (от 15000 євро)	12 %		4%
Австрія	33,33					

Розглянемо особливості оподаткування податком на прибуток корпорацій (*Corporation Income Tax*) у зарубіжних країнах.

У багатьох країнах світу застосовується так названа диференційована система оподаткування податком на прибуток корпорацій (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

**Ставки оподаткування податком
на прибуток корпорацій у зарубіжних країнах¹⁶¹**

Країна / регіон	Ставка податку
Австрія	25 %
Бельгія	33,99 %
Канада	19,5 %
Франція	33,33 %
Німеччина	29,8 % (у середньому)
Греція	22/25 %
Італія	31,4 %
Японія	40,69 %

Продовження таблиці 2.9

¹⁶⁰ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socialsecurity.gov>

¹⁶¹ Там само.

Монако	33,33 %
Норвегія	28 %
Польща	19 %
Росія	13–20 %
Іспанія	25–30 %
Швейцарія	26,3 %
Швейцарія	13–25 %
Україна	25 %
Велика Британія	21–28 %
Сполучені Штати Америки	15–39 % (федеральний) 0–12 % (стант)

В останні десятиліття податок на прибуток перебуває в центрі уваги західних економістів, що пояснюється двома основними причинами. Перша пов'язана з нормою прибутку, яка до введення податку на прибуток була найбільшим стимулом до нагромадження капіталу, а також його міжгалузевого переливу. Проте з введенням у XX ст. податку на прибуток у ролі одного з важливих джерел доходів державного бюджету відбулися вагомі зрушення щодо стимулів підприємницької діяльності. Оподаткування прибутку почало впливати на інвестиційну діяльність підприємств і запало на інвестиційні процеси в економіці держави не менше (якщо не більше) ніж та ж таки норма прибутку.

Друга причина стосується високих норм оподаткування прибутку. Враховуючи значення оподаткування прибутку при визначенні не лише інвестиційної, а й усієї фінансово-виробничої діяльності підприємств, воно суттєво обмежило досить жорсткі потреби фінансового характеру. Податок на прибуток буде більшим за рахунок його розміру, а не від застосування до нього високих податкових ставок. До того ж, коли прибуток оподатковується надмірним податком, обов'язково занепадає підприємницька діяльність.

Тому, враховуючи наведені обставини, прихильники сучасних теоретичних та практичних принципів оподаткування прибутку намагаються віднайти оптимальне співвідношення для двох цілеспрямованих функцій, вкрай протилежних за своїм призначенням – фінансової та стимулюючої, що має забезпечуватися регулятивною функцією податку в економіці країни. Приватно-підприємницькі та державні ін-

тереси у вказаній сфері відносин між ними, тим не менше, пов'язані між собою і взаємозалежні. Суперечності між бажаннями кожного із зазначених суб'єктів цих взаємовідносин тривають уже десятки років. Дискусії про оподаткування прибутку корпорацій поживалися, особливо на початку 1970-х рр., і ведуться до сьогодні.

Варто зазначити, що повна диференціація ставок податку на прибуток (а в деяких країнах – на доходи корпорацій) існує майже у всіх розвинених країнах. Диференціація ставок, на думку спеціалістів, запроваджується в основному для стимулювання інноваційного розвитку країн, підйому депресивних територій, формування фондового ринку, підтримки малого і середнього бізнесу. Пільгові ставки корпоративного податку встановлюються для розвитку цінних паперів, якщо корпорація зареєстрована на фондовій біржі.

Так, в Італії ставка основного національного корпоративного податку становить 34 %, а для корпорацій, зареєстрованих на фондовій біржі, – 7 %. У Марокко компанії, зареєстровані на фондовій біржі, мають право на податкову пільгу від 25 % до 50 % прибутку, отриманого протягом наступних трьох років після реєстрації. В Таїланді прибуток компаній, які зареєстровані на Таїландській фондовій біржі, оподатковується за ставкою 25 % (стандартна – 30 %), якщо прибуток не перевищує 300 млн. Якщо прибуток перевищує зазначену суму, то застосовується ставка податку 30 %. Новостворені компанії оподатковуються за ставкою 25 %.

Майже в усіх розвинених країнах існує певна диференціація ставок податку на прибуток, а в деяких країнах – на доходи корпорацій. Диференціація ставок запроваджується в основному для стимулювання інвестицій, розвитку такого корпоративного податку депресивних територій, фондового ринку, стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу.

Згідно з податковим законодавством Німеччини стандартна ставка податку на прибуток корпорації у 2007–2008 роках знижена з 25 до 15 %. Для всіх новостворених підприємств у перший рік функціонування застосовується лише 0,25 від звичайної ставки оподаткування прибутків, протягом другого року – половина, тільки на третій рік функціонування виникає зобов'язання сплатити податок на прибуток у повному обсязі.

Цікавим є підхід до оподаткування податку на доходи корпо-

рацій у США. Його ставка становить 45–60 % і базою обкладання слугує оподаткований прибуток корпорації. Вноситься він за ступінчатою схемою: корпорація сплачує 15% за перші 50 тис. дол. Оподаткованого доходу, 25% за наступні 25 тис. дол. і 34 % на суму, що залишилася. Крім того, на доходи в межах від 100 тис. до 335 тис. дол. встановлено додатковий збір у розмірі 5 %. Таке ступінчате оподаткування має велике значення для середніх і малих підприємств.

Податок на доходи корпорацій має велику кількість пільг. З чистого доходу віднімаються штатні й місцеві податки на доходи, 100 % дивідендів від тих, що перебувають в повній власності місцевих доходних компаній, 70–80 % дивідендів, отриманих від оподатковуваних податком місцевих корпорацій, відсотки за цінними паперами місцевої влади.

У Бельгії основна ставка корпоративного податку залежить від бази оподаткування (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Шкала корпоративного податку в Бельгії

	База податку	Ставка корпоративного податку, %		
		Основна	Критична	Загальна
Стандартна ставка		33	3	33,99
Знижена ставка	до 25 (млн) євро	24,25	3	24,98
	25 (млн) – 50 (млн) євро	31	3	31,93
	50 (млн) – 250 (млн) євро	34,4	3	35,54

Існують країни, в яких шкала ставок з корпоративного податку встановлюється залежно від рівня інфляції. Так, через високе зростання інфляції у Венесуелі оподатковуваний прибуток вимірюється податковими одиницями, які формуються залежно від зміни в індексі цін на споживчі товари Центрального банком Венесуели. Ці податкові одиниці оновлюються щомісячно.

Досить специфічне оподаткування прибутку діє в Естонії. Прибуток, який отриманий резидентом або нерезидентом (обов'язково зареєстрованим в Естонії) під усіх видів діяльності, не оподатковується. Застосовується податок на прибуток підприємств тільки в тому випадку, коли отриманий прибуток розподіляється (ставка – 26 %).

Досить цікава ситуація спостерігалася в Росії, в якій була знижена ставка податку на прибуток з 35 % до 24 %, а також ліквідація всіх пільг, зокрема – інвестиційних. Такі радикальні зміни призвели

до істотного зниження прибутку, що спрямовувався на інвестиційну діяльність. Нині податкова політика в інвестиційній сфері Російської Федерації почала змінюватися – почалося поступове повернення до податкових пільг. З 1 січня 2009 року ставка податку на прибуток підприємства знижена з 24 % до 20 %.

Узагальнюючи та аналізуючи теоретичні обґрунтування і практичні підходи щодо оподаткування прибутку корпорацій у країнах з розвинутою ринковою економікою, можна сформулювати два основні висновки.

По-перше, тенденція до зменшення податкових ставок на прибуток корпорацій (починаючи з 1970-х рр.) в більших чи менших розмірах, але простежується в усіх економічно розвинених державах світу. Відбувається поступове скорочення питомої ваги податку на прибуток у податкових надходженнях бюджетів (центральної та локальних) та у ВВП.

По-друге, має місце надання широкого кола різноманітних податкових пільг для полегшення діяльності, її стимулювання та розвитку корпорацій, а також з метою заохочення до створення і функціонування підприємств корпоративної форми. При цьому, що жорсткіші умови оподаткування прибутків корпорацій, то більша кількість фінансових пільг їм надається і – навпаки. У сучасній економіці провідних країн світу з розвиненими ринковими відносинами здійснюється стимулювання процесу накопичення капіталу і, відповідно – інтенсифікація його застосування.

Ці зобов'язання, як правило, це податок корпорації. Але у деяких зарубіжних країнах накладаються санкції на компанії або її посадових осіб і співробітників за утримання та сплату таких податків щодо всього оподаткування доходу від діяльності корпорацій, а у деяких країнах доходи від при зростання капіталу.

Такі країни, як Бельгія, Люксембург, США та деякі інші надали перевагу класичній системі, додавши до неї звільнення (повне або часткове) від корпоративного податку на доходи, одержані фірмою від участі у власності інших компаній. Передусім це стосується дивідендів. Так, Конгрес США ухвалив, що 80 % одержаних корпорацією дивідендів при підрахунку загальної суми прибутку, що підлягає оподаткуванню, можуть бути виключені з неї. Італія, Франція, Англія, Німеччина та деякі інші країни складають іншу групу держав, що за-

провадили так звану «імпулсативну систему», основним призначенням якої є уникнення (повне або часткове) подвійного оподаткування прибутків. Згідно з цією теорією, корпорація сплачує податок на весь прибуток, крім тієї його частини, яка належить до розподіленої у вигляді дивідендів акціонерам. Перевага полягає в тому, що ця частина прибутку в майбутньому зараховується при оподаткуванні доходів акціонерів – тобто дивідендів.

У країнах з розвинутою ринковою економікою існують (постійно чи тимчасово) інші податки на прибуток корпорацій – спеціальні податки. За видами їх можна розділити на кілька груп.

1. Додатковий податок, яким обкладаються високі прибутки. Цей податок може бути введеним на певний період часу чи з певною метою. Наприклад, у США для зменшення дефіциту державного бюджету поряд з корпоративним податком окремо оподатковуються надприбутки (ставка цього податку дорівнює 5 %). Така практика застосовується також у Туреччині та Німеччині.

2. Податок на доходи від при зростання капіталу. Цей вид податку застосовується в Англії. У деяких інших країнах він входить до корпоративного податку і стягується одночасно з ним.

3. Окрему категорію спеціальних прибуткових податків становлять податки, що стягуються з прибутків у певних галузях економіки. Це стосується добувної галузі (особливо з видобутку нафти і природного газу). Такі податки є в Канаді, Англії, Норвегії.

Поряд з податком на прибутки корпорацій на рівні державного бюджету в провідних країнах світу він також стягується і на рівні місцевих бюджетів. У кожній країні цей податок має іншу назву і кількість видів. Наприклад, у Німеччині на місцевому бюджетному рівні використовується один такий податок – промисловий. У Японії їх нараховується три: податок на підприємницький дохід, муніципальний податок і префектурний податок.

Оподатковуючи прибутки корпорацій, для стимулювання та розвитку їхньої підприємницької діяльності провідні держави світу надають їм різноманітні пільги. Особливо це стосується тих країн, де застосовується подвійне оподаткування прибутку. Основними фінансовими інструментами для сприяння функціонуванню корпорацій нині виступають податкові пільги, а саме:

1. Прискорена амортизація. Про цю пільгу варто сказати лише те, що її існує декілька видів і вона застосовується корпораціями, а також використовується в усіх країнах з розвинутою ринковою економікою. Досить цікава практика стимулювання оновлення матеріальної бази застосовується в Німеччині, де компанії можуть претендувати на додаткову 20 %-у амортизацію вартості рухомого майна в рік придбання, а також встановлювати амортизаційний резерв до 40 % заланованого придбання активів у попередньому році. У Швеції та Норвегії дозволяється вже (при придбанні об'єкта) списувати вартість обладнання з корисним терміном служби три роки.

В упорядкуванні амортизаційних систем різних країн є як спільні риси, так і відмінності, зокрема щодо розповсюдження методу прискореної амортизації. Ці методи пережили пік популярності й найбільш широко застосовувалися в середині XX століття. Свого часу прийняття законів, що сприяли прискоренню амортизаційних списань, здійснювалися в першу чергу у відповідь на об'єктивні потреби ринкових економік щодо стимулювання капітальних вкладень або антиінфляційного захисту. Водночас, зростання масштабів приховування прибутків від оподаткування через заціяння прискореної амортизації в деяких випадках відбувається, спеціалісти ілюструють такими даними: у США на початку 70-х років обсяги нарахованої амортизації перевищували до ринкових величин корпоративних прибутків, тоді як в кінці 80-х – на початку 90-х років перевищення амортизації над прибутком досягло 100 %.

2. Зменшення податку на прибуток. Найпоширенішими формами стимулювання інвестиційної діяльності є інвестиційний податковий кредит (ІПК) та інвестиційна податкова знижка (ІПЗ). Вперше вони були запроваджені у США 1962 році, а пізніше в країнах ЄС. Ці пільги на практиці не мають постійного характеру, часто запроваджуються на певний проміжок часу та передбачають спеціальні умови застосування за секторальним, територіальним та іншими критеріями.

У США діють податкові знижки, що стимулюють використання альтернативних видів енергії. Компаніям надається податкова знижка в розмірі 50 % вартості устаткування, що використовує сонячну енергію або енергію вітру в ході виробничого процесу. Для підтримки галузей видобувної промисловості в 80-і роки урядом США була введена податкова знижка на виснаження надр, що дозволяє знижувати

податок на прибуток корпорацій, що працюють у даних галузях. Ця знижка не повинна зменшувати податок більш ніж на 50 %.

ІПЗ діють у багатьох країнах, і на відміну від ІПК, є більш поширеним видом пільг. Кожна країна має власний напрямок застосування ІПЗ. Так, в Іспанії пільги надаються для інвестицій капітального характеру, в Португалії – інвестицій у створення нових робочих місць на відповідних територіях, у Данії – витрат на НДДКР. З аналізованих країн, на нашу думку, найбільш ефективний механізм надання ІПЗ існує у Великобританії та Нідерландах.

Хоч, англійська система стимулювання інноваційно-інвестиційних процесів побудована за принципом американської системи, вона має свої особливості. Так, ставка податку на прибуток корпорацій встановлюється щорічно на фінансовий рік, який завершився. Корпораціям надано право всі витрати на НДДКР відносити на витрати виробництва практично в будь-якому розмірі. Крім того, у Великобританії існує велика кількість пільг. Це стосується і обкладення дивідендів компаній та прибутку на приріст капіталу. Тому навіть в умовах нинішнього загострення кризових явищ позитивні стимули для активізації відповідних процесів у господарюючих суб'єктах у цілому зберігаються.

ІПК як пільга надається корпораціям шляхом вирахування з податку на прибуток тієї частини витрат грошових коштів, яка скеровується на здійснення певних інвестицій. Податковий інвестиційний кредит має місце не в усіх провідних країнах. Скажімо, в таких державах, як Норвегія та Німеччина, він відсутній взагалі; в США, наприклад, існував до 1986 р., тоді ж і був відмінений.

У багатьох країнах надається спеціальний податковий кредит на сплату податку з прибутку, отриманого в результаті управління портфелем акцій. Зокрема, в Австралії і Великобританії передбачається повне звільнення від податку з прибутку дивідендів, отриманих резидентами від компаній-резидентів. У країнах континентальної Європи застосовуються часткове зниження ставок податку з прибутку, отриманого як дивіденди (Бельгія, Італія, Фінляндія), а також повне звільнення від даного податку у випадку, якщо частка акцій, що перебуває у володінні інвестора, є не нижче встановленої величини (Данія, Люксембург, Нідерланди, Швеція). У деяких країнах подібні пільги впроваджуються із застереженням, що зниження ставок чи скасування

податків відбувається у випадку, коли дивіденди реінвестуються в розвиток бізнесу підприємства.

У Франції проводиться податкова політика збільшення пільг щодо користування коштами податкового кредиту, які пов'язані з проведенням дослідницьких робіт, підвищується його найбільший розмір, спрощується порядок і процедура оформлення права на пільги щодо його отримання.

Наступним видом пільг, що активно застосовується в зарубіжних країнах, є неоподатковувані резерви інвестиційного призначення. Можливість їх формування на сучасному етапі передбачена для платників податку на прибуток в Австрії, Бельгії, Греції, Іспанії, Люксембурзі, Нідерландах, Португалії, Франції, Фінляндії, та Швеції. Разом з тим на практиці можна спостерігати в зазначених країнах підходи до їх формування. Якщо узагальнити зарубіжний досвід застосування податкової пільги у формі неоподаткованого резерву інвестиційного призначення, то можна виокремити наступні істотні умови їх створення та використання.

Цільове призначення резерву – від активу чи конкретні об'єкти, для придбання яких і призначаються кошти резерву. Як правило, цільове призначення резерву більш конкретно характеризує базу його нарахування – вартісне вираження певного виду активів підприємства. Залежно від характеру бази нарахування розрізняють загальні та спеціальні резерви. Наприклад, базою для нарахування для загального резерву може бути вартість основних фондів, для спеціальних – машин та обладнання.

Створення неоподаткованих резервних фондів для стимулювання розвитку фондового ринку практикується з метою покриття збитків внаслідок знецінення цінних паперів. Такі фонди формуються, наприклад, у Греції та Іспанії. У цих випадках об'єктом виступає вартість цінних паперів, тобто вартість портфельних інвестицій платника. Цей резерв формується на випадок зниження курсу цінних паперів протягом звітного податкового періоду, що потенційно призводить до втрати реальної вартості портфеля цінних паперів, власником яких є підприємство. Фактичне звільнення сум відрахувань до резерву від оподаткування здійснюється наприкінці звітного податкового періоду. Списання сум резерву за призначенням відбувається після продажу знецінених цінних паперів за фактом появи капітальних збитків у платника податків.

Загальна сума резерву відображає граничний розмір відрахувань, які протягом встановленого терміну можуть бути направлені до резервного фонду і використані за цільовим призначенням.

Варто зазначити, що існує й альтернативний підхід до визначення бази, норми відрахувань і загальної суми неоподатковуваних резервів інвестиційного призначення. Відмінність механізму полягає в тому, що як база виступає не вартість активу, а загальна сума прибутку від реалізації основних засобів, отримана платником від здійснення відповідних операцій. Інші умови створення резервів (строки, цільове призначення) застосовуються в загальному порядку. Такий підхід практикується в Австрії, Люксембурзі, Нідерландах і Фінляндії.

У Великобританії податковий інвестиційний кредит використовується за ставкою 10 %. У Франції він застосовується з метою заохочення до створення нових корпорацій, при цьому їхні прибутки не оподатковуються впродовж певного визначеного періоду. Податковий інвестиційний кредит використовується також і в Італії.

Зменшення корпоративного податку на певну частину інвестиційних витрат використовується в кожній державі відповідно до її цілей та потреб економіки. Так, в Італії в 1994–1995 рр. податковий інвестиційний кредит застосовувався з метою стимулювання загальнонаціональних інвестицій. При цьому оподатковуваний прибуток корпорацій скорочувався на 50 % інвестиційних витрат. У Великій Британії прибуток, що підлягає оподаткуванню, зменшується на суму інвестиційних затрат, яка становить 13,5 % для малих та середніх корпорацій, а також на 100 % інвестиційних витрат для всіх компаній у разі спрямування повного обсягу грошових коштів для здійснення нових інвестицій. А в Нідерландах, починаючи з 1990 р., з податку на прибуток корпорацій вираховується 20–25 % інвестиційних затрат для певних обсягів здійснення інвестицій, які поступово знижуються з одночасним збільшенням обсягів інвестування.

Податок на прибуток корпорацій також має велике фіскальне значення, не дивлячись на те, що його питома вага у податкових надходженнях більшості розвинених країн порівняно з індивідуальним податком та непрямыми податками достатньо низька. Винятком можна вважати лише Японію, де податки на прибуток, що отримуються на всіх бюджетних рівнях і під різною назвою, становлять 21,5 % і відрізняються від частки особистого прибуткового податку всього на 5,3 процентного пункту.

Така роль податку на прибуток корпорацій у більшості розвинених країн, крім зазначеної причини, що створює можливість зменшення питомої ваги цього податку в податкових надходженнях, зумовлена ще й іншими причинами. Зокрема, визнанням західною теорією та практикою жорсткого взаємозв'язку між розміром податку на прибуток і його впливом на виробничі стимули. Вважається, що обкладання прибутку податком, що перевищує 50 % його величини, негативно впливає на стимули до приватнопідприємницької виробничої діяльності.

Таким чином, активне використання в практиці державного регулювання саме податкових важелів, і зокрема податку на прибуток, а також розуміння характеру регулюючого впливу цього податку на господарську діяльність створили необхідність зменшення його частки в структурі податкових надходжень. Однією з причин більш високої питомої ваги податків на прибуток у Японії є менше значення податкових методів державного регулювання, про що вже говорилося вище, і використання цього податку переважно у його фіскальній функції.

У США напередодні Другої світової війни частка податку на прибуток корпорацій становила майже половину податкових доходів федерального бюджету, тенденція до її зменшення стала набирати сили в післявоєнний період: 1955 р. – 30 %, 1969 р. – 20 %, 1975 р. – 15 %, 1980 р. – 13,3 %, 1983 р. – 8,3 %, у 2008р – 6,5 %. Цю відмінність можна пояснити як більш низьким рівнем індивідуальних доходів громадян, що дає менші надходження від особистого прибуткового податку в бюджет, так і особливостями податкової політики, концептуальною основою якої становила кейнсіанська теорія «ефективного попиту». Тому фіскальна політика, що проводилася урядом США та багатьох інших країн, поєднувала дефіцитне (інфляційне) бюджетне фінансування з високим прогресивним оподаткуванням.

У Франції надходження до державного бюджету країни від цього виду податку склали 47,8 млрд євро.

Узагальнюючи все вищезазначене, можна стверджувати, що у розвинених країнах світу система оподаткування прибутку характеризується цілим комплексом різноманітних пільг. Можливість ухилення від оподаткування прибутку за допомогою таких пільг зводиться до мінімуму завдяки ефективному контролю з боку податкових органів. Є всі підстави вважати, що розгалужена система пільг в оподаткуванні

прибутку збережеться і в майбутньому. Розвинені держави не будуть ослаблювати стимулюючу функцію оподаткування з двох причин.

По-перше тому, що світова фінансова криза продовжує поглиблюватись і обсяги ВВП впали з 2010 по 2012 рр до 3 %.

По-друге, таке стимулювання дозволяє цілеспрямовано впливати на певні сфери і напрями підприємницької діяльності, водночас як політика зниження ставки податку на прибуток, що протиставляється податковим пільгам, при всій її значущості, все ж таки не дає змогу ефективно та цілеспрямовано впливати на розвиток стратегічно вагомих сфер, напрямів та видів економічної діяльності.

Проведений аналіз зарубіжного досвіду про надання податкових пільг дозволяє зробити висновок, що у багатьох державах з розвинутою ринковою економікою основні інструменти стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності сконцентровані саме в системі прибуткового оподаткування юридичних осіб.

Таким чином, використання світового досвіду щодо підсилення стимулювання в податковій системі має велике значення як для розвитку інноваційних інструментів податкового адміністрування, так і для забезпечення конкурентоспроможності податкової системи України, а отже, – виходу із кризи економіки, активізації інвестиційної діяльності як необхідної умови фінансового забезпечення динамічного економічного зростання країни на інноваційних основах.

У ході поданого дослідження спробуємо дослідити пільгові ставки ПДВ країн Європейського Союзу щодо оподаткування різних видів послуг (зокрема, заклади харчування, перукарські послуги) та визначитись із використанням податкових ланцюгів впливу на економічну кон'юнктуру, які забезпечують додаткові надходження до бюджету від непрямих податків (табл. 2.11). Зауважимо, що багатьом країнам, враховуючи значний спад ВВП, обрати шлях збільшення податкового навантаження на платників податків. Зокрема, в Естонії передбачено зростання пільгової ставки ПДВ з 5 до 9 % для визначеного асортименту товарів, до яких вона застосовується. У Латвії відбулося збільшення стандартної ставки податку з 18 до 21 % і зниження ставки з 5 до 10 % для різних типів товарів, які найменше потребують оподаткування. У Литві збільшено стандартну ставку ПДВ на 1 % – до 19 %. Ставка податку в розмірі 9 %, що застосовувалась при оподаткуванні послуг з будівництва, і найнижча 5-ти відсоткова ставка –

скасовані. У Болгарії з 1 липня 2009 р. загальну ставку ПДВ збільшено з 20 до 25 %, а з серпня 2009 р. запроваджено ставку в розмірі 18% для молочних продуктів. В Ірландії ще з грудня 2008 р. підвищено стандартну ставку податку з 21 до 21,5 %. З метою збільшення сукупного споживання значна кількість країн-членів Європейського Союзу досить широко використовують непрямі податки. Так, у Бельгії зменшено ставку ПДВ з 21 до 6 % для будівництва приватного і соціального житла. У Румунії зменшено з 19 до 5 % ставку ПДВ для будівництва соціального житла, але за умови не перевищення його площі 120 м² і вартості 90 000 євро. Для підтримки готельного бізнесу на Кіпрі тимчасово скорочено на 3 % ставку ПДВ – до 5 %. У Чеській Республіці встановлено пільгову ставку ПДВ для трудомістких місцевих послуг та пільги з цього податку на пасажирські автомобілі, які використовуються у підприємницькій діяльності. У Фінляндії, починаючи з 1 жовтня 2009 р. передбачено зменшення ставки ПДВ з 17 до 12 % на товари харчування. У Франції з 1 липня 2009 р. зменшено до 5,5 % ставку податку для послуг ресторанного сервісу. На Мальті пролонговано знижки з податку для послуг у сфері культури. Великобританія пішла шляхом тимчасового (на період з 1 грудня 2008 р. по 31 грудня 2009 р.) скорочення стандартної ставки ПДВ – з 17,5 до 15 %.

Таблиця 2.11

Ставки ПДВ в окремих країнах світу¹⁶²

Країна	Ставки ПДВ / GST / продажу
Австрія	
Бельгія	16 % для основних та окремих товарів)
Канада	5 % (GST) 0-10 % (провінційні податки з продажу або податок на додану вартість)
Кіпр	15 % (0 або 5 % на певні товари)
Данія	25 %
Франція	19,6 % / 5,5 % на деякі товари (наприклад, продовольство)
Німеччина	19 % / 7 % на деякі товари (наприклад, продовольство)
Греція	19 % – 9 % певних товарів
Угорщина	25 %

¹⁶² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldwide-tax.com>

Продовження таблиці 2.11

Країна	Ставка ПДВ / GST / проважу
Ірландія	21 % товарів 13,5 % послуги 0% харчова
Італія	20 % – 10 % – 4 % на деякі товари (продукти харчування, книги, дитячі товари)
Японія	5 % (споживання)
Монако	19,6%
Норвегія	25 %, 14 % (безімпорту в магазинах) і 8 % (перевезення)
Польща	22 %, 7 % (пільговий тариф на деякі товари)
Португалія	20 % (зниження цін на деякі товари-5 % або 12 %)
Росія	0-18 % (пільгові тарифи для певних груп товарів ПДВ не для малого бізнесу, за винятком імпорту для торгівлі)
Україна	20 %
Великобританія	середні групи 0-5 %, стандартна ставка 17,4 %
Сполучені Штати Америки	0-10,25 % (державної та місцевої)

У рамках вирішення проблеми оптимізації адміністрування податків у Бельгії, Португалії та Іспанії прискорено процедуру відшкодування ПДВ. У сусідній Польщі зменшено термін повернення податку зі 180 до 60 днів. На сьогодні тармоування у сфері прямого оподаткування в основному зосереджена на податках, які безпосередньо впливають на рух капіталу: податку на операції з капіталом і податку на відсотки та дивіденди. І якщо на цей час непряме оподаткування підлягає регулюванню численними регламентами і директивами Ради та Комісії Європейського Союзу, то в межах прямого оподаткування країнам – членам ЄС більшою мірою надано фінансовий суверенітет, і воно віднесено до регламенту національних законодавчих систем, що дає їм можливість широкого використання цих податків у боротьбі з кризою. Підтвердженням зазначеного суверенітету є значна зміна ставок оподаткування індивідуальних і корпоративних доходів у 27 країнах – членах Європейського Союзу. За період з 2000 р. по 2008 р. найвища середня арифметична ставка податку з доходів фізичних осіб

зменшилася з 44,7 до 37,8 %, а середня арифметична ставка податку на корпоративний прибуток – з 31,9 до 23,6 %, що сприяло зменшенню податкового тиску на економічних суб'єктів (рисунк).¹⁶³

Незважаючи на наявність противників значного зниження корпоративних і прибуткових податків, вони є вагомим інструментом боротьби з кризовими проявами в економіці країн-членів Європейського Союзу.

Беручи до уваги зазначене, країни, які пішли шляхом зменшення податків з доходів, переслідують стратегічні цілі позитивного впливу на економічні процеси. У Німеччині скорочено нижчу ставку податку з доходів фізичних осіб з 15 до 14 %. Крім того, відбулося зростання податкового кредиту з податку для samozайнятих осіб до 20 % від суми 6000 євро (максимум 1200 євро) під час ремонту особистого житла. У Латвії скорочено ставки податку з доходів фізичних осіб з 25 до 23 % і збільшено основну податкову допомогу. У Польщі запроваджено нові ставки податку – 18 та 32 % (у 2008 р. діяли три ставки – 19, 30 та 40 %). У Данії передбачено зростання податкового кредиту з 4 до 4,25 % від отриманого доходу, а також збільшення особистих знижок з 5 700 до 5 750 євро. У Словаччині зросла базова знижка при сплаті податку з доходів фізичних осіб – з 3 435,27 до 4025,7 євро на рік і запроваджено податковий кредит для працівників у формі негативного податку з доходів фізичних осіб із максимальною сумою 181,03 євро на рік. У Португалії зростають відрахування від оподатковуваних доходів, пов'язаних з витратами на освіту, медицину, домашні витратими, а також скорочено період компенсації надлишково сплаченого податку.

В Естонії, навпаки, зупинено заплановане зниження ставки податку з доходів на 1 % та зростання щорічної індивідуальної податкової знижки з податку. З квітня 2010 р. у Великобританії запроваджено додаткову (50 %) ставку податку на доходи, яка застосовуватиметься до суми доходу понад 150 000 фунтів стерлінгів, та обмежуються знижки з податку з доходів фізичних осіб при отриманні доходу понад 100 000 фунтів стерлінгів. У Греції також введено додатковий податок на індивідуальні доходи понад 60 000 євро, який поступово збільшується з 1 000 євро для доходу між 60 001 євро і 80 000 євро до 25 000 євро для доходу понад 900 000 євро. У системі корпоративного

¹⁶³ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldwide-tax.com>

оподаткування яскраво виражена стимулювальна політика урядів європейських країн, спрямована на збереження нормальних умов роботи діючих та новостворених підприємств. Так, у Норвегії передбачено зростання податкового кредиту для компаній, які займаються дослідженнями та проектами розвитку. У Чеській Республіці запроваджено прискорену амортизацію для специфічних активів, у Люксембурзі зменшено ставку податку на корпоративні доходи з 22 до 21 %, а у Швеції – з 28 до 26,3 %. З метою стимулювання інвестицій у Польщі запроваджено прискорену амортизацію для певних основних засобів, які перебувають на балансі невеликих платників податків, а у Великобританії тулинено заплановане збільшення для невеликих компаній податку на корпоративний дохід і збільшено амортизаційні відрахування для нових інвестицій до 40% протягом року.

Необхідно зазначити, що у країнах із транзитивною економікою (Словенія, Чехія, Угорщина, Польща, Словаччина, Естонія, Латвія й Литва, крім зниження високих ставок податків, запровадили ряд податкових пільг та (окремі країни) податкові канікули зокрема, а також спростили і пристосували до практики господарювання адміністрування податків. Як наслідок, вдалося уникнути загального згортання (в окремих випадках – активізувати розширення) фінансово-господарської діяльності суб'єктів ринку, призупинити на той час уже доволі масштабну тінізацію економічних відносин, а отже, не допустити поглиблення кризи і подальшого звуження бази оподаткування. У свою чергу, зменшення податкових надходжень компенсувалося за рахунок державного залозичення. А це, як зазначають деякі автори¹⁶⁴, дозволило профінансувати виконання державою її базових функцій і першочергові заходи щодо трансформування соціально-економічної системи. Економіки цих країн набували дедалі більше ринкових рис. Відбувалася засвоєння ринкової культури та формування в цілому позитивного ставлення до фіскалі, нові фіскальні (формальні) інститути ставали функціональною складовою інституційного середовища, а відповідні інституційним умовам податкове регулювання стимулювало економічне зростання.

Розширення бази оподаткування дозволило зазначеним постсоціалістичним країнам обмежити залучення позик, а доходи від приватизації фінансово забезпечили обслуговування і погашення державного

боргу. Функціонування податкової і бюджетної систем сприяло економічному зростанню надалі. Поступово скасовувались неадекватні практиці господарювання податкові пільги, ускладнювалось адміністрування податків і функціонування податкової системи в цілому; державне запозичення було обмежене граничними розмірами дефіциту бюджету, а затучення позик усе частіше визначалося вимогою фінансування конкретних заходів.

Економічне зростання й успіхи у ринковому державотворенні дозволили цим країнам вступити до ЄС.

Зниження державних доходів через значне погіршення макроекономічної ситуації в більшості країн світу призвело до посиленого використання фіскального потенціалу системи акцизних зборів. Ця політика дає змогу деякою мірою компенсувати скорочення надходжень від ПДВ. У Фінляндії та Великобританії зросли акцизні збори на алкоголь і тютюн. У Румунії, Словенії, Литві зросли акцизні збори на бензин, спиртні напої, тютюн з метою припинення стабілізації зменшення податкових надходжень. Із січня 2009 р. у Латвії збільшились акцизні збори на сигарети, з лютого 2009р. – на паливо, тютюн, каву, алкоголь, безалкогольні напої. Винятком із зазначеного переліку є Італія, де зменшено акцизний збір на газ для промислового використання. Здійснюючи зміни у податковій політиці, країни Європейського Союзу значну увагу приділяють екологічній складовій. У Нідерландах база оподаткування податком на транспортні засоби змінюється залежно від партоєсті автомобіля та викидів шкідливих речовин. Для малолітражних автомобілів податок скасовано, а для тих, що використовують природний газ, його зменшено. Для автомобілів, що використовують водень, запроваджено податкові знижки, скасовано субсидію для старих автомобілів. У Німеччині запроваджено податкові стимули для покущів екологічно чистих автомобілів.

Як переконує досвід країн із розвиненою ринковою економікою, обсяг екологічних податків у країнах ЄС зріс за 20 років більш ніж в 4 рази і сягнув 238 млрд євро¹⁶⁵ за рахунок оподаткування різних видів енергоносіїв, викидів шкідливих речовин в атмосферу (такі, як окиси сірки [спричиняють «кислотні дощі»] та вуглецю [«парниковий ефект»]), водопостачання, скиди промислових вод, тверді промислові та побутові відходи, використання пестицидів та хлорних розчинників,

¹⁶⁵ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://clubofrome.org.ua/corweb/Article/2/>

захоронення відходів та вторинне використання звалищ відходів для отримання енергії тощо.

Ефективність впровадження еколого-економічних механізмів регулювання національної економіки можна пояснити на прикладі Німеччини. Зокрема, політична коаліція соціал-демократів і партії зелених здійснила перший етап «екологічної податкової реформи», метою якої є часткове перенесення акцентів з оподаткування праці на оподаткування потоків природних ресурсів та викидів шкідливих речовин. Такий підхід сприяв зростанню обсягів надходжень до бюджету, які становили майже 20 млрд дол., зокрема ставка обов'язкового внеску на пенсійне страхування була зменшена з 22 % від розміру заробітної плати до 19.5 %¹⁶⁶.

Вказаний податковий інструмент у країнах ЄС є безумовно ефективним засобом успішного досягнення одночасно двох національних цілей: наповнення державних бюджетів для підспрямованого фінансування інвестицій у навколишнє середовище та розв'язання проблем якості довкілля, що сприяє формуванню екологічно безпечної поведінки у суб'єктів господарювання.

Сиронейський досвід свідчить про те, що екологічні податки є виваженим і ефективним економічним механізмом природокористування, який базується на збалансованому поєднанні регуляторів (примусово-обмежувальних і стимулюючо-компенсаційних) і виконує три основні функції:

- покриття витрат, пов'язаних із використанням рішомалітних природних ресурсів (лісів, вод, надр тощо);
- акумулювання фінансових ресурсів для підспрямованого фінансування інвестицій у природоохоронні заходи;
- стимулювання підприємств різних галузей, які впроваджують екологічно безпечні технології і методи господарювання.

У контексті розгляду цього питання зазначимо, що ці всі функції податків і зборів доповнюють одна одну. Тенденція останніх років полягає в інтеграції трьох функцій в одному інструменті, яке стало можливим з проведенням податково-екологічної реформи. Це революційно новий підхід до використання економічних інструментів охорони навколишнього природного середовища, що був впроваджений протягом 90-х років у країнах ЄС (Данії, Німеччині, Італії, Нідерландах, Австрії, Швеції, Фінляндії та Великобританії).

¹⁶⁶ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://clubofrome.org.ua/corweb/Article/2/>

В Україні цей податковий інструмент в основному виконує фінансову та компенсаційну функцію. Отже, можна зробити висновок, що в середньостроковій перспективі подальші стратегічні кроки щодо реформування податкової системи мають бути спрямовані на зміщення акцентів у податковому навантаженні з мобільних факторів виробництва на споживання природних ресурсів, у першу чергу за рахунок оподаткування тих товарів та послуг, що завдають найбільшої шкоди довкіллю.

Великий пакет змін у податкових системах країн Європейського Союзу застосовано для того, щоб забезпечувати та підвищувати інвестиційну привабливість. У межах цих заходів у Португалії запроваджено податкові кредити для інвесторів, а саме: знижки з корпоративного податку та звільнення від сплати муніципального податку на нерухоме майно, з продажу такого майна, гербового збору. У Словенії існують інвестиційні знижки для підприємств, які спрямовують інвестиції в устаткування та нематеріальні активи. Також зросли інвестиційні знижки для діяльності у сільському та лісовому господарстві, У Франції діють місцеві податкові знижки для всіх інвесторів, які купують обладнання, вироблене у період з 23.10.2008 р. до 31.12.2009 р. У Болгарії запроваджено п'ятирічні податкові канікули для інвесторів, які отримують прибутки у сільському господарстві, високотехнологічній промисловості, інфраструктурному будівництві.

Метою використання на практиці іноземного досвіду оподаткування юридичних і фізичних осіб є сприяння якнайшвидшому переходу до стабільної та високоефективної системи оподаткування, яка ґрунтується на всебічному поєднанні найкращих передових апробованих часом зразків податкового менеджменту, що використовуються в нашій країні, та позитивних елементів, запозичених із досвіду податкових систем зарубіжних країн¹⁶⁷. Вітчизняні реалії вносять свої корективи в ефективність та масштаби проведення змін у податковій системі, адже значний рівень національного доходу в країнах Європейського Союзу, на відміну від України дає їм значно більше можливостей для підвищення чи закріплення обсягу податкових надходжень.

На сьогодні вітчизняна податкова політика не залишається пасивним інструментом регулювання соціально-економічних процесів,

¹⁶⁷ Taxation in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ec.europa.eu> – С.83

оскільки вона зазнала коригування з самого початку негативного впливу світової фінансової кризи на економічні процеси в Україні. У нашій державі були спроби на законодавчому рівні тимчасово, до 1 січня 2011 р., звільнити від оподаткування ПДВ операції з ввезення на митну територію основних фондів, матеріалів, обладнання, устаткування та комплектуючих виробів (крім підакцизних товарів) промисловими підприємствами, які створюють нові виробництва із впровадженням енергозберігаючих технологій. Це стосується також ввезення таких товарів, як внесків до статутних фондів цих підприємств. З метою зменшення впливу фінансової кризи на розвиток вітчизняної промисловості промисловим підприємствам надано право застосовувати щорічну 25-відсоткову норму прискореної амортизації основних фондів групи 3 до досягнення балансовою вартістю групи нульового значення.

Незважаючи на рішення Конституційного Суду України від 14.07.2009 № 18 р-с/2/09, згідно з яким вищезазначені законодавчі положення визнано неконституційними, вони є прикладом активного застосування податкової політики з метою підтримки конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника. У рамках проведення фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу в Україні звільнено від оподаткування дохід (прибуток), отриманий УЄФА за результатами діяльності в Україні, зокрема винятково під продажу комерційних прав. Звільнено від оподаткування ПДВ і операції з імпорту товарів (капітальних активів), отриманих УЄФА в Україні. Надливим є визначення правила оподаткування доходів, сплачених за роботи і послуги, виконані та надані фізичними особами на території України або за її межами у період проведення цього спортивного заходу.

Серйозним кроком для подальшого розвитку сільськогосподарського підприємництва є продовження можливості застосування механізму справляння фіксованого сільськогосподарського податку. До прийняття в жовтні 2008 р. Закону України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» дія Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок» обмежувалася 31.12.2009.

Враховуючи негативний вплив фінансової кризи на вітчизняну банківську систему, логічною є затримка до 01.01.2013 терміну

набрання чинності положеннями системи оподаткування доходів фізичних осіб у частині оподаткування доходів, отриманих у вигляді процентів на поточний або депозитний (вкладний) банківський рахунок (зокрема картковий рахунок). Останній факт має надзвичайно важливе значення, оскільки він дасть змогу підвищити ліквідність банківської системи, збільшити розмір її інвестиційних ресурсів. Вимоги зменшення фіскальною дефіциту, який на цей час становить загрозу економічній безпеці України, зумовили суттєві зміни ставок акцизного збору. Зокрема, їх підвищено на спирт, алкогольні напої, пиво, тютюнові вироби, бензини моторні, нові автомобілі та кузови до них. На спирт етиловий, що використовується для виготовлення лікарських засобів, встановлено нульову ставку акцизного збору, для тютюнових виробів – ставку в процентах до обороту реалізації на рівні 16 %¹⁶⁸.

Інотемні стандарти у сфері оподаткування передбачають всебічне врахування негативних макроекономічних процесів, зокрема таких, як інфляція. Наприклад, у США індексація в системі прибуткового оподаткування була запропонована ще президентом Рейганом і почала застосовуватися з 1985 р.¹⁶⁹. У даному контексті у вітчизняній практиці ще з 01.01.2004 р. щороку наростаючим підсумком проводиться індексація нормативів збору за спеціальне використання водних ресурсів, збору за користування водами для потреб гідроенергетики і водного транспорту, визначених нормативів плати за користування надрами. Недавніми законодавчими змінами також запроваджено щорічну індексацію ставок акцизного збору на спирт етиловий, тютюнові вироби та алкогольні напої на індекс споживчих цін за минулі 12 календарних місяців (за період з червня року, в якому проводиться індексація, до червня попереднього року).

Розглядаючи цілі податкової політики, можна розділити її на три основні види: політика стабілізації, політика економічного зростання і політика обмеження підприємницької активності, що пов'язано з відповідним впливом на стан розвитку економіки. Завдяки оподаткуванню шляхом забезпечення привілейованих умов окремим галузям, регіонам і групам населення держава здійснює політику регулювання економіки в галузевому й територіальному вимірах з метою пі-

¹⁶⁸ Taxation in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ec.europa.eu> – С. 6–7.

¹⁶⁹ Excise duties on alcohol, tobacco and energy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ec.europa.eu> – С. 270.

дотримки продуцентів науково-технічних та інноваційних програм, досягнення прогресивних структурних змін у всьому народногосподарському комплексі, підвищення його конкурентоспроможності та ефективності.

Таким чином, в умовах зменшення ефективності грошово-кредитної політики через розбалансування фінансових ринків важливу роль у макроекономічній стабілізації має відігравати податкове стимулювання. На нашу думку, тактичною метою вітчизняної податкової політики в межах реалізації стимулюючої фіскальної політики мають стати перегляд та оптимізація механізму оподаткування галузей, які здійснюють виробництво інноваційно-інвестиційних товарів і споживчих товарів довгострокового користування. Саме вони на відміну від галузей промисловості, які виробляють товари короткострокового користування та сфери послуг, найбільше потерпають від фінансової кризи. Вимоги сьогодення ставлять нові завдання перед вітчизняною фінансовою політикою, і подальше обґрунтування необхідності посилення регулюючої функції податків є перспективним напрямом наукових досліджень.

РОЗДІЛ III

ПОДАТКОВІ ВАЖЕЛІ: СУТНІСТЬ, ПРИНЦИПИ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ

3.1. Сутнісна характеристика ключових понять теорії оподаткування

Податкові реформи, що останнім часом проводяться (чи перебувають на стадії підготовки до їх проведення) у багатьох розвинених та постсоціалістичних країнах, здебільшого переслідують цілі, пов'язані зі створенням сприятливих умов для економічного зростання – стимулювання, запровадження сучасних технологій, оновлення основних фондів, активізації інвестиційної діяльності, нагромадження заощаджень тощо. Формування податкової системи, орієнтованої на економічне зростання, має стати й метою реформування оподаткування в Україні. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання місця й характеру впливу оподаткування на економічну динаміку і, відповідно, характеристик податкової системи, що сприяє економічному зростанню¹⁰⁰.

Справедлива та ефективна система оподаткування є важливою умовою соціально-економічного розвитку будь-якої держави. Система оподаткування та самі по собі податки при вдалому їх функціонуванні є дуже ефективним інструментом регулювання як соціального, так і економічного розвитку в державі.

Об'єктивною основою використання оподаткування як одного з найважливіших інструментів регулювання економічної та соціальної політики держави виступає регулююча та фіскальна функція податків.

Фіскальна функція вважається історично найдавнішою та послідовно реалізованою. За її допомогою здійснюється основне призначення податків – збір грошових коштів із фізичних та юридичних осіб із метою формування фінансових ресурсів держави, що акумулюється у бюджетній системі та позабюджетних фондах, і необхідних для здійснення ними своїх функцій. Регулююча функція являє собою

¹⁰⁰ Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку її реалізації / за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка. – К., 2008. – 468, [112] с.

сутність податків як інструмента вартісного розподілу та перерозподілу доходів між соціальними верствами та групами населення, між сферами та галузями економіки. Держава вилучає частку поточного чи накопиченого доходу в одних осіб і передає його іншим. Таким чином оподаткування стає своїм завданням отримання і зосередження в руках держави грошових коштів, необхідних для вирішення соціальних, економічних, науково-технічних проблем населення, регіонів, галузей, країни. Тобто з погляду економіки податки є як інструмент фінансової політики держави, так і метод непрямого регулювання розподільчих і перерозподільчих процесів.¹⁷¹

Паяність у податків як економічної категорії регулюючої функції визначає можливість активного та цілеспрямованого її використання для досягнення різних цілей у процесі державного регулювання економічних та соціальних процесів.

Як свідчить світовий досвід зокрема й досвід останніх років, ефективне функціонування ринкової економіки, неможливе без активної її самоорганізації та саморегулювання, неможливе без державного регулювання економічних та соціальних процесів на рівні суспільства, регіонів та суб'єктів їх подаркування.

У понятійно-термінологічному апараті теорії оподаткування об'єднані такі категорії, як «податкове регулювання», «податковий механізм», «податковий вплив», «податкові інструменти». Проналізуємо детальніше дані дефініції.

Податкове регулювання визначається як система заходів непрямого впливу на економічні та соціальні процеси через зміну виду податків, податкових ставок тощо¹⁷².

Колектив авторів під керівництвом К. Б. Іваницької під податковим регулюванням розуміють «цілеспрямований вплив держави на учасників економічних відносин за допомогою засобів та інструментів податкової політики. Саме за допомогою податкової політики держава не тільки формує джерела фінансування суспільно необхідних витрат,

¹⁷¹ Мельник П. В. Розвиток податкової системи в перехідній економіці / П. В. Мельник. – Ірпін: Академія державної податкової служби України, 2001. – 362, [146] с.

¹⁷² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і годую. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпін: ВІФ «Перун», 2007. – 1736, [1007] с.

реалізуючи фінансову функцію податків, але й забезпечує створення потрібних передумов до структурної перебудови національної економіки та її зростання»¹⁷³.

На погляд Т. І. Єфименко,¹⁷⁴ податкове регулювання за допомогою притаманних йому методів і важелів дозволяє досягти більш ефективного використання матеріальних і фінансових ресурсів, інтенсифікувати інвестиційну та підприємницьку активність, узгодити інтереси різних суб'єктів господарювання, прошарків населення, центральних і регіональних рівнів державного управління.

У Глосарії бюджетних термінів¹⁷⁵ податкове регулювання розглядається як сукупність мір непрямого впливу держави на розвиток виробництва шляхом зміни норми вилучення до бюджету за рахунок пониження або підвищення загального рівня оподаткування: ставки прямого індивідуального прибуткового податку, податку на прибуток підприємства, непрямих податків.

На думку Ю. Б. Іванова, «наведене визначення не є повним з таких причин.

По-перше, цілі податкового регулювання та сфера його застосування не обмежується виключно виробництвом.

По-друге, не є обґрунтованим обмеження можливих засобів податкового регулювання тільки зміною ставок податків».¹⁷⁶

На думку Н. Заяц¹⁷⁷, податкове регулювання є одним із найбільш динамічних й мобільних елементів податкового механізму й сфери державного податкового менеджменту, де його основу складає система економічних заходів оперативного втручання у хід виконання податкових зобов'язань.

¹⁷³ Проблеми податкового регулювання і планування податкових платежів / Ю. Б. Іванов, О. М. Тищенко, К. В. Давискіба, та ін.; за заг. ред. д.е.н., професора Ю. Б. Іванова]. – Харків: ХНЕУ, 2006 – 240, [15] с.

¹⁷⁴ Податкове регулювання економічного розвитку: автореф. на здобуття наук. ступ. дис. ... д.е.н.: 08.02.03 [Електронний ресурс] / Т. І. Єфименко; НАН України. Ін-т екон. прогнозування. – К., 2003. – 33 с.

¹⁷⁵ Глосарий бюджетних термінів [Електронний ресурс]. – Ресурс доступу: www.budgetrf.ru.

¹⁷⁶ Іванов Ю. Б. Функції податків та податкове регулювання / Ю. Б. Іванов // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – Вип. 19. С.36–43.

¹⁷⁷ Заяц Н. Е. Теория налогов: [учебник] / Заяц Н. Е. – Мн.: БГЭУ, 2002. – 220, [130] с.

«Такий підхід також навряд чи можна вважати вичерпним. Справа в тому, що інструменти податкового регулювання далеко не завжди мають оперативний характер. У випадку, коли їх застосування спрямовано на досягнення стратегічних, основоположних цілей соціально-економічної системи (національного господарства), і, зазвичай, не може бути отриманим у тому ж періоді, в якому реалізується регулювальний вплив. До них належать, наприклад, стимулювання інвестиційної та інноваційної активності суб'єктів господарчої діяльності і громадян, заходи податкової політики, спрямовані на детінізацію економіки й легалізацію об'єктів оподаткування та ін».¹⁷⁸

А. Началов під податковим регулюванням розуміє заходи непрямого впливу на економічні та соціальні процеси шляхом зміни: 1) виду податків; 2) податкових ставок; 3) встановлення податкових пільг; 4) підвищення або зниження загального рівня оподаткування; 5) відрахування у бюджет.¹⁷⁹ У даному випадку податкове регулювання визначається через засоби реалізації регулюючої функції оподаткування.

Узагальнюючи вищевизначене, можна зробити висновок, що непрямий вплив на соціальний та економічний розвиток у державі може здійснюватися за допомогою сукупності певних засобів, які знайшли своє відображення в певних податкових важелях або механізмах.

У Тлумачному словнику поняття важіль визначено так: «прямий механізм для збільшення більшої сили меншою, засіб, яким можна сприяти розвитку чого-небудь...», а свою чергу, інструмент – як «засіб для досягнення чогось», пристрій, що передає або перетворює в рух, внутрішню будова, система чого-небудь.¹⁸⁰

Податковий механізм визначають як комплекс трьох підмодієчних фінансово-бюджетних сфер діяльності, регламентований особливими правовими нормами усього арсеналу законодавчих актів держави, що визначає встановлення, оцінку планових, фактично виконаних і прогнозних податкових зобов'язань суб'єктів податкових прямих відносин (податкове планування), прийняття науково обґрунтованих захо-

¹⁷⁸ К. Б. Іванов. Функції податків та податкове регулювання. Формування ринкової економіки в Україні / Іванов К. Б. – 2009. – Вип. 19. – С. 36–43.

¹⁷⁹ Началов А. В. Налоговый словарь / Началов А. В. – М.: Издательско-консультационная компания «Статус-кво 97», 2004. – 400, [170] с.

¹⁸⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., донов. та CD) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736, [665, 1007] с.

дів поточного втручання в хід виконання бюджетів країни як стимулюючого характеру і санкцій впливу при порушенні норм податкового законодавства (податковий контроль). До елементів податкового механізму, які мають кількісні параметри, можна віднести розміри ставок, обсяг податкових пільг, частку витучення частини внутрішнього валового продукту (ВВП) за допомогою податків до бюджету, рівень збору податків і т.д.¹⁸¹.

З даним визначенням категорії важко погодитися, зважаючи на те, що поняття фінансово-бюджетної сфери є набагато ширшим за податковий механізм, тому вважати податковий механізм комплексом фінансово-бюджетних сфер, на нашу думку, є некоректним.

У свою чергу, Я.В. Янушевич зазначає, що підходи науковців до розгляду сутності податкового механізму не є однозначними. Здебільшого дослідники використовують термін «податковий механізм», але його змістове наповнення, на думку автора, обговорюється недостатньо, оскільки не акцентується увага на визначенні його як конкретної економічної категорії. Тому автор, використовуючи індуктивний та дедуктивний методи дослідження, розкриває зміст податкового механізму на основі знання про загальне – сутність економічного механізму ринкової економіки¹⁸².

Необхідно сказати, що Т. Юткіна доводить двоїстий характер податкового механізму. В своїх дослідженнях вона дає наступні визначення:

– це категоріальне утворення, певною мірою узагальнене, яке дає уявлення про цілі і задачі податкових дій з орієнтацією на принципи продуктивного функціонування;

– збірка базисних правових норм і спеціальних податкових законодавчих правил, які регламентують процес оподаткування конкретної держави в певний період.

Але основним концептуальним трактуванням поняття «податковий механізм» є, на її думку, наступне: «податковий механізм визна-

¹⁸¹ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://mountainbike.kiev.ua/?p=4>

¹⁸² Янушевич Я. В. Податковий механізм створення передумов економічного зростання: автореф. на здобут. дис... наук. ступ. канд. екон. наук: 08.00.08 [Електронний ресурс] / Я. В. Янушевич / Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – К., 2009. – 23, [6] с.

чається як процес реалізації продуктивного потенціалу системи оподаткування через її функції».¹⁸³

М. Кучерявенко в своїх працях, на відміну від Т. Юткіної, наголошує на більшій значимості елементів податкового механізму і отожднює його з поняттям системи оподаткування. На його думку, податковий механізм складається з визначеної кількості елементів. Елементи він поділяє на дві групи. До першої групи відносять так звані основні елементи – суттєві характеристики податку, без яких неможливо уявити відповідний податковий механізм: платник податку, об'єкт оподаткування, ставка податку.

Аналізуючи дані визначення категорій, слід зазначити, що механізм передбачає не тільки елементи, але й певні дії, процеси.

Наступний підхід до визначення поняття податкового механізму запропоновано М. Заяц: «...налоговый механизм представляет собой совокупность организационно-правовых норм, методов и форм государственного управления налогообложением через систему различных надстроечных инструментов (налоговых ставок, налоговых льгот, способов налогообложения и др.)».¹⁸⁴

На нашу думку, дане визначення найбільшою мірою розкриває суть податкового механізму, зважаючи на те, що автор виділяє систему різноманітних податкових інструментів.

Більш загальне поняття податкового механізму дає Т. Таммуралов: «Налоговый механизм – государственная сила, определяющая экономические и правовые методы регулирования роста экономики стран, позволяющая населению творчески работать в бизнесе и предпринимательстве, предупреждающая нарушения в процессе перераспределения национального дохода, устанавливающая принципы справедливости и гуманизма на государственном и социальном уровнях».¹⁸⁵

Т. Юткіна зазначає, що «податковий механізм у системі економічного механізму є частиною цілого, вони співвідносяться як ціле та окреме. Податковий механізм можна розглядати як конкретний спосіб функціонування його елементів у системі управління податковим

¹⁸³ Юткіна Т. Ф. Налоги и налогообложение: [учебник] / Юткіна Т. Ф. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 576, [75] с.

¹⁸⁴ Заяц Н. Е. Теория налогов: [учебник] / Н. Е. Заяц. – М.: БГЭУ, 2002. – 220, [80] с.

¹⁸⁵ Таммуралов Т. Т. Международный опыт налогообложения [Электронный ресурс] / Таммуралов Т. Т. – Режим доступа: <http://ozabek.narod.ru/nalogi-mej-opit-nalog.html>

процесом, через які реалізуються економічні інтереси суб'єктів податкових відносин. У методологічному контексті податковий механізм виступає у суспільно-економічній та організаційно-економічній формах. Суспільно-економічний аспект податкових відносин виражає відносини власності на доходи, що перерозподіляються у суспільстві від власника на користь держави за посередництва податків. Ці відносини відображають здобуття державою права власності на частину валового суспільного продукту на безвідплатній (безеквівалентній) основі, об'єктивну спрямованість на забезпечення державних доходів, задоволення суспільних потреб і слугують регуляторами економічного розвитку. Організаційно-економічний аспект податкових відносин виступає у формі податкових органів держави та податкових інституцій, які забезпечують перерозподіл доходів та узгодження інтересів держави і платників податків. Податковий механізм одночасно виступає як сукупність об'єктивних економічних відносин з приводу фінансового забезпечення існування держави через податки, а також як сфера свідомого податкового регулювання економічного розвитку.¹⁸⁶

Підсумовуючи вищевикладене, на нашу думку, не коректно визначати податковий механізм, як «спосіб функціонування його елементів», точніше визначити податковий механізм як систему функціонування сукупності певних елементів.

У зарубіжній літературі податковий механізм визначають як систему економіко-функціональних, політико-правових, організаційно-адміністративних відносин, направлених на реалізацію фіскальної і регуляційної функцій податків;¹⁸⁷ «це сукупність організаційно-правових норм і методів одержання податків з урахуванням взаємодії всіх суб'єктів відповідної частини процесу оподаткування»;¹⁸⁸ «один з важливих важелів державного регулювання і визначення напрямів фінансового відорочення підприємств»¹⁸⁹; «комплекс форм и методов

¹⁸⁶ Янушеня Я. В. Податковий механізм створення передумов економічного зростання; автореф. на здобут. наук. ступ. канд. екон. наук: 08.00.08 [Електронний ресурс] / Я. В. Янушеня / Держ. установа «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – К., 2009. – 23, 6 с.

¹⁸⁷ Полежаев В. А. Совершенствование налогового механизма в трансформируемой экономике: дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.10 / Полежаев Владимир Алексеевич. – Москва, 2004. – 147 с. – РГБ ОД, 61:04-8/2580.

¹⁸⁸ Аждаров Тахмасіб Гусейн огли. Проблеми формування та удосконалення податкового механізму в Азербайджанській Республіці.

¹⁸⁹ Електронний ресурс. – Режим доступу: http://science.crimca.edu/zapiski/djvu_econom/2004/econ_12_2004/006_dyuryadin.pdf

управления налоговой системой, который должен обеспечивать баланс интересов участников налоговых отношений»¹⁹⁰.

Деякі вчені вволять у науковий обіг категорію «спеціальні податкові механізми», причому зазначають, що регулююча функція оподаткування реалізується за допомогою саме таких спеціальних механізмів, вбудованих у систему оподаткування в цілому і в кожен податок – окремо. Роль цих механізмів в ефективному функціонуванні системи оподаткування настільки важлива, що деякі фахівці визначають термін «податкове регулювання» саме через ті важелі, що застосовуються в процесі його здійснення.

Рис. 3. 1. Механізм податкового регулювання

¹⁹⁰ Порождо І. В. Формирование и развитие налогового механизма субъектов Российской Федерации (На примере Ростовской области): дисс. ... к.и.н.: 08.00.10 / Порождо Елена Валентиновна. – Ростов н/Д, 1999. –188 с.

Л. М. Дейніс, систематизувавши виконані нею дослідження, розробила механізм податкового регулювання, що поданий на рисунку 3.1.

Вважаємо, що йдеться про систему податкових важелів. Значно ширше, на нашу думку, та коректніше класифікацію механізмів податкового регулювання наведено в монографії за редакцією Ю. Б. Іванова¹⁹¹ (рис. 3.1).

І. А. Гербіченко зазначає, що провідне місце в структурі податкового механізму посідають елементи оподаткування, які за значущістю у податковому процесі можна згрупувати за двома критеріями:

1) основні – головні характеристики податку, без яких неможливо увести відповідний податковий механізм:

- платник, суб'єкт, носій податку;
- об'єкт оподаткування;
- податкова ставка.

2) додаткові – необхідні характеристики, що розкривають специфіку податкового механізму та його використання:

- податкові пільги;
- джерела сплати податків і податкова база;
- податкова квота;
- податкові агенти;
- законодавче регламентування порядку нарахування та сплати податків, податкової мітності¹⁹².

Т. І. Сфименко¹⁹³ важелі та інструменти схематично подає так (рис. 3.2)

¹⁹¹ Проблеми податкового регулювання і планування податкових платежів / [Іванов Ю. Б., Тищенко О. М., Давискіба К. В., та ін.]; за заг. ред. д.е.н., професора Ю. Б. Іванова. – Харків: ХНЕУ, 2006. – 240, [28] с.

¹⁹² І. А. Гербіченко. Критерії формування податкового механізму ринкового типу / І. А. Гербіченко // Збірник науково-технічних праць, 2005, вип. 15.5. – 236, [240] с.

¹⁹³ Сфименко Т. І. Податкове регулювання економічного розвитку: автореф. дис... д.е.н.: 08.02.03 [Електронний ресурс] / Т. І. Сфименко; НАН України; Ін-т екон. прогнозування. – К., 2003. – 33 с.

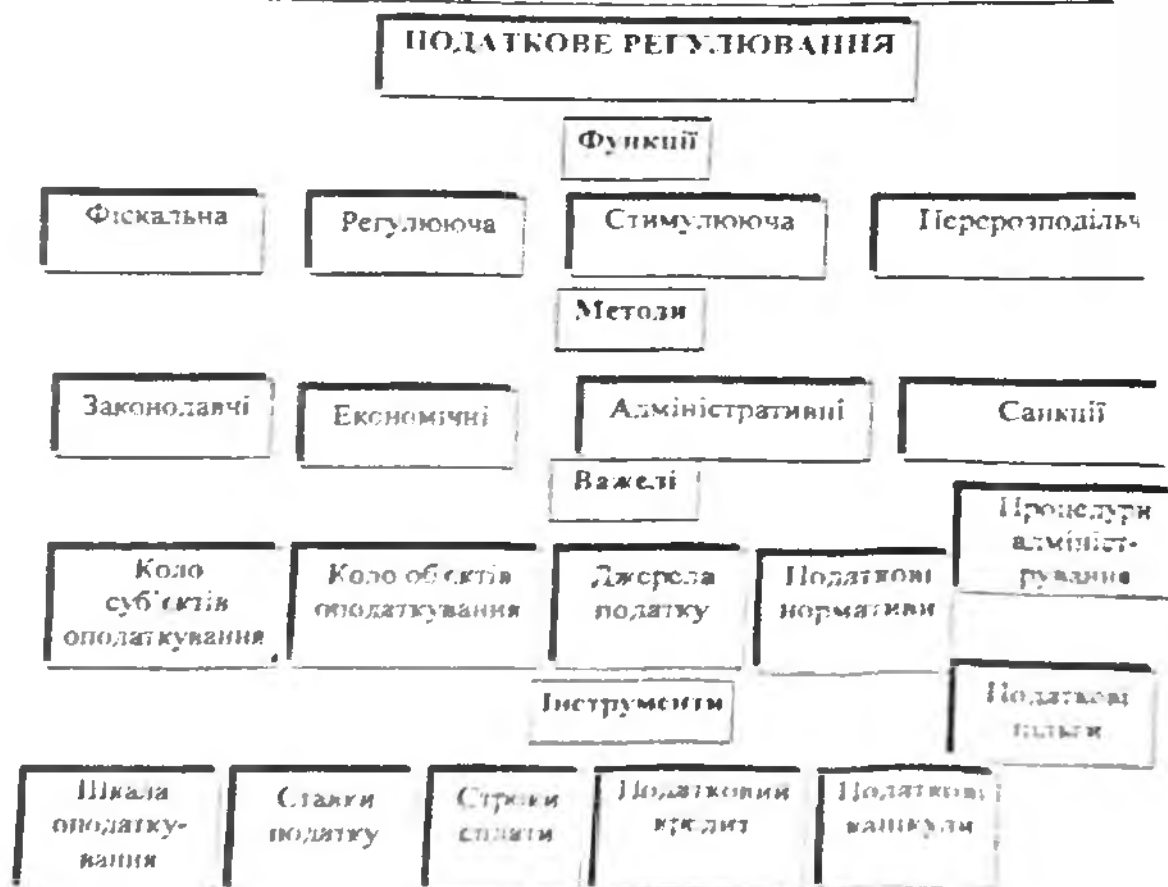

Рис. 3.2. Функції і важелі податкового регулювання [

Проаналізувавши все вищевикладене, слід висунути, що загальноприйнятого визначення дефініцій «податковий важіль», «податковий механізм», «податкове регулювання» немає. На нашу думку, представлені авторами вище визначення даних дефініцій не повною мірою розкривають суть даних категорій. Неоднозначність у трактуванні податкового механізму, інструментів, важелів тощо свідчать ефективному їх використанню для стабілізації та підвищення соціально-економічного становища в державі, побудови ефективної системи оподаткування. Тому, на нашу думку, потрібно більш детально розглянути термінологічний апарат, визначати категорії виходячи з їх взаємозв'язку. На нашу думку, взаємозв'язок можна подати так (рис. 3.3).

Рис. 3.3. Форми впливу держави на соціально-економічний розвиток

Виходячи з цього, потрібно зазначити, що реалізація податкової політики в державі здійснюється за допомогою податкового механізму. Отже, податковий механізм – це сукупність різноманітних форм,

методів, норм, які використовуються у податковій діяльності та знайшли своє відображення в сукупності податкових важелів (податкових інструментів), за допомогою яких реалізуються фіскальна та регулююча функція податків.

Податкові важелі (податкові інструменти) – це сукупність засобів, які здійснюють непрямий вплив на процеси соціального та економічного розвитку в державі.

Можна виділити основні сфери їх можливого впливу:

- виробництво, споживання, перерозподіл, обмін;
- накопичення, зберігання, інвестування;
- ціноутворення, інфляція;
- попит (стимулювання платоспроможного попиту) і пропозиції;
- структурні перетворення економіки, ресурсозбереження, екологія, соціальна сфера, НТП;
- життєвий рівень населення.
- формування державного бюджету, обсяг дотацій, субвенцій, трансфертних платежів.

Чим більше деформацій у ринковому механізмі розподілу ресурсів породжує оподаткування, тим негативніше будуть його наслідки для економічної динаміки. Оскільки мірилом деформуючого впливу податків є надлишковий податковий тягар, то чим він буде меншим, тим сприятливіші умови для економічного зростання створює та чи інша податкова система¹⁹⁴.

Із суспільним призначенням податків бути джерелом фінансування суспільних благ пов'язаний інший аспект їх впливу на економічне зростання. Оскільки пропозиційні суспільних благ ринок забезпечувати не може, або може, але з більшими витратами, ніж держава, то перебирання останнього на себе функції надання цих благ є умовою більш ефективного використання обмежених ресурсів. Тобто, запроваджуючи податки, що так чи інакше деформують ринковий механізм розподілу ресурсів (згідно з теорією оптимального оподаткування всі податки породжують ті чи інші деформації), держава за допомогою тих самих податків може долати чи принаймні зменшувати інші деформації, що виникають внаслідок „провалів ринку, і тим самим по-

¹⁹⁴ Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку її реалізації / за ред. чл.-кор. НАН України А. І. Даниленка. – К., 2008. – 468, [112–113] с.

зитивно впливати на розподіл ресурсів та економічну динаміку. Вищезазначене дозволяє зробити висновок, згідно з яким формування податкової системи, сприятливої для економічного зростання, передбачає не зменшення загальної суми податків чи їх рівня (частки податків у ВВП) будь-якою ціною, а мінімізацію надлишкового податкового тягара за даної величини податкових надходжень, необхідної для виробництва суспільних благ¹⁹⁵.

Ще А. Сміт зазначив, що від зниження податкового тягара держава виграє більше, ніж від накладення непосильних податей: на звільненні коштів може бути отриманий додатковий дохід, з якого в бюджет надійде податок. Платники з великою легкістю зроблять ці платежі, що звільнить державу від додаткових витратків на збір податків, позбавивши її покаранням і вимаганням¹⁹⁶.

До податкових важелів, які здійснюють системний вплив, належить податкова система, розмір ставок податків.

Податкова система як важіль регулювання здійснює свій вплив у вигляді різного роду податків: прямих, непрямих.

Зміна цієї структури може бути здійснена двома шляхами: по-перше, введенням нових податків і зборів і скасуванням у системі оподаткування тих податків, регуляторний потенціал яких вичерпаний, а по-друге, зміною співвідношення податкових ставок за різними податками й зборами¹⁹⁷.

Підвищення податкового навантаження в загальному випадку є чинником, що стримує економічну активність та процеси нагромадження, а також створює умови для прискореного розвитку тіньової економіки. Разом з тим високий рівень оподаткування може бути прийнятний у випадку ефективного використання бюджетних коштів на загальнонаціональні економічні й соціальні програми. Прикладом у цьому плані можуть служити податкові системи скандинавських держав із соціально орієнтованою ринковою економікою. Зниження загального рівня податкового навантаження в загальному випадку

¹⁹⁵ Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку її реалізації / за ред. чл.-кор. НАН України А. І. Даниленка. – К., 2008. – 468, [113] с.

¹⁹⁶ Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів / А. Сміт. – М.: Соцекгіз, 1962. – 588 с.

¹⁹⁷ Іванов Ю. Б. Проблеми податкового регулювання і планування податкових платежів / Іванов Ю. Б., Тищенко О. М., Давискіба К. В. та ін.; за заг. ред. докт. екон. наук, професора Ю. Б. Іванова. – Харків: ХНЕУ, 2006. – 240, [30] с.

сприяє пожвавленню всіх економічних процесів і зниженню рівня тіньової економіки, однак супроводжується тимчасовим скороченням дохідної частини бюджету на період до відповідного збільшення податкового навантаження¹⁹⁸.

Комплексний характер впливу здійснюють такі види податкових важелів (інструментів), як спеціальні режими оподаткування, податковий кредит, податкові пільги, податкові канікули.

З позицій економічної теорії ефективна податкова система – це система, що характеризується широкою податковою базою, низькими ставками і відсутністю податкових пільг. Останні не є елементом оптимальної податкової системи, оскільки спричиняють ефекти заміщення видів діяльності, яким надаються пільги, видами діяльності, на які не розповсюджується пільговий режим оподаткування, тобто спричиняють надлишковий тягар. Водночас за певних умов податкові пільги можуть бути економічно обґрунтованими і доцільними.

По-перше, вони можуть бути інструментом подолання економічних деформацій, спричинених провалами ринку, його неспроможністю забезпечити ефективний розподіл ресурсів в умовах обмеження конкуренції, зовнішніх ефектів і нерівної інформації. Зокрема, ринок виявляється неспроможним гарантувати кожному громадянину (чи найменш забезпеченим верствам населення) дохід, необхідний для забезпечення їх мінімальних, життєво необхідних потреб; забезпечити спрямування частини доходів громадян на благодійні цілі; гарантувати отримання всіма громадянами середньої освіти; забезпечити розвиток фундаментальної науки, спрямування інвестицій в об'єкти, що перебувають на депресивних територіях тощо¹⁹⁹.

По-друге, за допомогою податкових цілей держава може зменшувати чи нейтралізувати деформації, породжені тими чи іншими податками. До таких цілей, як уже зазначалося, належать пільги з податку на прибуток, спрямовані на стимулювання випадатень та інвестицій.

¹⁹⁸ Іванюк Ю. Б. Проблеми податкового регулювання і планування податкових платежів / Іванюк Ю. Б., Іваненко О. М., Дависюба К. В. та ін. Створені за заг. ред. докт. екон. наук, професора Ю. Б. Іванюка. – Харків: ХНЕУ, 2006 – 240, [28-29] с.

¹⁹⁹ Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку й реалізації / за ред. чл. • кор. НАН України А. І. Даниленка. – К., 2008. – 468, [112-113, 125] с.

У контексті структурної перебудови стимулююча функція податків є особливо важливою. Стимулювання прогресивних структурних зрушень представляється можливим за рахунок:

- зниження ставок податку на прибуток у середньо- та високотехнологічних галузях з метою стимулювання інвестицій у них;
- зниження ставок податку на додану вартість у стратегічно важливих для структурної перебудови галузях;
- пільгового оподаткування пріоритетних для структурної перебудови видів економічної діяльності, передусім – інноваційної діяльності та продукції;
- надання податкових пільг під іноземні кредити за стратегічними інвестиційними проектами, передбаченими державними програмами структурної перебудови;
- надання податкового кредиту (відтермінування сплати податку без нарахування відсотків);
- застосування режиму прискореної амортизації на високотехнологічні основні засоби, що дасть змогу виробникам якісно оновити і модернізувати виробничі потужності;
- повного звільнення від оподаткування (податкових канікул) для пріоритетних з точки зору структурних зрушень галузей та видів діяльності.

У цілому збільшення державних видатків для фінансування програм структурної перебудови повинно сполучатися з лібералізацією політики оподаткування відносно пріоритетних галузей і видів діяльності так, щоб державні інвестиції не витісняли, а стимулювали інвестиції приватного сектору.

3.2. Сучасні інструменти податкового стимулювання розвитку економіки в Україні

В умовах системної кризи, яка охопила соціально-економічний простір більшості країн світу, суттєво актуалізувалася проблема визначення місця та ролі держави в стимулюванні національної економіки, що особливо стосується інвестиційно-інноваційної діяльності. Саме тому умовою забезпечення економічного зростання є формування сприятливих умов для ефективної реалізації управлінських рішень,

що мають саме інноваційно-інвестиційний характер. У даному контексті використання податкових інструментів при реалізації державної інноваційно-інвестиційної політики є одним з найбільш ефективних чинників, що визначається самим економічним змістом оподаткування. Однак при цьому основною проблемою залишається необхідність збалансування виконання податками фінансової та стимулюючої функцій, при чому рівень державного втручання в економічні процеси повинен визначатися обраними цілями реалізації економічної політики окремої країни.

Суттєві зміни ролі та функцій держави у суспільному житті незалежної України відбилися своє відображення у функціональному призначенні податкової системи. З одного боку, з об'єктивних причин зберігається фінансова спрямованість податкової системи, з іншого – оптимізується виконання податковою системою функції регулювання соціально-економічних процесів. Зниження регуляторного потенціалу національної податкової системи є наслідком загострення перманентно існуючого протиріччя – необхідності збалансування рівня реальних доходів бюджету країни із зростаючими соціальними зобов'язаннями²⁶⁶. Однак з погляду на те, що Україною декларується прагнення до забезпечення реалізації інноваційної моделі розвитку національної економіки саме підвищення ефективності інноваційної політики є безальтернативним, що, у свою чергу, не можливе без реалізації заходів державного стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності. Крім того, ефективна реалізація таких заходів є одним з домінуючих факторів підвищення конкурентоспроможності національної економіки в умовах посилення глобалізаційних процесів.

Аналіз сучасних світових тенденцій реалізації економічної політики засвідчує наявність різноманітних підходів, моделей, механізмів та інструментів стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності в інтересах держави. Серед них виділяють кредитне стимулювання, податкове стимулювання, створення стимулів до розвитку інфраструктурного забезпечення та стимулювання конкретних інвестиційних проєктів. До заходів податкового стимулювання відносять зниження ставки податку, податкові угоди з іншими країнами, звільнення податків

²⁶⁶ Реформування податкової системи України : теорія, методологія, практика: монографія / Ярошенко Ф. О., Мельник П. В., Мирковський А. І. та ін., за заг. ред. М. Я. Азарова. – К.: Міністерство фінансів України, 2011. – 656 с.

на реінвестування, безмитний імпорт обладнання або сировини, надання податкових кредитів. Таким чином, податкове стимулювання здійснюється з використанням цілого ряду податкових інструментів, до яких основним чином можна віднести: 1) диференціацію ставок податків шляхом застосуванням знижених або підвищених ставок; 2) зміну порядку визначення об'єкта оподаткування; 3) зміну умов, передбаченості та бюджетного призначення сплати окремих податків та зборів; 4) надання податкових пільг та преференцій; 5) використання альтернативних систем оподаткування та ін.

З використанням чіткого набору методів і важелів податкового стимулювання досягається підвищення ефективності використання матеріальних і фінансових ресурсів, створюються умови для активізації інноваційно-інвестиційної діяльності, відбувається узгодження інтересів різних суб'єктів господарювання, населення країни, центральної і регіональних рівнів державного управління. Безпосередньо податкове стимулювання є активним та цілеспрямованим впливом держави на учасників економічних відносин за допомогою засобів та інструментів податкової політики з метою досягнення бажаних соціально-економічних результатів. Саме через реалізацію податкової політики держава формує джерела фінансування суспільно необхідних витрат, реалізуючи фіскальну функцію податків, а також забезпечує створення потрібних передумов до структурної перебудови національної економіки та її сталого розвитку²⁰¹.

Відповідно до завдань податкового стимулювання пільги в оподаткуванні поділяють на економічні і соціальні. До пільг соціального характеру відносять пільги, встановлення яких спрямоване на реалізацію соціально важливих завдань. До пільг економічного – окремі інструменти податкового регулювання, реалізація яких сприяє підвищенню економічного рівня розвитку країни чи регіону (пільги, спрямовані на стимулювання окремих видів підприємницької діяльності, а також стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності та ін.).

Поряд з позитивним впливом, що здійснюють податкові пільги на активізацію підприємницької діяльності, їх застосування призводить і до цілого ряду негативних явищ. Так, поряд із зниженням фіскальної ефективності податкової системи, використання податкових

²⁰¹ Іванюк Ю. Б. Функції податків та податкове регулювання / Ю. Б. Іванюк // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – № 19. – С. 36–43.

пільг веде до порушення основних засадничих принципів оподаткування – справедливості та нейтральності. Крім того, досить часто окремі витучення з загальних правил оподаткування використовуються суб'єктами господарювання у схемах мінімізації податкових зобов'язань.

Держава шляхом надання податкових пільг окремим категоріям платників податків стимулює їх до участі у розвитку стратегічно важливих видів економічної діяльності. Слід зазначити, що податкова пільга є одним з важливих видів додаткового інвестиційного ресурсу. Так, пільгове оподаткування застосовується до суб'єктів підприємницької діяльності: при реалізації інвестиційних проєктів вони одержують відстрочки у сплаті податків або їх сплачують за зниженими ставками. У результаті цього виникає податковий інвестиційний ресурс – капітал із від'ємною вартістю. У такому випадку зменшуються необхідність у залученні інвестиційних коштів. Як наслідок, показники ефективності інвестиційного проєкту значно покращуються і він здатняє притягнути потенційного інвестора²⁰². Метою податкового стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності залишається зміщення моменту окупності до моменту здійснення інвестицій. У такому випадку чисті приведені доходи будуть перевищувати інвестовані в окремо розрахований проєкт кошти до закінчення життєвого циклу інновацій, одночасно збільшуючи прибутковість такого інвестиційного проєкту²⁰³.

Загальна ж мета стимулювання реалізації інвестиційно-інноваційних проєктів полягає у зменшенні податкових зобов'язань платника податків, тобто в даному випадку держава надає пріоритетність реалізації регулюючої функції податків порівняно з виконанням податковою системою фіскального призначення. У такому випадку, ефективність впровадження заходів податкового стимулювання буде визначатися шляхом відношення отриманого ефекту від реалізації інвестиційного проєкту та витрат на його впровадження, тобто витрат бюджету від надання податкових пільг.

²⁰² Коротун В. І. Соціально-економічні чинники податкового регулювання в Україні / В. І. Коротун // Часопис економічних реформ. – 2011. – № 4. – С. 41-46.

²⁰³ Касьянова Л. В. Аналіз ефективності податкової підтримки інновацій з урахуванням життєвого циклу / Л. В. Касьянова // Вісник національного університету «Львівська політехніка». – 2012. – № 722. – С. 87-93.

В Україні практика застосування податкових стимулів та визначення пріоритетних напрямів стимулювання інноваційної діяльності є достатньо суперечливою, адже існує невідповідність між затвердженнями державою пріоритетними напрямами здійснення інноваційної діяльності й затвердженими в податковому законодавстві податковими пільгами та преференціями окремим підприємствам та галузям національної економіки.

Визначальною умовою одержання суб'єктом господарювання податкових пільг, наприклад, для здійснення інноваційної діяльності, є спрямування зекономлених внаслідок отримання пільг фінансових ресурсів на подальший розвиток. Таким чином, ефективність використання отриманих пільг має бути ретельно оцінюваною, відстежуваною та мати цільовий характер використання коштів, отриманих внаслідок надання податкових преференцій. Крім того, законодавчо повинна бути встановлена відповідальність отримувачів пільг у разі порушення цільового призначення, яке визначалося при їх наданні²⁰⁴.

Незважаючи на запропоновані заходи державної підтримки, інноваційна активність вітчизняних промислових підприємств має тенденцію до зниження, що викликано наявністю ряду як об'єктивних, так і суб'єктивних обставин. У такому випадку актуалізується питання формування національної інноваційної системи, яка повинна поєднувати зусилля держави, наукових установ та безпосередньо суб'єктів господарювання.

У сьогоденних умовах соціально-економічного розвитку України найбільш оптимальним шляхом реалізації інноваційної політики є реалізація непрямих заходів регулювання інноваційно-інвестиційної діяльності, до яких належить формування сприятливого податкового режиму реалізації інвестиційних проєктів, підтримки пріоритетних видів економічної діяльності, стимулювання виробництва високотехнологічної продукції та ін. Пріоритетність таких заходів визначена відсутністю достатніх державних фінансових ресурсів для здійснення заходів прямої фінансової підтримки реалізації інвестиційних проєктів інноваційного характеру, що не ліквідує необхідність здійснення оцінки використання окремих заходів податкового стимулювання.

²⁰⁴ Дем'янюк О. Б. Податкові важелі стимулювання інноваційної діяльності / О. Б. Дем'янюк // Інноваційна економіка. – 2010. – № 2. – С. 241–245.

Зазначимо, що в умовах поглиблення глобалізаційних процесів та загострення економічної конкуренції податкова система є одним з основних чинників формування конкурентних переваг національної економіки. Відповідно, саме податкові пільги є одним з основних інструментів, що використовують національні уряди для створення економічних стимулів у міжнародній податковій конкуренції.

В Україні (як і в більшості країн світу) податкове стимулювання економічних процесів спрямовується на забезпечення і підтримку економічного зростання на інноваційних засадах. Однак досвід використання пільг є досить суперечливим, що викликано значним щорічним зростанням прямих бюджетних втрат від надання податкових пільг. Така ситуація є загрозливою навіть при врахуванні того, що система підрахунку використаних пільг має свої суперечності, адже деякі вчені і практики вважають, що пільги знижують економічну активність суб'єктів господарювання, не завжди надаються «адресно обґрунтовано».

Крім того, однією з основних проблем застосування пільг у вітчизняній податковій практиці залишається здійснення контролю за їх цільовим використанням та недопущення використання суб'єктами підприємницької діяльності таких пільг або спрощених режимів оподаткування, у схемах мінімізації сплати податків. З огляду на це особливої ваги набуває підвищення ефективності податкового адміністрування як одного з інструментів фінансового регулювання соціально-економічних процесів. Саме вдосконалення податкового адміністрування в цілому та податкового контролю зокрема є важливою перумовою ефективного та уніфікованого впровадження податкової політики. Основою уваги при цьому повинна бути звернена на здійсненні перевірок суб'єктів підприємництва, які належать до групи ризику та відповідно мають низьке податкове навантаження та мінімізують сплату податків.

Для стимулювання інноваційно-інвестиційної діяльності розробниками Податкового кодексу України (далі – Кодексом) було передбачено здійснити вдосконалення використання окремих спеціальних податкових режимів та прискореної амортизації, впровадити додаткові пільги зі сплати податку на прибуток, а також вдосконалити порядок отримання бюджетного відшкодування з ПДВ та ін. Крім того, для удосконалення процесу надання податкових преференцій Кодексом було вперше введено в законодавче поле визначення «податкової

пільги» як передбаченого податковим та митним законодавством звільнення платника податків від обов'язку щодо нарахування та сплати податку та збору, сплати ним податку та збору в меншому розмірі з урахуванням особливостей, що характеризують певну групу платників податків, вид їх діяльності, об'єкт оподаткування або його характер, суспільне значення здійснюваних ними витрат²⁰⁵.

У країнах ОЕСР під податковою пільгою прийнято визначати окремі відхилення від стандартних умов оподаткування, що у своїй сукупності можна поділити на наступні групи: а) застосування відмінних від стандартних ставок оподаткування; б) використання податкових знижок і вирахувань з об'єкта оподаткування, що знижують базу оподаткування; в) використання спрощеної системи оподаткування та звільнень при визначенні податкових зобов'язань; г) особливі умови оподаткування зовнішньоекономічних операцій, у тому числі і через здійснювання міжнародних фіскальних угод²⁰⁶.

Використання пільгових режимів суттєво впливає на показники фіскальної ефективності національної податкової системи. Так, у 2010 році загальна сума використання вилучень з загальних правил оподаткування становила 191,9 млрд грн, що на 22,6 % більше відповідного показника 2009 року. Вказаний показник на 77,1 % був сформований внаслідок вилучень з ПДВ, 14,6 % – з податку на прибуток та 6,9 % – з акцизного збору. У 2011 році перший показник зменшився до рівня 151,5 млрд грн, при чому провідна роль у його формуванні знову залишається за вилученнями зі сплати ПДВ (55,7 % від підсумку) та податку на прибуток (31,4 % відповідно)²⁰⁷. Однак не всі вказані вилучення відповідно до економічного змісту можуть бути віднесені до податкових пільг. Так, не може вважатися пільгою звільнення від оподаткування ПДВ експортних операцій, відповідне твердження стосується і оподаткування таких операцій специфічним акцизом (в Україні – акцизним податком).

²⁰⁵ Податковий кодекс України: від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс] // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Ст. 3248. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

²⁰⁶ Соколовська А. М. Система податкових пільг в Україні в контексті європейського досвіду / А. М. Соколовська, Т. І. Сфименко, І. О. Луїна та ін. – К.: ЦДФІ, 2006. – С. 237.

²⁰⁷ Звіти про результати діяльності органів ДПС України за 2009–2011 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sts.gov.ua.

Прямі втрати бюджету від надання податкових пільг у 2013 році досягли рівня 35,6 млрд грн, з яких 26,2 млрд. грн. склали пільги з ПДВ та податку на прибуток підприємств. Показник загальної величини податкових пільг, що є прямими втратами бюджету з набранням чинності Кодексу знизився на 4,1 % в порівнянні з 2010 роком. Крім того, вказаний показник у 2,9 раза перевищує величину прямих втрат бюджету від надання податкових пільг у 2005 році (у даному бюджетному році було здійснено найбільш суттєве скорочення переліку податкових пільг у новітній історії України). Якщо порівнювати з 2010 роком, то в 2013 році на 3,4 млрд грн зросли втрати бюджету внаслідок надання пільг з податку на прибуток, 3,2 млрд грн – акцизного податку, при зниженні суми втрат з ПДВ на 7,4 млрд грн. Лише прямі втрати бюджету внаслідок надання пільг зі сплати ПДВ за перший рік реалізації основних новалий Кодексу становили 31,5 млрд грн (без урахування звільнень від сподаткування операцій транзиту), при чому варіантність використання податкових пільг обмежена порівняно з країнами ЄС²⁰⁸. Так, для вирішення окремих соціальних завдань через зниження рівня регресивності ПДВ у країнах ЄС застосовується один із трьох методів: оподаткування за нульовою ставкою, звільнення від оподаткування і застосування ставок, нижчих від стандартної. Про обсяги поширення таких пільг свідчить те, що частка податкової бази, яка оподатковується за зниженими ставками, становить у Греції 37 % загальної податкової бази з ПДВ, в Іспанії – 57, Італії – 41, Люксембурзі – 53, Нідерландах – 26, Франції – 29 %²⁰⁹.

В Україні використання лише стандартних ставок ПДВ стало причиною більш широкого застосування (порівняно з країнами ЄС) звільнень від обкладання податком обсягів окремих видів операцій, які, відповідно до Директиви Ради 2006/112 ЄС (крім застосування пошого звільнення) можуть оподатковуватися за зниженими ставками: а) поставка періодичних видань, книжок, підручників, посібників вітчизняного виробництва; б) надання освітніх послуг та послуг з охорони здоров'я; в) поставка лікарських засобів та медичних препара-

²⁰⁸ Швабій К. І. Податкові пільги як загроза фінансовій безпеці України / К. І. Швабій, В. І. Коротун // *Торівля і ринок України: темат. зб. наук. пр.* Вип. 34. – Довішник: ДонНУЕТ, 2012. – С. 583–590.

²⁰⁹ *Taxations Trends in the European Union: Data for the EU Member States and Norway* // Luxembourg: Office for Official Publication of the European Communities. – 2008. – 447 p. – P.11–12.

ратів; г) поставка товарів спеціального призначення для інвалідів; д) надання послуг громадського транспорту та ін. Лише від звільнення від оподаткування операцій з поставки лікарських засобів та виробів медичного призначення в 2013 році втрати бюджету склали 1,6 млрд грн.

Поряд з пільгами, які направлені на регулювання рівня споживання окремих видів товарів та підтримку соціально незахищених верств населення, в Україні використовуються і галузеві пільги, які наділені безпосередньо на виробників окремих груп споживчих товарів. Основним чином це стосується державної підтримки підприємств сільськогосподарської галузі, виробництва альтернативних видів палива, оподаткування вторинної сировини для підприємств металообробної галузі. За цими трьома видами звільнень від оподаткування втрати бюджету склали 12,9 млрд грн, 39,4 млн грн та 2,4 млрд грн відповідно²¹⁰.

Поряд з удосконаленням використання ПДВ в Україні на сьогодні залишається і цілий комплекс проблем у застосуванні в механізмі державного регулювання економічних процесів іншого виду акцизного оподаткування – специфічного. Основним чином це пов'язано з необхідністю визначення оптимального рівня застосування акцизного податку та підвищення ефективності його використання в регулюванні рівня виробництва та споживання окремих підакцизних товарів, а також стимулюванні виробництва високоякісної вітчизняної продукції. Саме тому одним із завдань, які ставилося при реформуванні вітчизняної податкової системи, було визначення економічно обґрунтованого рівня і структури ставок податків, забезпечення виконання ними функцій, пов'язаних з регулюванням виробництва та споживання окремих товарів, а також наближення механізму справляння специфічних акцизів до вимог законодавства ЄС. У частині використання акцизного податку одним з найбільш актуальних напрямів його використання в регулюванні підприємницької активності є його застосування для стимулювання виробництва якісної продукції нафтопереробної галузі. Крім того, низький рівень глибини переробки нафти, а також невідповідність продукції міжнародним стандартам та екологіч-

²¹⁰ Швабій К. І. Податкові пільги як загроза фінансовій безпеці України / К. І. Швабій, В. І. Коротун // Торгівля і ринок України: темат. зб. наук. пр. Вип. 34. – Донецьк: ДонПУЕТ, 2012. – С. 583–590.

ним вимогам створює перешкоди для підвищення ефективності виробництва підприємств нафтопереробної галузі.

Окремі стимули для підвищення якості вітчизняних нафтопродуктів закладені в Кодексі. Так, для стимулювання виробництва якісного бензину застосовуються підвищені ставки на бензини моторні, що містять тетраетилсвинцеві. Подібна практика (застосування диференційованих ставок) використовується і щодо дизельного пального, де ставки диференційовані залежно від вмісту сірки. Проблемою при використанні вказаних цілком прогресивних норм є неможливість на практиці проконтролювати фактичні якісні показники реалізації нафтопродуктів, що є наслідком відсутності чітко прописаної процедури здійснення відповідного державного контролю. Можливим виходом з даної ситуації є використання наявних пропозицій та відповідної практики країн ЄС щодо застосування спеціальних маркерів, які несуть собою обов'язкове маркування нафтопродуктів спеціально розробленою хімічною речовиною.

Кодексом також було збережено можливість виробництва нафтопродуктів вітчизняними нафтопереробними заводами на давальницьких умовах, що є досить актуальним з погляду на те, що переважна частина НПЗ належить іноземним компаніям. Також для стимулювання енергозбереження у Податковому кодексі встановлено нульову ставку податку на біоетанол, який використовується для виробництва біологічних видів палива. Крім того, такий підхід застосований і до оподаткування операцій з реалізації вітчизняних та імпортованих нафтопродуктів, які в подальшому використовуються як сировина для виробництва етилену²¹.

Використання таких норм особливо актуальне з погляду на необхідність ліквідації залежності національної економіки від імпорту нафти, адже бензинова залежність країни може бути істотно знятою за рахунок виробництва й використання таких альтернативних видів палива, як біоетанол. Як засвідчують розрахунки, лише при виділенні під вирощення кукурудзи як сировини для виробництва біоетанолу 3–3,5 млн га (з нині необроблених 7 млн га) виникне можливість виробити 5–7 млн альтернативного палива та 4,5–6,5 млн тонн

²¹ Коротун В. І. Податкове регулювання національного ринку нафтопродуктів / В. І. Коротун // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2011. – № 4 (55). – С. 113–120.

кормів для тваринництва. Крім того, у перспективі можна поставити та відповідно вирішити завдання заміни до половини споживаного в країні обсягу світлих нафтопродуктів (бензину)²¹².

Схожа ситуація спостерігається і у використанні акцизного податку в регулюванні виробництва алкогольних напоїв. Так, окремої оцінки потребує питання підтримки виробництва якісної вітчизняної продукції. Це стосується як безпосереднього використання фіскальних інструментів (подальша диференціація ставок податку), так і контролю за її якісними показниками, а також провадження інших заходів нетарифного регулювання. Удосконалення підходів до оподаткування різних груп виноробної продукції дозволить: стимулювати виробництво в Україні якісної виноробної продукції, забезпечити використання в кріпленні вин натурального виноградного спирту, а не столового ректифікату; усунути перекоси в оподаткуванні акцизним податком товарів-замінників, а саме буде застосований єдиний підхід до оподаткування алкогольних напоїв залежно від вмісту спирту.

Стимулювання розвитку окремих видів виробництв, у тому числі і через використання акцизного податку, набуває все більшого поширення у вітчизняній практиці оподаткування. Однак найбільш дієвими інструментами податкового стимулювання залишаються саме галузеві пільги, що особливо стосується пільг зі сплати податку на прибуток і ПДВ. Так, у 2012 році загальний показник прямих втрат бюджету від недоотримання ПДВ на понад 64 % був сформований з рахунок реалізації заходів державної підтримки підприємств сільськогосподарської галузі, виробництва альтернативних видів палива, оподаткування вторинної сировини для підприємств металургійної галузі. Через використання саме такого типу пільг зі сплати ПДВ здійснюється реалізація чітко направлених заходів державної податкової підтримки підприємств, які мають стратегічне значення і об'єднуються за галузевим принципом.

Загальним принципом надання податкових пільг для стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності, поряд з досягненням достатнього рівня фіскальної ефективності пільгового оподаткування, є узгодження обсягів таких пільг з прогнозованими результатами змін у розвитку економічного середовища. Однією з умов ефективного їх зас-

²¹² Зась О. П. Виробництво біоetanолу: сучасний стан та перспективи розвитку / О. П. Зась // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2010. – Вип. 145 (ч. 1). – С. 50–54.

тосування є закріплення на рівні Кодексу пільг, які б могли бути використані інвестиційно-активними суб'єктами господарювання, що дозволить уникнути застосування суб'єктивного підходу при здійсненні оцінки цільового використання пільг інноваційно-інвестиційного характеру.

У частині податку на прибуток до найбільш використовуваних в Україні інструментів податкового стимулювання належить застосування диференційованого підходу при визначенні платників податку, маніпулювання податковими ставками, перегляд порядку формування об'єкта оподаткування та ін. Зважаючи на те, що економіка України потребує докорінної структурної перебудови, саме вказані пільги залишаються одними з найбільш ефективних у регулюванні розвитку як окремих видів економічної діяльності, так і окремих галузей національної економіки. У 2011 році загальний показник пільг з податку на прибуток у розмірі 15,4 млрд грн на 61,2 % був сформований за рахунок вилучень, які мають стимулююче призначення. Однак вже в 2012 році вказаний показник знизився до 43,5 %, що стало наслідком застосування досить спірного обмеження права врахування від'ємного значення об'єкта оподаткування попередніх періодів при визначенні об'єкта оподаткування податком на прибуток у звітному році. Загальною ж причиною зниження рівня використання пільг зі сплати податку на прибуток в Україні є зростання кримінальних прощ в економіці країни та відповідне зниження фінансового потенціалу для реалізації заходів державної підтримки підприємницької активності.

Крім стимулювання розвитку стратегічних галузей національної економіки, податкова система повинна сприяти і формуванню умов для розвитку та підвищення рівня конкурентоспроможності підприємств малого та середнього бізнесу. Україна має чималі позитивну практику використання особливих режимів оподаткування як пріоритетних видів господарської діяльності, так і безпосередньо окремих груп суб'єктів підприємництва. До спрощених режимів оподаткування, головним чином, можна віднести спрощену систему оподаткування суб'єктів малого бізнесу та використання фіксованого сільськогосподарського податку. Саме використання спрощених режимів оподаткування було найбільш дискусійним при прийнятті Кодексу. Історично введення у вітчизняну практику оподаткування такої системи сприяло динамічному розвитку сфери малого підприємництва, а також дозво-

дло забезпечити номінально стабільні надходження до бюджету, які в 2010 році досягли 4 407,8 млн. грн.

Прийняті лише наприкінці 2011 року зміни щодо застосування спрощеної системи оподаткування затишили не вирішеним цілий комплекс проблем. Найбільше це стосується необхідності здійснення тих чи інших змін у податковому адмініструванні, забезпеченні прозорості відносин представників як великих платників податків, так і малого бізнесу з контролюючими органами, створення умов для суттєвого збільшення чисельності та «якісного» складу представників малого бізнесу, забезпечення розширення ресурсної бази розвитку малого підприємництва, вдосконалення системи обліку та звітності спрощеної системи оподаткування та ін.

При визначенні пріоритетних напрямів використання інструментів податкового стимулювання в Україні слід враховувати не лише рівень соціально-економічного становища держави, а і необхідність формування додаткових стимулів для підвищення конкурентоспроможності національної економіки, вітчизняних виробників на зовнішніх ринках в умовах посилення глобалізаційних процесів. Сучасна структура казуових пільг свідчать про те, що вони не відповідають стратегічним цілям трансформації національної економіки – її переорієнтації на імперативи постіндустріалізму, зокрема на інноваційно-інвестиційну модель розвитку, розбудову третинного і четвертинного секторів, а також не створюють особливих стимулів для підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Атрибутами ефективної національної податкової політики залишається саме наявність стимулів щодо максимального використання конкурентних переваг України, повного розкриття підприємницького потенціалу вітчизняного бізнесу, скорочення розривів у рівнях конкурентоспроможності між українськими виробниками й підприємцями країн – економічних партнерів України і т. ін.

Додаткової оцінки потребує і використання такого інструменту для залучення додаткових інвестиційних ресурсів, як створення вільних економічних зон або задіяння спеціальних інвестиційних режимів на обмежених територіальних анклавах. Незважаючи на вже наявний негативний вітчизняний досвід, усе ж використання даного інструменту, при умові його наукового обґрунтування та жорсткого контролю використання пільг залишається досить актуальним. Адже в посткри-

зовий період в Україні переоцінити важливість підтримки залучення інвестицій для інноваційного оновлення господарства неможливо, тим більше, що відповідних додаткових інвестиційних ресурсів потребують підприємства переважної більшості галузей економіки.

До податкових ризиків щодо реалізації заходів податкового стимулювання слід віднести використання пільг у схемах мінімізації сплати податків. Удосконалення окремих процедур адміністрування податків є необхідною умовою недопущення використання законодавчо встановлених виключень із загальних правил оподаткування у схемах мінімізації сплати податкових зобов'язань. Також умовою вирішення даної проблеми залишається необхідність скорочення переліку пільг зі сплати податків за рахунок пільг, які як з фіскальної позиції, так і з позиції економічної доцільності є неефективними.

До напрямів підвищення ефективності використання інструментів податкового стимулювання також можна віднести і впровадження системи контролю за ефективністю використання податкових пільг, так як поряд з низькою ефективністю існуюча система податкових пільг через значні втрати державного бюджету становить реальну загрозу стабільному функціонуванню фінансової системи держави. Виходячи із цього запровадження нових податкових пільг повинно бути виваженим та обґрунтованим з позиції їх як фіскальної, так і економічної ефективності. Адресність та ефективність повинні стати головними критеріями надання податкових пільг в умовах обмежених ресурсів формування дохідної частини бюджету різних рівнів.

3.3. Вплив податкових важелів на інноваційний розвиток економіки України

Забезпечення інноваційного зростання України у посткризовий період вимагає угодження складних суспільних, суспільно-природних, міжгалузевих і міжрегіональних відносин у контексті гармонізації в Україні інтересів влади і населення, центру і периферії, держави і регіонів на шляху побудови інформаційного суспільства. Це вимагає суттєвого зростання фінансового, насамперед податкового потенціалу держави для достатнього фінансового забезпечення всіх напрямів реформування економіки і соціальної сфери. Одночасно це визначає і стратегію реформування самої податкової сфери, яке,

зрозуміло, не є самоціллю. Воно повинно відповідати загальнодержавній стратегії реформування, мати проблемно-ситуаційну орієнтацію та бути спрямованим на підвищення суспільної ефективності податкової політики, самого оподаткування. Важливим у цьому контексті є прийняття Податкового кодексу України, в якому визначено інструменти підвищення фіскальної ефективності податкової системи та реалізації її стимулюючої функції, податкові регулятори посилення захисту інтересів платників податків, зниження фіскального навантаження тощо.

У цілому в Податковому кодексі визначено напрями вдосконалення дії всіх податкових важелів. Саме податкові важелі регулювання економіки набувають особливого значення в системі державного управління в умовах гострої фінансової недостатності та слабкої інвестиційної активності в Україні.

Як зазначалося раніше, у спеціальній науковій літературі та в практиці оподаткування наукову категорію «податкові важелі» визначають по-різному, здебільшого акцентуючи увагу на самій системі податків, їх ставках тощо^{213, 214}. На нашу думку, таке трактування є коректним швидше на мікрорівні стосовно суб'єктів господарювання. На державному макрорівні територіальної організації суспільства категорія «податкові важелі» охоплює широкий спектр відносин, що формуються і в податковій, і у виробничій сферах, де саме і «опрацьовуються» об'єкти оподаткування: прибуток, додана вартість, акційні товари тощо.

У певній ієрархічній послідовності податкові важелі впливу на соціально-економічний розвиток, на нашу думку, формують такі складові²¹⁵:

²¹³ Горленко І. О. Податкові важелі впливу на інноваційний економічний розвиток України / І. О. Горленко, Т. О. Скоромцова // Проблеми впровадження та перспективи вдосконалення Податкового кодексу України: зб. матер. наук.-практ. круглого столу, 7 жовтня 2011 р. / Держ. подат. служба України, Нац. унів. ДНІС України, Наук.-досл. центр з проблем оподат. – Ірпінь: Національний університет ДНІС України, 2011. – С. 31.

²¹⁴ Іванов Ю. Б. Проблеми податкового регулювання і планування податкових платежів / [Іванов Ю. Б., Тищенко О. М., Давискіба К. В., та ін.]; за заг. ред. Ю. Б. Іванова. – Харків: ХНЕУ, 2006. – 240 с.

²¹⁵ Горленко І. О. Податкові важелі впливу на інноваційний економічний розвиток України / І. О. Горленко, Т. О. Скоромцова // Проблеми впровадження та перспективи вдосконалення Податкового кодексу України: зб. матер. наук.-

1. Податкова політика держави, спрямована на гармонізацію національних інтересів та інтересів платників податків і орієнтована на забезпечення різних за своєю природою але взаємопов'язаних за кінцевим результатом функцій: фіскально-грошової тобто наповнення бюджету і фінансового забезпечення інноваційного розвитку країни, та стимулюючої, тобто підтримки вітчизняного виробника, забезпечення сприятливого інвестиційного клімату, конкурентоспроможності національної економіки та високих соціальних стандартів життя населення.

2. Податкове законодавство, яке формує правове поле для забезпечення названих вище функцій оподаткування, виходячи зі специфіки соціально-економічної ситуації України та наявного досвіду розвинених країн.

3. Податкове регулювання, яке забезпечує розподіл і перерозподіл фінансових ресурсів у процесі бюджетного та податкового планування.

4. Адміністрування податків відповідно до визначеної розрахункової бази, яке спрямоване безпосередньо на наповнення дохідної частини бюджетів і, в цілому, – збільшення податкового потенціалу країни. Важливим при вдосконаленні адміністрування податків є не тільки оптимізація їх структури та ставок, найбільш доцільних для певного коротко- та середньострокового періоду розвитку держави, але й підсилення методологічного та нормативно-методичного забезпечення визначення розрахункової бази, планування податкових надходжень, запровадження сучасних інформаційних технологій, створення єдиної інформаційної бази, забезпечення контролюючих органів усіх рівнів необхідними кадровими, фінансовими, матеріально-технічними ресурсами, а також покращання відносин із платниками податків тощо.

5. Податкове стимулювання, яке за умови його вдосконалення повинно брати активну участь у підсиленні фінансової підтримки вітчизняного виробництва та відігравати важливу роль у системі податкових важелів для забезпечення випереджального економічного інноваційного зростання України в посткризовий період.

Податкове регулювання соціально-економічних процесів є складною проблемою практично у кожній державі. Об'єктивною причиною

цього є існування органічного зв'язку між економікою, соціальною сферою і податками, зумовленого тим, що першоджерелом доходів держави є частка доходів фізичних та юридичних осіб, яка перерозподіляється через податки. Але зосередження уваги тільки на перерозподільній функції створює однобокий підхід щодо призначення оподаткування. Загальновідомо, що разом з його фінансовою функцією, де податки виступають як наповнювачі бюджету, вони відіграють велику роль у регулюванні економічних і соціальних відносин у суспільстві. Завдяки застосуванню стимулюючої функції оподаткування виступає як регулятор пропорцій між фондом накопичення та фондом споживання, сприяє зростанню прибутковості та спрямуванню прибутку та його використання на оновлення засобів виробництва. Податкам також притаманна властивість пом'якшувати або посилювати соціальну диференціацію в суспільстві. За допомогою податкових важелів держава здійснює перетнацання капіталу з метою проведення ефективної структурної політики народного господарства.

Значної актуальності використання податкових регуляторів набуває у кризовий період. В умовах останньої фінансової кризи уряди багатьох країн успішно використовували податковий механізм для нікстування кризових явищ.

Особливо гостро питання ефективності податкового регулювання постає у процесі ринкових трансформацій, коли регулюючі механізми держави набувають першочергового значення. Серед найважливіших чинників таких трансформацій є активізація інноваційної діяльності підприємств суб'єктів господарювання та підвищення інвестиційної привабливості країни для іноземних інвесторів.

Саме через податкову систему здійснюється державною ефективна інвестиційна політика як важливий інструмент економічного впливу. Як зазначалося раніше, основними інструментами такого впливу є: коригування податкових ставок та надання різних податкових пільг (у тому числі податкових канікул), інвестиційна податкова знижка, інвестиційний кредит, прискорена амортизація основного капіталу та неоподатковуваних резервів.

Застосування податкових регуляторів має на меті, перш за все, стимулювання інноваційного розвитку національної економіки та підсилення його фінансового забезпечення.

Структура фінансових джерел формування інвестиційних ресурсів України у 2005–2010 роках представлена на рис. 3.4.

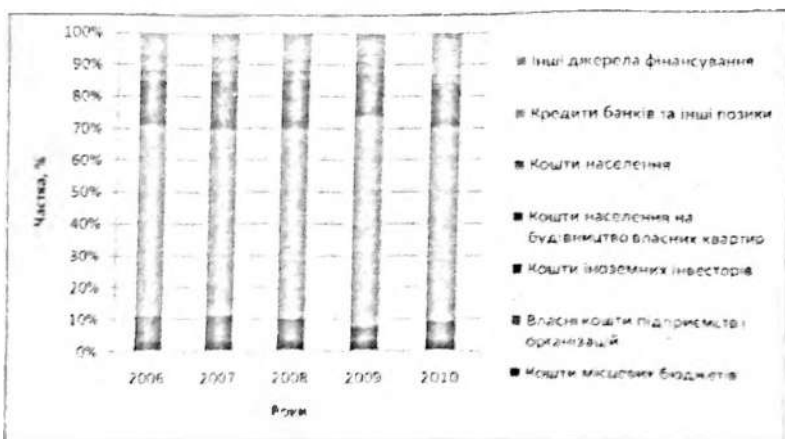

Рис. 3.4. Структура фінансово-інвестиційних ресурсів, %

Розраховано за даними Держкомстату України²¹⁶.

Як видно з рисунка 3.1, основним джерелом формування інвестиційних ресурсів протягом 2006–2010 років були власні кошти підприємств та організацій, їх частка за цей період коливається в межах 58,6–66,1 % від загального обсягу вкладень.

Таблиця 3.1

Капітальні інвестиції за джерелами
фінансування за даними 2012–2013 рр.

	Обсяги (використано) у 2012 р.		Обсяги (використано) у 2013 р.	
	у фактичних цінах, млн грн	у % до загального обсягу	у фактичних цінах, млн грн	у % до загального обсягу
Усього	263727,7	100,0	247891,6	100,0
у т.ч. за рахунок коштів державного бюджету	16530,9	6,3	6243,5	2,5
коштів місцевих бюджетів	8307,7	3,2	7036,7	2,8

²¹⁶[Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua]

власних коштів підприємств та організацій	156149,3	59,2	157122,0	63,4
кредитів банків та інших позик	42526,9	16,1	36650,0	14,8
коштів іноземних інвесторів	н.д.		4009,5	1,6
коштів населення на індивідуальне житлове будівництво	21975,1	8,3	21770,0	8,8
коштів населення на будівництво власних квартир	н.д.		5916,2	2,4
інших джерел фінансування	18237,8	6,9	9143,7	3,7

Розраховано за даними Держкомстату України²¹⁷

Як свідчать дані таблиці 3.1, у 2012–2013 роках вищезазначена тенденція практично не змінилася – формування інвестиційних ресурсів відбувається в основному за рахунок власних коштів підприємств. Однак вони мали тенденцію до зниження. Так, якщо частка власних коштів підприємств у попередні роки становила 58,6–66,1 %, то у 2012–2013 рр. вона знизилася до рівня 59,2–63,3 %.

Щодо частки коштів Державного та місцевих бюджетів, то спостерігаємо коливання її розмірів у межах 7–11 % у 2006–2010 рр. Посилення ролі коштів бюджетів у фінансуванні інвестицій до початку 2009 року було позитивною тенденцією та відповідало практиці розвинених країн з ринковою економікою.

Однак, як свідчать дані за 2012–2013 рр., дана тенденція змінилася і частка цих коштів знизилася більше ніж на половину.

Варто зазначити певне посилення ролі іноземних інвестицій як важливого фактора економічного зростання. Їх питома вага у структурі зростала від 14,3 % у 2006 році до 15,8 % у 2008 році. Зменшення їх частки відбулося у 2009–2010 роках з 13,3 % до 12,3 %, а у 2013 році відбулося різке зниження цього виду інвестицій до 1,61 %. Це спричинено нестабільністю економіки, слабким механізмом управ-

²¹⁷ Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний Ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>. – Заголовок з екрана.

ління ризиками – їх мінімізації, страхування, хеджування, перерозподілу. Необхідно виділити також і такий чинник, як відсутність бажання вітчизняних інвесторів вкладати гроші у власну економіку. І це при тому, що цілому ряду видів економічної діяльності України надаватися і надаються значні податкові преференції. Якщо проаналізувати структуру пільг, то найбільша їх частина надається без відшкодування (звільнення від сплати податку, нульова ставка податку). А тому, на наш погляд, такі пільги мають апріорі – неефективний характер.

Звичайно, така ситуація є важливим негативним сигналом для іноземних інвесторів. Водночас слід зазначити, що податкові пільги сприймаються іноземними інвесторами як вторинний фактор, першим вважається – стабільність економіки у країні²¹⁸.

Фінансові результати визначають частку власного фінансового потенціалу будь-якого економічного суб'єкта, потужність якого створює сприятливі умови для його інноваційного, науково-технічного розвитку. Проаналізуємо ці результати за видами економічної діяльності.

Як свідчать дані таблиці 3.2 в Україні у 2007 році відносно 2005 року спостерігалася досить значне зростання фінансового результату від звичайної діяльності до оподаткування. Станом на початок 2005 року суб'єкти господарювання отримали фінансовий результат 44,6 млрд грн, а на кінець 2007 року фінансовий результат досяг 135,9 млрд грн тобто збільшився у 9,3 рази. Найвищий фінансовий результат спостерігався у промислових підприємствах, причому найбільший обсяг було отримано у 2007 році – 43,7 млрд грн, а найнижчий – у 2009 році, який виражався збитком у розмірі 4,8 млрд грн. Такий результат спричинено світовою економічною кризою, негативні наслідки якої торкнулися усіх галузей економіки України і, особливо, енергетичних галузей. Натомість, позитивна тенденція спостерігалася у сільському господарстві, мисливстві та допоміжному господарстві, хоча мала «стрибоподібний» характер. Тут відбувалося зростання обсягів фінансових результатів з 2,7 млрд грн у 2006 році до 7,6 млрд грн, у 2007 році, 6,0 млрд грн, у 2008 та 11,4 млрд грн у 2010 році, що становить 422,2 % 2006 року. Така позитивна динаміка обумовлена розвитком, перш за все тваринництва.

Початок виходу із кризи ознаменувався позитивним значенням фінансового результату від звичайної діяльності до оподаткування за

²¹⁸ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minfin.gov.ua

видами економічної діяльності у 2010 році, який становив 46,5 млрд грн і вже за січень – лютий 2011 року фінансовий результат становив 13 млрд грн, що більше на 4,1 млрд грн, порівняно з 2008 роком. Однак у 2012 році загальний фінансовий результат дещо знизився. При цьому окремі види економічної діяльності, як-то сільське господарство, мисливство та лісове господарство, навпаки покращили фінансові показники.

²¹⁹ Дані наведено без урахування результатів діяльності малих підприємств і бюджетних установ. За видом економічної діяльності «Сільське господарство, мисливство, лісове господарство» інформацію наведено без урахування рослинництва, тваринництва та змішаного сільського господарства, які відслідковуються тільки в річній звітності.

Таким чином, можна констатувати, що з 2004 року до 2012 року спостерігається позитивна тенденція до збільшення обсягів фінансових результатів у цілому, за виключенням окремих галузей.

Оскільки інвестиційна активність визначається реальною прибутковістю, розглянемо місце прибутку у фінансуванні інвестиційної діяльності та ефективності впливу оподаткування прибутку на активізацію інвестиційних процесів в Україні.

Відомо, що позитивне значення фінансового результату виражається показником прибутку, тоді як негативне його значення знаходиться свідомо відображення у показнику збитку, який свідчить про низький рівень або відсутність результативності господарської діяльності, неадекватне управління ресурсним, виробничим та економічним потенціалами суб'єкта економіки²¹⁹.

Таблиця 3.2

**Фінансові результати діяльності підприємств
до оподаткування в розрізі КВЕД за 2006–2012 рр., млн грн**

Назва виду діяльності за КВЕД	2007	2008	2009	2010	2011 ¹	2012
Фінансовий результат (середнє)	135897,9	8954,2	-42414,7	46494,9	126663,3	101884,7
у тому числі сільське господарство, мисливство, лісове господарство	7624,2	6041,8	7996,6	11369,5	25582,5	26992,7
промисловість	43700,9	20243,2	-4788,1	26530,5	58892,4	21353,4
будівництво	1629,0	-6807,9	-3430,7	-4418,28	-3845,8	-71,1

²¹⁹ Сутність та значення фінансових результатів в системі розвитку господарської діяльності промислових підприємств [Електронний ресурс] / Р. В. Скалюк // Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/natural/npkntu_e/2010_18_1/stat.../21.pdf

Продовження таблиці 3.2

Оптова та роздрісна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів, із технічне обслуговування	3335,8	-4958,3	-2533,3	14883,5	21591,5	9608,0
Транспорт, складське господарство, ремонт побутових виробів та предметів особистого вжитку, поштова діяльність, інформація та комунікації	Н.д.	Н.д.	Н.д.	9160,3	13182,1	13825,0
Діяльність готелів та ресторанів	-1,5	-1444,7	-710,4	-548,1	-571,6	-862,5
Діяльність транспорту та зв'язу	11542,8	4518,9	10573,8	11436,4	14430,5	Н.д.
Фінансова діяльність	22592,6	25042,5	-33600,7	15627,0	12433,2	37984,3
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємствам	3,731,2	-8796,6	-7933,2	-6537,7	12066,8	-8539,5
Освіта	78,9	64,0	77,9	88,3	100,9	136,8
Здоров'я та соціальне забезпечення, діяльність	4,8	-313,5	-50,2	9,8	-119,8	30,5
Надання комунальних та побутових послуг, діяльність у сфері культури та спорту	411,5	-1748,2	-3335,9	-3363,1	-3419,4	1669,0

(складено за даними Державного комітету статистики України)²²⁰

Збільшення власних фінансово-інвестиційних ресурсів підприємств залежить від рентабельності операційної діяльності підприємств (табл. 3.3). Рентабельність є одним із ключових факторів, що впливають на прийняття інвестиційних рішень – чим більша рентабельність, тим більший прибуток залишається у суб'єкта господарювання у вигляді інвестиційного ресурсу.

Рентабельність багатьох суб'єктів економіки, особливо таких галузей, як промисловість, будівництво, діяльність готелів та ресторанів протягом 2006–2010 років, залишалася на доволі низькому рівні. А в 2008–2009 роках операційна діяльність галузей будівництва, торгівлі, діяльності готелів та ресторанів навіть була нерентабельною. Ситуація частково покращилась у 2010 році. Мінімальний рівень рентабельності є свідченням про звуження інноваційних можливостей фінансування високотехнологічних виробництв²²¹. Через ризики збитковості майже всі види економічної діяльності залишаються неприкликаними для іноземних інвесторів.

²²⁰ Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>. – Заголовок з екрана.

²²¹ Прямі податки в системі державного регулювання доходів юридичних і фізичних осіб: автореф. дис. к.е.н., на здобуття наук. ступеня: спец. 08.04.01 (ек. ресурс) / Т.О. Дулик; Наук.-досл. Фін. ін-т при Мінфін України. – К., 2001. – 16 с.

Таблиця 3.3

Рентабельність підприємств України в розрізі КВЕД

Назва виду діяльності за КВЕД	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Усього	6,6	6,8	3,9	3,3	4,8	5,9	5,0
у тому числі сільське господарство, лісництво, тваринне господарство	10,0	19,0	12,9	14,7	22,6	23,2	21,7
промисловість	5,8	5,8	4,9	1,8	3,5	4,7	3,4
будівництво	3,1	2,6	-2,7	-0,9	-1,5	0,2	-0,1
Оптова та роздрібна торгівля, ремонт транспортних засобів і мотоциклів, їх технічне обслуговування	12,7	13,1	-0,2	4,5	9,8	15,0	12,2
торгівля автомобілями та мотоцикла- ми, їх технічне обслуговування та ремонт			-0,5	-2,4	19,9		
оптова торгівля, посередництво в оптовій торгівлі			0,1	5,5	13,8		
роздрібна торгівля, ремонт побутових виробів та предметів особистого вжитку			-1,6	3,3	4,5		
транспорт, складова господарства, ремонт побутових виробів та предметів особистого вжитку, поштова діяльність, інформація та комунікації					6,5	6,8	7,9
гостинність, кав'ярня та ресторани	1,1	1,3	-6,3	-3,3	-1,8	-0,1	-1,1
залишки транспорту та зв'язку	9,9	9,8	6,9	8,5	10,6	7,5	
фінансова діяльність	7,5	6,8	5,2	1,5	3,5	6,2	6,1
торгівля енергетичним матеріалом, опрідла, інженеринг та підтримка техніки підприємств	2,9	3,7	4,0	5,1	0,3	-3,6	2,8
освіта			6,2	6,0	4,9	7,4	8,2
охорона здоров'я та надання допомоги			0,3	3,1	4,0	2,6	2,7
надання комунікаційних та інформаційних послуг, діяльність у сфері культури та спорту	1,2	2,6	-6,7	-13,7	-15,1	-12,9	-10,2

Складено за даними Державного комітету статистики²²².

²²² Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>. – Заголовок з екрана.

Таблиця 3.4

Збиткові підприємства в розрізі КВЕД (млн грн)

Назва виду діяльності за КВЕД	2007		2008		2009		2010		2011		2012	
	% від кількості підприємств	Сума збитків	% від кількості підприємств	Сума збитків	% від кількості підприємств	Сума збитків	% від кількості підприємств	Сума збитків	% від кількості підприємств	Сума збитків	% від кількості підприємств	Сума збитків
Збиткові, усього	32,5	47095,5	37,2	182714,0	39,0	84473,9	36,8	108746,3	36,5	141008,4	37,0	175540,3
у тому числі:												
оптимальне господарство, інноваційне, інноваційне господарство	26,3	1993,7	28,3	5965,5	30,1	6264,7	16,0	2733,6	16,7	4065,3	21,8	4044,4
промисловість	31,4	12244,7	38,9	51565,9	41,3	49355,4	41,8	35498,6	39,2	37240,2	39,3	64077,3
будівництво	32,1	3733,8	37,2	12477,2	42,7	8746,2	40,7	2280,4	47,3	4498,8	41,1	9379,7
торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	29,3	12255,3	34,1	55859,2	36,3	31120,1	33,2	14014,7	35,4	28176,9	36,0	15287,8
торгівля автомобілями та мотоциклами, та технічне обслуговування та ремонт	30,5	615,9	37,7	7230,2	40,9	4141,2	48,7	2161,9	35,4	28220,7	36,3	11287,8
оптова торгівля експортним, в експорті торгівлі	36,3	11074,8	25,2	40354,7	37,7	22713,9	36,4	9494,7				
роздрібна торгівля, ремонт побутових виробів та предметів особистого вжитку	26,3	1562,5	28,4	4274,8	26,3	4245,1	32,9	2341,1				
зайнятість підприємств та роздрібна торгівля	34,9	514,3	38,1	1046,7	40,2	1192,4	32,3	633,1	40,7	1147,9		
зайнятість, рівень порту та дозволу	35,5	1094,5	40,5	12125,9	41,1	7842,7	43,4	6182,7	38,7	9101,8		
фінансова діяльність підприємств, не рухомі майна, сировина, склади (рини) та майно для розвитку	33,0	2564,3	39,2	9751,5	39,1	5164,1	36,3	20175,9	42,4	6478,3	41,9	7161,1
оптимальне господарство, інноваційне, інноваційне господарство	37,8	8356,0	41,8	11855,8	44,9	27335,0	39,3	21400,0	42,3	31079,1	49,0	11037,0
сировина	25,4	10,4	29,0	47,8	32,8	51,4	28,8	22,4	32,8	62,8	32,8	64,7
оптимальне господарство, інноваційне, інноваційне господарство	30,3	194,6	34,5	146,9	36,0	167,3	29,9	173,3	39,9	32,8	18,8	120,3
підприємства, які надають послуги в сфері культури та спорту	34,8	1224,7	40,1	3127,3	43,2	9841,6	33,1	2095,7	43,6	4210,1	47,3	2011,3

Складено за даними Державного комітету статистики²²³

²²³ Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>. – Заголовок з екрана.

Слід зазначити, якщо з 2006 до 2007 років абсолютна прибутковість української економіки збільшувалась, а відносна кількість збиткових підприємств перебувала на рівні 32,5–33,5 %, то в період кризи 2008–2009 років зросла частка збиткових підприємств, а відсоток від кількості збиткових підприємств досяг 37,2 % у 2008 році і 39,9 % у 2009 році. У посткризовий період відбулося зменшення частки збиткових підприємств у 2010 році порівняно з 2009 на 3,1 %. Однак наведені дані свідчать, що кількість збиткових підприємств в Україні все ще досить значна і становить майже 40,0 % від загальної кількості (у 2009 році), у тому числі у таких високодохідних галузях, як: промисловості (до 41,8 % у 2010 році), будівництві (до 46,3 % у 2010 році), торгівлі (до 48,7 % у 2010 році). За даними 2011–2012 рр. суми збитків окремих галузей економіки дещо зменшані, однак їх частка все ще повинна і складала майже 40,0 %.

Як зазначає ряд авторів, майже третина корпоративних структур у кожному виді економічної діяльності звітує про наявність збитків. У таких умовах суб'єкти економічної діяльності позбавлені можливості формування інвестиційного ресурсу для розширеного відтворення основних і оборотних фондів²⁴. Логічно висунути гіпотезу про те, що обмежених інвестицій багатьох суб'єктів економіки є від'ємною величиною, а амортизаційні відрахування виконують функцію віртуального поліпшення економічного становища відповідних суб'єктів і є засобом зниження податкової бази.

Однак, майже 70 % капітальних вкладень в Україні тенденційно зменшуються за рахунок прибутку. Лівову частку власних коштів суб'єктів господарювання становлять прибуток та амортизаційні відрахування²⁵.

Відповідно до вищевикладеного, проаналізуємо тенденції формування прибутку як основи інвестиційної та інноваційної діяльності.

Обсяг прибутків, отриманих рентабельними суб'єктами економіки мав наступну динаміку (рис. 3.5).

²⁴ Захарін С. В. Прибуток як джерело інвестицій та інновацій / С. В. Захарін // Проблеми науки. – 2007. – № 7. – С. 10–19.

²⁵ Джерела формування ресурсів у фінансуванні інвестиційних проєктів [Електронний ресурс] О. Т. Левандівський. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Aprer/2008_4_1/10.pdf

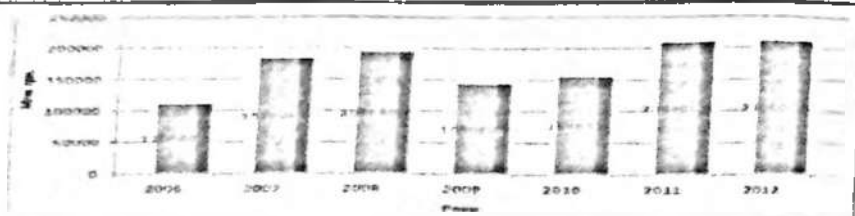

Рис. 3.5. Сукупний прибуток підприємств до оподаткування, млн грн

Побудовано за даними Державного комітету статистики²²⁶.

Як видно з рис. 3.2, сукупний прибуток, збільшувався з 2006 до 2008 року (з 110 648,6 млн грн до 193 669,1 млн грн), хоча частка прибуткових підприємств у 2008 році, порівняно з 2007 роком, зменшилася на 4,7 %. Це пояснюється тим, що темп інфляції у 2008 р. був найвищим і становив 122,3 %.

Найбільш прибутковими підприємствами за період 2006-2012 років у розрізі видів економічної діяльності України залишаються підприємства промисловості, торгівлі, зокрема оптової торгівлі та посередництва в оптовій торгівлі, діяльності транспорту та зв'язку, а також фінансової діяльності (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Прибуткові підприємства в розрізі КВЕД

Назва виду діяльності за КВЕД	2007		2008		2009		2010		2011		2012	
	№ відсотків підприємств	Сума з прибутком	№ відсотків підприємств	Сума з прибутком	№ відсотків підприємств	Сума з прибутком	№ відсотків підприємств	Сума з прибутком	№ відсотків підприємств	Сума з прибутком	№ відсотків підприємств	Сума з прибутком
Прибуток, досягнутий у повному обсязі за наявності всіх підприємств, окрім підприємств	67,5	132998,4	67,9	193669,1	60,1	186059,2	63,2	142613,3	67,5	205428,8	67,0	217119,9
торгівлі, оптової торгівлі, посередництва в оптовій торгівлі	73,7	9617,9	71,7	12007,3	69,9	14261,3	64,0	14103,1	80,3	30548,8	78,2	33711,9
промисловості, будівництва	66,6	36556,9	61,1	70812,5	59,7	83097,3	78,2	61629,1	60,8	81470,1	62,9	61111,6
торгівлі, оптової торгівлі, посередництва в оптовій торгівлі, посередництва в оптовій торгівлі	67,9	1417,1	62,8	6139,3	57,0	5462,5	53,7	1822,6	50,7	3572,1	58,9	8167,0
торгівлі, оптової торгівлі, посередництва в оптовій торгівлі, посередництва в оптовій торгівлі	70,7	29072,2	65,9	25713,2	63,7	27554,8	66,8	21984,4	64,4	40423,6	64,0	35498,8
торгівлі, оптової торгівлі, посередництва в оптовій торгівлі, посередництва в оптовій торгівлі	69,5	3951,7	62,3	2271,9	59,1	1607,9	51,3	2186,9	Н.д.	Н.д.	Н.д.	Н.д.

²²⁶ Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>. – Заголовок з екрана.

середній показник показує	469,7	23346,8	64,8	21512,5	62,3	19932,5	69,5	17597,3	Н.д.	Н.д.	Н.д.	Н.д.
збільшення податку, який	74,7	1773,7	71,6	1928,9	70,7	2514,4	67,1	2296,2	Н.д.	Н.д.	Н.д.	Н.д.
збільшення податку, який	66,0	514,8	61,9	504,0	59,8	482,2	62,3	492,4	59,3	655,5	57,4	602,1
збільшення податку, який	64,8	14727,3	59,5	15644,8	56,9	18476,5	56,6	16439,3	61,3	15601,4	Н.д.	Н.д.
збільшення податку, який	67,2	21116,3	61,8	22114,5	59,3	21114,1	73,1	21225,3	67,6	22643,4	58,2	17930,5
збільшення податку, який	62,2	8987,2	54,2	25663,2	55,5	19602,4	60,5	10079,9	53,1	4359,6	54,3	6497,6
збільшення податку, який									57,7	21754,0	54,3	6497,6
збільшення податку, який	71,5	114,3	70,4	131,8	67,2	124,3	71,2	104,9	67,2	171,5	67,1	177,3
збільшення податку, який	69,7	148,1	65,9	281,4	63,2	347,1	70,3	299,6	60,3	309,8	61,2	321,2
збільшення податку, який	67,2	1676,2	54,9	1350,3	56,9	505,7	48,9	478,8	Н.д.	Н.д.	Н.д.	Н.д.

Складено за даними Державного комітету статистики²²⁷.

До чинників, що впливали на таку динаміку та призвели до зменшення сукупного прибутку у 2009–2010 роках, слід віднести, перш за все, світову фінансово-економічну кризу, зростання цін на енергоносії, брак обігових коштів, а також необхідність підвищення мінімальної зарплатної плати. Однак у посткризові роки (2011–2012) в цілому по Україні прибутковність галузей мала тенденцію до збільшення.

Аналітичну оцінку визначення впливу оподаткування прибутку на динаміку інвестиційної діяльності з'ясування ефективності такого впливу з певності варто розглянути і в макроекономічному аспекті.

Теоретично податок на прибуток підприємств, на відміну від інших податків, має чітко виражений як фіскальний, так і стимулюючий характер. Це гнучкий податковий інструмент, який віддзеркалює інфляційно-економічну ситуацію в країні і є залежним від макроекономічних показників і, звичайно, від обсягів прибутку підприємств.

Для того, щоб оцінити вплив оподаткування на інвестиційну і, відповідно, інноваційну діяльність, доцільно спочатку визначити податкове навантаження, яке несе податок на прибуток суб'єктам економічної діяльності. Показник податкового навантаження для податку на

²²⁷ Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>. – Заголовок з екрана.

прибуток визначається як відношення сумарних надходжень податку на прибуток до фінансового результату прибуткових підприємств²²⁸.

Таблиця 3.6

Податкове навантаження податку на прибуток підприємств

Роки	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Прибуток від звичайної діяльності до оподаткування	3654789165	117648182004	193449144059	54841326563	1018847				
Податок на прибуток підприємств	16761723464	26172134497	247856813048	305495788906	31018847				
Податкове навантаження	0,22	0,26	0,24	0,19	0,23	0,23	0,26	0,16	0,20

Складено за даними Державного комітету статистики²²⁹.

Взаємозв'язок між формуванням власних фінансових ресурсів підприємств, динамікою його інвестиційної діяльності та структури джерел фінансування капітальних вкладень ілюструє рисунок 3.6.

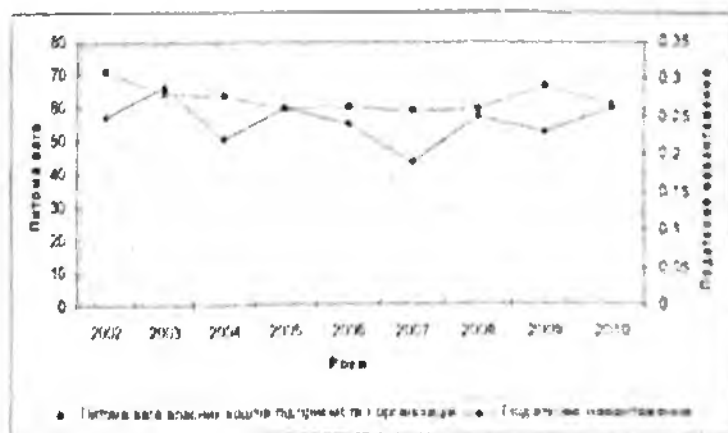

Рис. 3.6. Динаміка питомої ваги власних коштів підприємств і організацій у фінансуванні капітальних вкладень та податкового навантаження

Побудовано за даними Державного комітету статистики²³⁰.

²²⁸ Оцінка податкового навантаження на макрорівні (на прикладі України). – [Електронний ресурс] В. В. Карауш // Режим доступу: www.confcontact.com/2009_03_18/ek8_karaush.htm

²²⁹ Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

Як свідчать офіційні дані статистики останніх років (2011–2012рр.), динаміка вищенаведеного взаємозв'язку у цілому повторює тенденції попередніх років.

Дані рисунка 3.6 показують, що на формування власних фінансових ресурсів підприємств, основним джерелом поповнення яких є податок на прибуток, збільшення податкового навантаження викликає зменшення фінансування капітальних вкладень підприємства.

Важливе значення при визначенні інноваційної активності підприємства має динаміка освоєння інвестицій в основний капітал. Використовуючи статистичний пакет для аналізу даних MS OFFICE Excel²³⁰, нами визначено, що динаміка інвестицій в основний капітал на 93,88 % визначається податковим навантаженням на економіку. Статистичні дані (рис. 3.7) свідчать про значні щорічні коливання обсягів інвестицій в основний капітал в останнє десятиліття і про їх падіння у 2008 та 2009 роках, що зумовило неможливість виробництва для оновлення основного капіталу. Водночас індекс інвестицій в основний капітал зростає у 2004, 2006, 2007 роках із зниженням податкового коефіцієнта. Зменшення обсягів інвестицій в основний капітал у 2009 році можна пояснити тим, що всупереч кризовим явищам, з метою зумовлення коштів до бюджету держави, економіка України була під надмірним податковим навантаженням. Аналізуючи динаміку формування інвестиційних ресурсів підприємств у 2011–2012 роках (табл. 3.13), необхідно констатувати, що вона повторює загальновизнану тенденцію – із збільшенням податкового навантаження уповільнюються темпи зростання інвестиційних ресурсів.

Оскільки саме кінцеві фінансові результати діяльності суб'єктів господарювання визначають тенденції формування фінансових ресурсів підприємств як важливого джерела інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку, розглянемо динаміку витрат прибутку секторів економіки, які здійснюють інноваційну діяльність.

²³⁰ Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua>>. – Заголовок з екрана.

²³¹ Секторальні моделі прогнозування економіки України / за ред. Академіка НАН України В. М. Гейця. – К.: Фенікс, 1999. – 304 с.

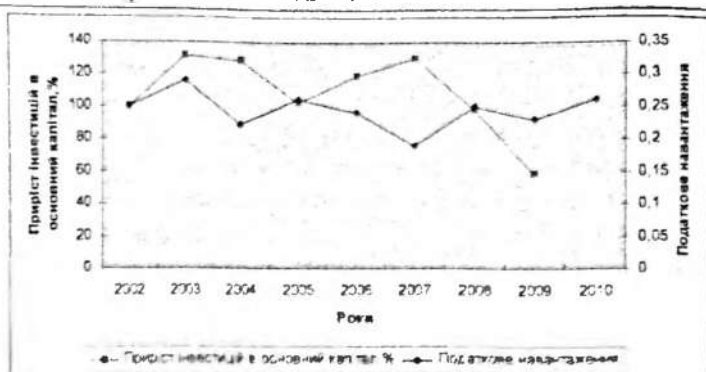

Рис. 3.7. Приріст інвестицій в основний капітал та динаміка податкового навантаження

Побудовано за даними Державного комітету статистики³¹²

Аналіз витрат на технологічні інновації в розрізі ВРДів показує, що найбільше збільшення темпів витрат спостерігалося в сільському господарстві, будівництві і транспорті та зв'язку, а найменші витрати спостерігалися у металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів. На жаль, у машинобудуванні, де зростання витрат на техніко-технологічне оновлення основного капіталу було б особливо важливо (зокрема для галузей – споживачів його продукції) – темпи при зростанні витрат незначні – близько 5,0 % (табл. 3.7)

Таблиця 3.7

Витрати на технологічні інновації в розрізі ВРД³¹³

Назва виду діяльності за КВЕД	2005 рік	2011 рік	Темп зростання витрат, %
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	3 693,90	30 240,20	818,65
Добування промисловості	140 430,60	202 308,00	106,24

³¹² Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.ukrstat.gov.ua/>>. – Зашоловок з екрана.

³¹³ Бюджетна підтримка та податкове стимулювання національної економіки України: [моно.] / за заг. ред. Л. Тарангул. – Ірпінь, 2012. – 532 с.

Переробна промисловість	5 324 091,30	6 685 124,00	125,56
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	955 852,00	744 076,80	77,84
Легка промисловість	36 093,50	44 880,20	124,34
Хімічна та нафтохімічна промисловість	912 133,80	2 563 332,40	281,03
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	1 592 125,50	294 685,40	-18,51
Машинобудування	1 502 956,50	1 577 608,10	104,97
Будівництво	1 651,20	8 714,20	527,75
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку	20 312,70	55 486,80	273,16
Діяльність транспорту та зв'язку	6 707,90	33 981,80	506,59

Майже в 2 рази зменшилися витрати на технологічні інновації у металургійному виробництві та виробництві готових металевих виробів. Основною причиною тут стала дестабілізація макроекономічної ситуації, спричинена світовою фінансовою кризою, що зумовила різку зміну як у експорті продукції, так і в інвестиційній діяльності. Іншою причиною такого стану стало різке скорочення у 2010 році, порівняно з попередніми роками, сум задекларованих пільг з податку на прибуток ніж на половину.

Саме тому особливий інтерес викликає дослідження місця прибутку у фінансуванні інвестиційної діяльності та ефективності впливу оподаткування прибутку на активізацію інвестиційних процесів в Україні.

Податкове регулювання інвестиційної діяльності – це здійснення державою з допомогою механізмів оподаткування певних заходів, спрямованих на поліпшення умов інвестування, зокрема на впорядкування обсягів, якості й напрямів інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання всіх форм власності²³⁴.

Податкове регулювання інвестиційної активності здійснюється з допомогою комплексу спеціальних інструментів. Традиційними підходами регулювання податку на прибуток вважається два основних інструменти податкової системи – ставки і пільги. Якщо їх порівняти

²³⁴ Грушко В. І. Інструменти податкового регулювання інвестиційної активності / В. І. Грушко, Л. О. Кошембар // *Фінанси України*. – 2008. – № 2. – С. 89–97.

між собою як податкові підойми, то можна стверджувати, що ставки здійснюють загальний (прямий) вплив на економіку, а податкові пільги – цільовий стимулюючий (непрямий) вплив²¹⁵.

Ставка податку є одним із основних інструментів впливу на інвестиційні процеси. Вона визначає, яку частину прибутку необхідно виділяти на користь бюджету, ставка податку на прибуток не призводить до викривлення ринкового розподілу ресурсів, стимулює зростання підприємницької ініціативи, заощаджень та інвестицій²¹⁶.

Маніпулювання податковими ставками зазвичай веде до поліпшення умов і результатів діяльності, підвищення інвестиційної активності. Теоретично це справляє істотний вплив на інвестиційну діяльність, але, як показує світова практика, ефект від зниження податкової ставки є короткостроковим і податкове навантаження зменшується із кожним зменшенням податкової ставки у відповідному році. Перевагами такого інструменту є те, що інвесторів приваблюють країни з низькими ставками податку, а також низькі податкові ставки самі по собі є стимулом і залишають інвесторам значну частину прибутків.

Серед стимулюючого інструментарію особливу роль відіграють податкові пільги і світова практика підтвердила їх необхідність, але за умови економічної обґрунтованості і наявності підходу до їх встановлення²¹⁷.

На протидію податковим ставкам податкові пільги мають довгостроковий ефект – зменшують податкове навантаження на прибуток протягом строку їх дії.

Тому перед податковою системою стоїть завдання запровадження комплексу ефективних податкових пільг інноваційно-інвестиційного призначення, право на отримання яких не обмежується певним колом суб'єктів господарювання та надається автоматично при виконанні об'єктивно встановлених критеріїв.

²¹⁵ Швайбій К. Інвестиційні стимули в механізмі оподаткування прибутку підприємств в Україні / К. Швайбій, Д. Сєребрянський // Економіка України. – 2007. – № 7. – С. 33–40.

²¹⁶ Соколовська А. М. Податкова система держави: теорія та практика становлення / А. М. Соколовська. – К.: Знання-Прес, 2004. – 454 с.

²¹⁷ Сєребрянський Д. М. Регулююча роль податку на прибуток в умовах ринкових відносин // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Реформування фінансово-кредитної системи і стимулювання економічного зростання» (Луцьк, 30–31 травня 2003 р.). – Луцьк: Волинський держ. унів.-т ім. Лесі Українки, 2003. – 172–173 с.

Ми підтримуємо думку, що «найбільш вагомими для підвищення конкурентоспроможності, реструктуризації і зростання економіки є пільги, що надаються з податку на прибуток і мають інвестиційний характер, а саме: прискорена амортизація, зниження базової ставки податку, інвестиційна податкова знижка, інвестиційний податковий кредит, створення неоподатковуваних резервних фондів, податкові канікули. Основною перевагою таких преференцій є їх надання не всім суб'єктам підприємницької діяльності, а лише тим з них, які здійснюють капітальні інвестиції, вкладають кошти в енергозберігаючі, екологічно безпечні і новітні технології»²³⁸.

Проаналізуємо інвестиційну спрямованість пільг по податку на прибуток в Україні. Деякі податкові пільги були автоматично перенесені до Податкового кодексу із Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств». До інновацій Податкового кодексу України в редакції від 02.12. 2010 р. № 2755- IV слід віднести зменшення податкової ставки та її диференціація для платників – нерезидентів, введення податкових канікул шляхом оподаткування за нульовою ставкою та звільнення від оподаткування на певний термін.

Так, податкові канікули застосовуються у вигляді нульової ставки податку до прибутку підприємств, які повинні відповідати ряду умов. Термін дії такої пільги становив майже 5 років (з 01.04.2011 р. до 01.01.2016 р.).

Поряд з цим, звільнення прибутку від оподаткування встановлюється або на необмежений термін, або на 10 років і торкається окремих платників та конкретними видами економічної діяльності. Їх перелік досить широкий, але тільки декілька категорій платників зобов'язані забезпечувати інвестиційне спрямування звільненого від оподаткування прибутку. Зокрема, це такі суспільно важомі об'єкти як підприємства по виробництву продуктів дитячого харчування, які використовують звільнений від оподаткування прибуток на збільшення обсягів виробництва та зменшення роздрібних цін таких продуктів, підприємства, що використовують прибуток на фінансування робіт з підготовки до зняття і зняття Чорнобильської АЕС з експлуатації та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему,

²³⁸ Реформування податкової системи України: теорія, методологія, практика: монографія / Ярошенко Ф. О., Мельник П. В., Мярковський А. І. та ін.; за заг. М. Я. Азарова. – К.: Міністерство фінансів України, 2011. – 656 с.

підприємства енергетичної галузі, що здійснюють реалізацію інвестиційних програм щодо капітальних вкладень з будівництва (реконструкції, модернізації) міждержавних, магістральних та розподільчих (локальних) електричних мереж, підприємства машинобудування, які виготовляють продукцію для агропромислового комплексу, підприємства, що отримують прибуток від продажу на митній території України енергоефективних технологій (пільга розповсюджується на 80 % такого прибутку, причому звільнений від оподаткування прибуток спрямовується виключно на збільшення обсягів виробництва) та ряд інших пільг, що визначені перехідними положеннями Податковим кодексом України.

Діяльність майже всіх підприємств із даного переліку є соціально значущою, тобто саме по собі звільнення їх прибутку від оподаткування вже є пільгою із соціальною спрямованістю, яке посилюється обов'язковим інвестиційним спрямуванням. У той же час та межею інвестиційного спрямування звільненого від оподаткування прибутку залишилися підприємства електроенергетики, суднобудівної промисловості та літакобудівної промисловості, легкої промисловості, тобто підприємства високотехнологічних галузей та суб'єктів високоприбуткової підприємницької діяльності.

У зв'язку з цим, виникає необхідність переглядання цього питання, оскільки, тільки стимулювання основних движунів інноваційного розвитку, з одного боку, та капіталізації звільненого від оподаткування прибутку підприємств з високою податкоспроможністю — з іншого, можна сподіватися на ринковий процес підсилення, на значне збільшення податкових надходжень. Однак, виникає суттєвий ризик того, що без жорсткого контролю щодо використання податкових привілеїв, вичерпавши відповідні фінансові ресурси для максимального збагачення протягом дії податкових пільг, підприємці просто залишать дані галузі.

Тому, відповідно із законодавством, умовно нараховані суми податку на прибуток, які не були перераховані до бюджету у зв'язку з отриманням податкової пільги, мають використовуватися виключно на наступні цілі:

- переоснащення матеріально-технічної бази;
- повернення кредитів, використаних на переоснащення матеріально-технічної бази, і сплату процентів за ними;

- поповнення власних обігових коштів;
- запровадження новітніх технологій, пов'язаних з основною діяльністю такого платника податку.

Окремою проблемою при застосуванні норм Податкового кодексу є встановлення терміну дії таких податкових пільг. Фінансовою наукою і податковою практикою зроблені певні висновки у цьому напрямі, і вони свідчать, що «оптимальний період дії податкової пільги становить чотири роки. За менший відрізок часу пільга не спрацює, а за більший – виникає можливість зловживань та втрата ефективності. Податкові пільги повинні мати жорстке цільове призначення, бути обмеженими в часі, а їх надання необхідно супроводжувати комплексним моніторингом»²³⁹. Податковий кодекс України встановлює основні терміни дії податкових пільг у 5 та 10 років. Якщо з першою позицією можна погодитися, то друга значно перевищує оптимальний термін і поважає уряд можливості оперативного податкового регулювання. Тому за доцільне вважаємо перегляд встановлених періодів дії податкових пільг із наближенням їх до п'ятирічного терміну.

Важливим інструментом податкового регулювання економікою є податкова ставка. Її зменшення, збільшення та диференціація дозволяють відповідним чином впливати на соціально-економічні процеси. Найбільшою мірою як податкові регулятори у Кодексі були використані ставки прибуткового оподаткування.

Поряд з цим слід брати до уваги, що податки в кінцевому підсумку сплачують не підприємства, а індивіди – власники підприємства, акціонери, постачальники ресурсів і покупці виробленої продукції. Тому в даному контексті, за умови інтеграції прибуткового оподаткування фізичних і юридичних осіб, диференціація ставок податку на прибуток підприємств значною мірою втрачає свій сенс²⁴⁰. Відповідно більш доцільною є пропозиція А. Соколовської про зменшення ставки податку на прибуток в Україні до 20 % (20,6 % у середньому по країнах ЄС) у комплексі з відновленням механізму прискореної

²³⁹ Загорський В. С. Податки для конкурентоспроможності економіки [Електронний ресурс] / В. С. Загорський // Дзеркало тижня. – 2006. – № 16 – 17 (595–596). – Режим доступу: www.zn.ua

²⁴⁰ Реформування податкової системи України: теорія, методологія, практика: монографія / Ярошенко Ф. О., Мельник П. В., Мярковський А. І. та ін.; за заг. ред. М. Я. Азарова. – К.: Міністерство фінансів України, 2011. – 656 с.

амортизації для основних активів при провадженні новітніх, у тому числі енергозберігаючих, екологічно безпечних технологій²⁴¹.

Слід звернути увагу на те, що вчені зауважили, що основною причиною низької інноваційної активності в нашій країні є не висока ставка оподаткування прибутку, а недостатня інвестиційна спрямованість як самого прибутку, так і податкового стимулювання його зростання. Робиться наголос на тому, що необхідно розробити такі податкові стимули, застосування яких не тільки спонукає підприємства до інвестування, але й виправдовує себе з точки зору бюджетної політики країни²⁴².

У таких умовах подальше зниження ставки податку на прибуток, яке передбачається Податковим кодексом України, не зможе суттєво вплинути на активізацію інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання. Крім того, податок на прибуток є основним бюджетотворюючим податком і зменшення ставки податку з 25 до 16 % може негативно позначитися на збалансованості дохідної і видаткової частин бюджету країни та стабільності всієї системи державних фінансів України²⁴³. Досить слушно зауважив А. Скрипник, що «для більш повного врахування інтересів суспільства зміна податкових ставок повинна виконуватися збалансовано, оскільки зміна однієї податкової ставки неминує призведе до зміни в усій податковій системі»²⁴⁴.

В цьому аспекті ми вважаємо, що для посилення позитивного впливу податку на прибуток на інвестиційну активність слід керуватися не на загальному, а на «інвестиційно-спрямованому» покращенні податкового навантаження.

У відповідності з цим, у Податковому кодексі було зроблено акцент на стимулювання інвестиційної діяльності для тих суб'єктів гос-

²⁴¹ Соколовська А. Про стратегію реформування податкової системи України [Електронний ресурс] / А. Соколовська // Дієслово тижня. – 2006. – № 11 (592). – Режим доступу: www.zn.ua

²⁴² Реформування податкової системи України: теорія, методологія, практика: монографія / Ярошенко Ф. О., Мельник П. В., Мирковський А. І. та ін.; за заг. ред. М. Я. Азарова. – К.: Міністерство фінансів України, 2011. – 656 с.

²⁴³ Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України: в 3 т. / кол. авторів [заг. редакція, М. Я. Азарова]. – К.: Міністерство фінансів України, Національний університет ДПС України, 2010. – 2389 с.

²⁴⁴ Скрипник А. В. Державне регулювання трансформаційної економіки (аспекти моделювання): монографія / А. В. Скрипник. – Іршів: ПАДІСУ, 2002. – 312 с.

подарювання, які реалізують інвестиційні проекти. Згідно законодавчої норми прибуток, отриманий від реалізації інвестиційних проектів у пріоритетних галузях економіки, має оподатковуватися за ставками: 0% до 31 грудня 2017 року; за ставкою 8% – до 31 грудня 2022 року; а з 2023 року ставка мала б становити 16%. Таким чином, дана норма давала можливість забезпечувати не тільки стимулювання запровадження інвестиційних проектів, але й здійснювати контроль за ефективністю використання прибутку на такі цілі. Однак, останніми змінами до Податкового кодексу дана норма була виключена та замінена на механізм сплати податкових зобов'язань на підставі податкової декларації за підсумками кварталів звітного року.

Проте, для платників податку на додану вартість за умов ввезення на митну територію України устаткування, обладнання та комплектуючих, що не виробляються в Україні, підприємствам суднобудівної промисловості та суб'єктам господарювання, які реалізують інвестиційні проекти, схвалені відповідно до Закону України «Про стимулювання інвестиційної діяльності у пріоритетних галузях економіки з метою створення нових робочих місць» за умови оформлення митної декларації, можуть за власним бажанням видавати контролюючому органу податковий вексель на суму податкового зобов'язання з цього податку. Дана норма визначена як тимчасова і має діяти з 1 січня 2013 року до 31 грудня 2022 року включно.

Важливим напрямом податкового стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності є інвестиційний податковий кредит та інвестиційна податкова знижка. Головною його метою є стимулювання розширення та заміна застарілого парку обладнання. Інвестиційний податковий кредит передбачає зменшення податкового зобов'язання підприємства з податку на прибуток у розмірі, еквівалентному частці інвестиційних витрат поточного податкового періоду. Ставка такого кредиту може бути диференційована залежно від строку амортизації активу або інших критеріїв. Економічна вигода для держави від такої пільги вбачається в тому, що компанія після здійснення інвестицій збільшує розмір прибутку до оподаткування, тобто відбувається розширення податкової бази²⁴⁵.

²⁴⁵ Шлабій К. Інвестиційні стимули в механізмі оподаткування прибутку підприємств в Україні / К. Шлабій, Д. Серебрянський // Економіка України. – 2007. – № 7. – С. 33–40.

В Україні спробували застосовувати інвестиційний податковий кредит щодо державних підприємств. Однак через обмеженість сфери застосування і непрозорість механізмів реалізації цей інструмент податкового регулювання не дав очікуваного ефекту²⁴⁶.

Наступною альтернативою стимулювання є прискорене списання основного капіталу. Для підвищення значущості амортизаційних відрахувань у власних інвестиційних ресурсах суб'єктів економіки доцільним є запровадження практики використання прискорених методів нарахування амортизації з метою зменшення бази оподаткування прибутку. Ефект полягає в тому, що держава збільшує розміри норм списання основного капіталу, які значно перевищують його дійсне спрацювання, у результаті чого зростає попит на сучасне устаткування, розширюється місткість ринку продукції машинобудування та відбувається розвиток усіх пов'язаних з ним галузей економіки. Політика прискореної амортизації належить до потужних інструментів стимулювання інвестиційної активності в найбільш пріоритетних галузях національної економіки за умов спадної та низької економічної кон'юнктури. Використовуючи прискорене амортизаційне списання основного капіталу, уряд фактично законодавчо дозволяє фірмам приховувати в неоподатковуваних амортизаційних фондах значну частку одержуваного ними прибутку за умови подальшого направлення його на інвестиції. На інші цілі використовувати дані кошти забороняється²⁴⁷.

Відповідно до Податкового кодексу України прискорену амортизацію доцільно застосовувати до тих об'єктів основних засобів, які швидко морально старіють (насамперед, це інформаційне обладнання). Саме тому законодавцем визначено, що цей метод може застосовуватись до найбільш високотехнологічних груп основних засобів, які найбільш перебувають під впливом розвитку науки, тобто групи 4 – машини та обладнання та групи 5 транспортні засоби, із класифікації основних засобів, наведеної у п.138.3 Податкового кодексу України²⁴⁸.

²⁴⁶ Грушко В. І. Інструменти податкового регулювання інвестиційної активності / В. І. Грушко, Л. О. Кошмбар // *Фінанси України*. – 2008. – № 2. – С. 89–97.

²⁴⁷ Варналий З. Вплив оподаткування на економічний розвиток України / З. Варналий, Д. Серебрянський // *Економіка України*. – 2010. – № 5. – С. 55–69.

²⁴⁸ Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України: в 3 т. / кол. авторів [заг. редакція, М. Я. Азарова]. – К.: Міністерство фінансів України, Національний університет ДНУ України, 2010. – 2389 с.

Важливим інструментом акумулювання та ефективного використання інноваційних фінансових ресурсів є території, де встановлювалися і діяли спеціальні правові режими економічної діяльності, основними преференціями яких були режими митного оподаткування: пільговий режим та рівень оподаткування, специфічні валютно-фінансові умови, банківсько-кредитна система, система кредитування та страхування, умови окремих видів платежів та система державного інвестування.

Типовими інструментами для більшості СЕЗ і ТПР були митні та податкові пільги щодо:

- ввізного мита – звільнення на 5 років ввезення сировини, матеріалів, устаткування, необхідних для реалізації інвестиційних проєктів;
- податку на додану вартість – звільнення на 5 років ввезення сировини, матеріалів, устаткування, необхідних для реалізації інвестиційних проєктів;
- податку на прибуток підприємств – встановлення ставки 20 % на весь термін реалізації інвестиційного проєкту або звільнення від цього податку в перші 3 роки від дати отримання першого прибутку та обкладення цим податком прибутку у розмірі 50 % від діючої ставки в наступні 3 роки;
- акцизного збору – для більшості СЕЗ передбачається звільнення від сплати цього збору у разі експорту;
- плати за землю – для окремих СЕЗ і ТПР передбачено звільнення від цього податку на період освоєння земельної ділянки на термін не більше 3–5 років;
- збору до фонду зайнятості – для окремих СЕЗ і ТПР передбачено звільнення від сплати цього збору терміном на 5 років.

На сьогодні суб'єкти господарювання спеціальних (вільних) економічних зон та територій пріоритетного розвитку, втративши право на податкові преференції, провадять інвестиційну діяльність на загальних умовах оподаткування²⁴⁹.

Враховуючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. Запропонований у Податковому кодексі механізм податкового регулювання важко назвати дієвим як з точки зору соціально-економічної, так і фіскальної ефективності. Це пояс-

²⁴⁹ Звіт НДР за темою «Податкові важелі вирішення соціально-економічних проблем розвитку України» / НУДПСУ, НДЦ ПО. – Ірпінь, 2010.

ністю такими чинниками. По-перше, податкове стимулювання шляхом вибіркового зниження податкових ставок та зміна окремих процедур адміністрування не забезпечить дієвого механізму стимулювання інвестиційних процесів в державі. По-друге, недостатньою мірою у Податковому кодексі України використані «стримуючі» можливості акцизного, ресурсного та екологічного оподаткування, зокрема щодо обмеження виробництва шкідливих для здоров'я людини товарів, неконтрольованого використання природних ресурсів та забруднення навколишнього середовища.

Тому в процесі подальшого реформування податкової системи України актуальним питанням залишається посилення її регулюючої складової.

У зв'язку з цим доцільно підкреслити, що реформування податкової сфери як один із напрямів реформування всієї соціально-економічної системи відіграє подвійну роль у державотворчих процесах в Україні. Ефективне податкове реформування є основним фактором підсилення грошового наповнення бюджетів розвитку на всіх рівнях територіальної організації суспільства, та, з одного боку, – повинно сприяти ефективному стимулюванню інноваційного зростання вітчизняного виробництва, а з іншого – надходженню «різноджерельних» інвестицій в основний капітал. Без суттєвого підсилення стимулюючої функції податків не можна наповнювати економічний потенціал держави, здійснювати достатнє фінансове забезпечення її інноваційного розвитку, підвищувати техніко-технологічний рівень та конкурентоспроможність виробництва, енергозбереження. Збалансована реалізація фіскальної та стимулюючої функцій як важливий напрям реформ оподаткування є запорукою розбудови соціальної сфери, відчутного покращання якості життя населення, створення його сприятливих умов життєдіяльності в усіх регіонах країни.

Вважаємо, що у цьому контексті податкове стимулювання повинно реалізовуватись у двох напрямках, різних за елементами та спрямованістю. Перший напрям передбачає вдосконалення всієї системи різних податкових пільг, які б не тільки реалізовувалися через конкретні податки та їх ставки у різних і галузях економічної діяльності, але й «відповідали» їх організаційно-технологічній специфіці. Це стосується застосування основних інструментів і видів стимулювання, зокрема тимчасового зниження ставок, застосування нульової ставки, податкових канікул, відносно:

- техніко-технологічного оновлення економіки для кращого адаптування до ринкових відносин суб'єктів господарювання в умовах викликів глобалізації, перебування України в СОТ та надалі її вступу до зони вільної торгівлі з ЄС тощо;

- розвитку третинного і четвертинного секторів економіки, насамперед високотехнологічних галузей промисловості;

- модернізації виробничих відносин і засобів виробництва внаслідок запровадження сучасних технологій, оновлення основних фондів, виробництва нових видів продукції, здійснення нових видів послуг;

- запровадження нових організаційно-правових форм організації виробництва (корпоратизації, формування технополісів тощо) та суспільства – зокрема, розвиток метрополітарних процесів не тільки національного, але й міждержавного глобального статусу;

- розвитку стратегічно важливих для підвищення геополітичного статусу України видів економічної діяльності, зокрема, формування транснаціональних транспортних коридорів і бажано, хоча б у далекій перспективі, – фінансових структур міжнародного значення (на зразок Швейцарії);

- заходів по екологічній безпеці, зокрема по запобіганню поширення в Україні техногенних аварій та катастроф.

Другий напрям передбачає підтримку при наданні ілльг розвитку в науково-дослідних установах та об'єктах господарювання певних фаз життєвого циклу інновацій згідно із потребами їх розвитку. Для України з її досить консервативною структурою промисловості, застарілими технологіями та зношеністю основних фондів у виробництві особливо нахлиним є розвиток першої фази інноваційного циклу – науково-дослідних робіт і проектно-конструкторських розробок – і другої фази – фази активного запровадження їх результатів у практику. Активна фінансова підтримка першої фази нам здається доцільною лише в центрах зосередження потужного науково-технічного потенціалу – Києві, Дніпропетровську, Харкові, Донецьку, Одесі, Львові. Тоді, як розвиток другої фази – запровадження у практику результатів таких розробок і «спеціалізованих» інноваційних науково-дослідних проєктів – важливе для більшості ВЕДів у всіх регіонах України.

Таке податкове стимулювання, на нашу думку, в кінцевому підсумку буде сприяти і забезпеченню рівнонапруженості оподаткування

у галузево-територіальному його розписі, важливість якого була підкреслена ще у 2007 р. у наказі ДПА України № 194 «Порядок взаємодії між структурними підрозділами органів Державної податкової служби України». Доцільно зазначити, що рівнонапруженість оподаткування відповідає важливому принципу податкової політики, а саме: забезпеченню територіальної справедливості оподаткування та гармонізації інтересів держави і платників податків.

Водночас доцільно зазначити, що під час виходу України з кризи стимулювання її інноваційного розвитку економіки повинно бути дозованим та адресно-конкретизованим, що дозволить жорстко контролювати стан використання податкових преференцій.

Розвиваючи це положення, вважаємо доцільним для посилення не тільки економічної, але й суспільної справедливості податкового стимулювання в умовах гострої фінансової недостатності в країні запровадити його двоступінчасту реалізацію. На першому етапі стратегічним напрямом податкового стимулювання повинні, на нашу думку, стати першочергова адресна спрямована державна, зокрема податкова підтримка бюджетно-формуючих великих платників податків і високотехнологічних та експорторієнтованих стратегічно важливих видів економічної діяльності, та галузей зі швидким обертанням капіталу, та високою конкуренто- і податкосприможністю при сувереному контролі стану використання наданих податкових преференцій. Саме ця політика регулювання економічного зростання прийнята найбільш ефективною в Росії на Міжнародному економічному форумі в Санкт-Петербурзі, у якому брали участь бізнесмени і політики майже 70 країн світу. Це буде сприяти скорішому напруженню фінансового потенціалу та грошового заповнення бюджетів. Особливо важливим є надання податкових канікул малим підприємствам на початку їх діяльності, наукомісткому машинобудуванню, окремим галузям металургійного, хімічного комплексів, АПК (насамперед, тваринницькій, зернопромисловій). Такі ВРДн і галузі є дивизорами економічного зростання України і мультиплікаційний ефект їх розвитку буде поширюватись на інші галузі національної економіки. І, що особливо важливо для України, вже у середньостроковій перспективі це призведе до розширення експортного сектору, скорочення імпортової продукції, галузей, які до 90-х років займали в галузевій структурі промисловості провідне місце (легка, харчова), відчутного підсилення податкового потенціалу, збільшення обсягів податконадходжень у державний,

регіональні та місцеві бюджети. У свою чергу, це дозволить збільшити доходи бюджету на регіональному та місцевому рівні, і – відповідно – витрати на розвиток економіки і соціальної сфери на місцях. Тобто буде сприяти успішному виконанню місцевою владою власних та делегованих «зверху» повноважень щодо створення сприятливих умов для розвитку бізнесу та покращення якості життя населення в усіх регіонах країни.

На другому етапі підвищення фінансового забезпечення інноваційного динамічного розвитку України необхідно перейти, на нашу думку, до широкої за змістом, масштабами і джерелами фінансування державної податкової підтримки вітчизняного, зокрема і імпортозаміняючих виробництв, сфери послуг у цілому, в усіх центрах соціально-економічної активності, усіх регіонах, ВЕДах для підвищення науко-технічного рівня господарства, осучаснення сфери управління, підвищення інвестиційної привабливості країни, її конкурентоспроможності, запровадження інновацій в усі сфери життєдіяльності населення. Усе це безпосередньо залежить від нарощування фінансового потенціалу держави.

Тому питанням нарощування податкового потенціалу, оптимізації податкового навантаження, реформування податкової сфери в цілому приділяється велика увага. У цьому контексті доцільно враховувати і такі податкові фактори впливу на соціально-економічний розвиток України, які виділили Ю. Б. Іванов та О. В. Ревенко, а саме:

- структуру податкового навантаження;
- розподіл податкового тягара між окремими платниками;
- альтернативні системи оподаткування;
- стимулювання прискореного розвитку окремих територій та видів економічної діяльності²⁴⁰.

Все зазначене вище переконливо свідчить про необхідність вдосконалення податкових важелів у контексті прискореного економічного зростання на інноваційних засадах, в тому числі збалансованості основних його аспектів – економічного, соціального, екологічного, підвищення продуктивності праці та якості життя населення, поліпшення стану природного середовища на шляху побудови постіндустріального,

²⁴⁰ Іванов Ю. Б. Проблеми податкового регулювання і планування податкових платежів / [Іванов Ю. Б., Тищенко О. М., Давискіба К. В.]; за заг. ред. Ю. Б. Іванова. – Харків: ХНУ, 2006. – 240 с.

інформаційного суспільства в Україні. Водночас дуже важливим є за-
провадження партнерських відносин між податківцями і платниками
податків, а також продовження ліквідації корупційних схем, спрямо-
ваних на ухилення від сплати податків з боку суб'єктів господарю-
вання, особливо з допомогою переводу «материнських» компаній в
офшорні зони тощо.

У цілому вважаємо, що активне реформування податкових важе-
лів, спрямоване на підвищення їх суспільної ефективності, є необхідною
передумовою вирішення ключових проблем інноваційного розвитку
України на шляху її переходу до інформаційного суспільства²⁵¹.

Ефект від такого реформування треба враховувати системно,
включаючи всі його аспекти. Тобто, визначаючи не тільки економічну
його ефективність (збільшення прибутку, конкурентоспроможності і
податкоспроможності, обсяги грошових надходжень до бюджету,
зростання фінансового капіталу країни), але й соціальну – розширен-
ня системи робочих місць, підвищення доходів населення – з отже, і
зростання попиту, як важливої мотивації розширеного відтворення
виробництва; покращання якості трудових ресурсів, їх продуктивнос-
ті; розширення розрахункової бази оподаткування фізичних осіб, збіль-
шення інвестиційних активів населення; покращання екологічної і, що
особливо важливо, медико-екологічної ситуації через застосування
енерго- та ресурсозберігаючих технологій. Водночас, під впливом подат-
кових режимів є важливим фактором залучення іноземних інвесторів,
запровадження спільних інноваційних проєктів для прискореного ін-
новаційного розвитку економіки. І фактичне реформування податко-
вих важелів буде сприяти покращанню інвестиційного клімату в
Україні.²⁵²

²⁵¹ Горленко І. О. Стратегічні орієнтири переходу України до інформаційного суспільства / І. О. Горленко // Становлення інформаційного суспільства в Украї-
ні. економіко-правовий аспект: зб. матер. наук.-практ. круглого столу,
12.05.2011 р. / Держ. подат. служба України, Нац. унів. ДПС України, Наук.-
досл. центр з проблем оподат. – Іррин.: Національний університет ДПС України,
2011. – С. 60.

²⁵² Там же

РОЗДІЛ IV

ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК СТРАТЕГІЧНА ПЕРЕДУМОВА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

4.1. Інституціональне забезпечення податкового регулювання інноваційного розвитку

Економічний розвиток будь-якої країни з ринковою економікою залежить від фінансових, соціальних, політичних та багатьох інших факторів. Останнім часом на покращання базових економічних показників усе більше впливають науково-технічні досягнення, динамізм та ефективність втілення інноваційних розробок у виробничий процес. В умовах загострення процесів глобалізації країни, які не переходять до інноваційного розвитку своєї економіки, ризикують опинитись сировинним придатком більш інноваційно розвинених країн. Для активізації темпів інноваційного розвитку національної економіки потрібно створити сучасний науково обґрунтований механізм управління інноваційною діяльністю, що неможливо без відповідного інституційного забезпечення.

У науковій літературі теоретико-практичні аспекти інноваційного розвитку економіки досліджувались у провідних наукових центрах та вчених, як К. Алексєєв, Д. Висоцький, А. Гальчинський, О. Глазков, Д. Глухов, М. Гоменюк, Г. Груба, Я. Жаліло, О. Жихор, В. Єсіна, Л. Сфіменко, О. Клименко, О. Комеліна, О. Кравченко, Н. Куцай, Є. Лавров, Д. Леонен, С. Львовичкін, М. Макаров, О. Марченко, П. Микитюк, О. Наєрова, С. Онішко, Ж. Поплавська, О. Смірнова, О. Федотов, І. Хандюк, О. Червякова, С. Черних та інших.

Зокрема, ними детально розглянуто місце та роль інтелектуальної капіталу у становленні інноваційної економіки в постіндустріальному суспільстві. Обґрунтовано необхідність модернізації економіки України та висвітлено напрями її інноваційного розвитку.

Однак питання, пов'язані зі створенням інституційного забезпечення використання податкових механізмів у регулюванні інноваційного розвитку економіки, залишилися не повністю висвітленими.

Проблемами управління інноваціями, інноваційною діяльністю та інноваційним потенціалом у різні роки займалися такі зарубіжні та вітчизняні вчені як: О. Амош, Л. Антонюк, Ю. Бажал, Д. Бессант, О. Бондаренко, З. Варналій, О. Василенко, Є. Гатушко, В. Гецц, Ла Герре, І. Джаїн, В. Дорофійенко, П. Друкер, В. Євтушевський, С. Ілляшенко, М. Ільїн, А. Костенко, Ф. Котлер, Є. Лапін, П. Лемерль, Л. Мельник, Ю. Морозов, М. Одрехівський, Й. Шумпетер та багато інших.

Нагадаємо, що одним з перших термін «інновація» в економічній теорії використав відомий австрійський, а згодом американський учений Й. Шумпетер, який узагальнив комбінації змін в економічному розвитку і стверджував, що інновація – це не що інше як зміни технології та управління, нові комбінації щодо техніки і технології²⁵³. Цим визначенням він започаткував першу наукову теорію розуміння інновації як зміни. Послідовниками цієї теорії стали такі вчені, як М. Хучек, Ю. Бажал та інші.

Альтернативою розумінню інновацій як змін у будь-якій галузі народного господарства є дві найпопулярніші теорії:

1) теорія розуміння інновації як процесу (до її представників можна віднести таких вчених як: О. Ланко²⁵⁴, І. Луцив²⁵⁵, А. Пересада²⁵⁶, Б. Санта²⁵⁷, Б. Твис²⁵⁸, П. Уайт²⁵⁹, В. Федоренко²⁶⁰ та ін.);

2) теорія розуміння інновації як результату (представниками цієї теорії є: І. Віниченко²⁶¹, В. Гриньов²⁶², М. Денисенко, Я. Рижанко²⁶³, О. Механік²⁶⁴, С. Покровиний²⁶⁵ та ін.).

²⁵³ Шумпетер Й. А. Теория экономического развития (Несколько предположений о динамике предпринимательской прибыли, капитала и цены конкуренции) / Й. А. Шумпетер. [пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1982. – 453. [11] с.

²⁵⁴ Ланко О. Інноваційна діяльність в системі державного регулювання / О. Ланко. – К.: Інститут економ. прогнозування НАН України, 1999. – 342 с.

²⁵⁵ Луцив І. Економічна суть інноваційної діяльності / І. Луцив // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 2(27). – С. 89–95.

²⁵⁶ Пересада А. А. Управління інвестиційним процесом / А. А. Пересада. – К.: Лібра, 2002. – 495 с.

²⁵⁷ Санта Б. Інновації як средство економічного розвитку / Б. Санта; [пер. с исп.]. – М.: Прогрес, 1990. – 296 с.

²⁵⁸ Твис Б. Управление научно-техническими нововведениями: Сокр. / Б. Твис; [пер. с англ.]. – М.: Экономика, 1989. – 271 с.

²⁵⁹ Уайт П. Управление исследованиями и разработками / П. Уайт; Сокращенный перевод с англ. под ред. Д. Дробышевца. – М.: Экономика, 1982. – 160 с.

²⁶⁰ Федоренко В. Г. Інноваційна і інвестиційна стратегія України / В. Г. Федоренко // Економіка та держава. – 2003. – № 8. – С. 16–27.

Про складність та багатоаспектність поняття «інновація» говорить С.В. Онишко, яка зазначає про те, що, по-перше, інновації – це стохастичний процес створення позитивних альтернативних можливостей розвитку будь-якої відкритої системи (економічної, соціальної, біологічної, антропологічної тощо). Випадковість генерації можливостей, напрямів розвитку зумовлена тим, що інноваційний процес за своєю іманентною сутністю є трансцендентною дією. По-друге, інновації призводять до швидких за часом та якісних за сутністю змін, які в широкому розумінні не завжди мають ознаки прогресивності. По-третє, у процесі дифузії інновацій в тій чи іншій системі можуть відбутися якісні, масштабні зміни за негнотувальний період часу²⁶⁶.

Окрім зазначених теорій, існує значна кількість авторських підходів до визначення поняття «інновація». Зокрема, у Законі України «Про інноваційну діяльність» інновації розглядаються як новостворені (вдосконалені) і (або) вдосконалені конкурентоспроможності технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери²⁶⁷.

Вибір інноваційного вектора розвитку національної економіки тісно пов'язаний із складними процесами, формування та запровадження в практику новоутворених знань, ідей, техніки, технологій,

²⁶⁶ Вінниченко І. І. Економічна сутність НІІ, інновацій та їх роль у розвитку агропромислового виробництва / І. І. Вінниченко // Економіка і держава. – 2007. – № 4. – С. 9.

²⁶⁷ Гринев В. Ф. Инновационный менеджмент [Текст]: учеб. пособие / В. Ф. Гринев. – К.: МАУП, 2003. – 144 с.

²⁶⁸ Денисенко М. П. Стратегічна місія інноваційної діяльності та шляхи її активізації в Україні / М. П. Денисенко, Я. В. Риженов // Проблеми науки. – 2007. – № 6. – С. 10–16.

²⁶⁹ Мехалік О. В. Інновації, історія їх виникнення, суть та значення для підвищення конкурентоспроможності країни / О. В. Мехалік // Формування ринкових відносин в Україні. – 2005. – № 2 (5,7). – С. 7.

²⁷⁰ Покропивний С. Ф. Інноваційний менеджмент у ринковій системі господарювання / С. Ф. Покропивний // Економіка України. – 1995. – № 2. – С. 24–31.

²⁷¹ Онишко С.В. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку: монографія / С.В. Онишко. – Ірпінь: Національний університет ДПСУ України, 2004. – 434с.

²⁷² Мельник М. В. Податкове стимулювання науково-технічної та інноваційної діяльності [Електронний ресурс] / М. В. Мельник. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Ekonomika/2008_628/33.pdf

фінансових ресурсів, які б відповідали потребам розвитку продуктивних сил країни.

За допомогою системного підходу А. Анчишкін, спираючись на ідеї М. Кондратьєва стосовно практичної сторони інноваційної діяльності, теоретично довів взаємний зв'язок між станом економіки країни та рівнем практичного застосування інновацій. Виявляється, ефективність впровадження нових технологій досить складно оцінити з достатньою точністю, оскільки наслідки від нововведень можуть бути значно розтягнутими в часі. Інколи позитивні зміни від впровадження інновацій не можна отримати без трансформації законодавчої бази або політичної ситуації. Досить часто роль каталізатора, який прискорює впровадження тих чи інших новітніх розробок, що значно економить енергоресурси, зменшує забруднення екологічної системи тощо, відіграють податкові важелі. Але бувають і зворотні процеси, коли на шляху інноваційного розвитку економіки з'являються податкові перешкоди.

В економічній літературі багато праць присвятим проблемі саме державної підтримки інноваційного розвитку такі науковці, як Ю. Бажал, Є. Бойко, В. Гесль, М. Додічній, Ю. Іванов, А. Кушніров, І. Лютий та інших. Провівши їх аналіз, а також систематизувавши наукові публікації в області розвитку інституціонального напрямку економічної теорії таких вчених, як Дж. Ліккенен, А. Ексташе, Д. Порт, О. Соскін та ін., можна стверджувати, що ефективний перехід до інноваційного типу моделей розвитку вітчизняної економіки майже неможливий без підсилення державного впливу на основні інноваційні процеси.

У цілому ж активізація інноваційного розвитку вимагає вдосконалення державного регулювання економіки, та діяння ефективної стратегії, і, що особливо важливо, потужного фінансового та інноваційного забезпечення.

Теоретичні розробки сутності та поняття інституту існують у різних наукових школах. До розуміння цього наукового феномену зверталися представники різних наук.

Розглянемо сутність поняття «інститут» у теоретичних розробках науковців та прослідкуємо генезис даного поняття в науці, визначимо основні особливості інституційних відносин та їх регулювання.

Термін «інститут» походить від латинського «institutum», що означає встановлення, запровадження, звичай. «Institutio» називалися настанови, у Древньому Римі – посібники з основ прав, авторами

яких були Калістрат, Флорентін, Марціан. Однією з перших інституцій став підручник римського юриста Гая, пізніше була створена швидко відома інституція Юстиніана²⁶⁸.

Проте з часом поняття даного терміна дещо змінилося. Аналіз наукових досліджень поняття «інститут» дозволяє стверджувати, що даному поняттю присвятили свої дослідження цілий ряд видатних науковців. Так, американський учений Т. Веблен вперше у своїх працях визначив вплив інститутів на суспільні відносини. Він, зокрема, відзначав, що кожний інститут відповідає певній соціальній групі і служить задоволенню її потреб; якщо зникає потреба, то зникає і інститут. Тому Т. Веблен суспільство розглядав як сукупність інститутів, що задовольняють потреби та є продуктом свідомої діяльності. Т. Веблен трактує поняття інституту як стереотип думки, звичні способи реагування на стимули, розповсюджений образ думок про те, що стосується окремих відносин між суспільством та особистістю і окремих, ними виконуваних функцій²⁶⁹. На відміну від Т. Веблена, Б. Селігмен розглядає інститути як звички та норми поведінки²⁷⁰.

Крім того, досить значний внесок у наукове пізнання поняття «інститут» зробили вчені Дж. Коммонс, Дж. М. Кларк, Дж. Х. Шира, Е. Доратейм, У. Мітчел, У. Гамільтон, Т. Парсонс, Н. Дуглас та інші. Так, Дж. Коммонс основою економічного розвитку вважав юридичні відносини, норми праці, а економічні інститути – категоріями юридичного порядку, зводив сутність економічних відносин до угод з титулами власності. Конкретними формами інститутів називав сім'ю, акціонерні компанії, трест-коніони, союзи підприємців, державу²⁷¹.

Теорія інститутів, висунута М. Оріу, відрізнялася від решти теорій того часу істотним моментом – єдністю політичної та правової теорій, яка досягалася за рахунок того, що вони базувалися на єдиному понятті інституту²⁷². За М. Оріу, норми права створюються інститутами

²⁶⁸ Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С.Шемшученко (голова редакції) та ін.]. – К.: «Укр. Енцикл.», 1998. – Т. 2. – С. 703.

²⁶⁹ Веблен Т. Теория предпринимательства / Веблен Т. – Прогресс, 1984. – С. 200–201.

²⁷⁰ Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Селигмен Б. – М.: Прогресс, 1968.

²⁷¹ Економічна енциклопедія: у трьох томах. – Т. 1 / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000 – 686 с.

²⁷² Основы публичного права. / Ориу М.; [перевод с французского. пер. под ред.: Челышев Н.; пер. под ред. и с предисл.: Пашуканис Е.] – М.: Изд-во Ком. Акад., 1929. – 783 с. – (Репринтная копия).

як автономними соціальними утвореннями (державою, торговими спільнотами, профспілками тощо) і при тривалому вживанні перетворюються у правові «інститути-речі»²⁷³.

Інституціоналізмом у сучасних соціальних науках (наприклад, інституціональна економіка, інституціональна політологія) називають той напрям досліджень, який вивчає правила, норми соціальної діяльності. У соціологічній юриспруденції термін «інституціоналізм» використовується і у спеціальному значенні для визначення окремої специфічної концепції, але, по суті, соціологічна юриспруденція становить собою інституціоналізм, який застосовується у сфері права – сприйняття та вивчення права як соціального інституту (системи соціальних інститутів).

Інституціоналізація – процес визначення і закріплення норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у систему, здатну діяти у напрямі задоволення певної суспільної потреби²⁷⁴.

Юридичний інституціоналізм розглядає право як норми, втілені в особливих (правових) інститутах громадянського суспільства і правової держави. З позиції юридичного розуміння держави інституціоналізм є досить перспективним напрямом наукових досліджень, оскільки дозволяє вивчати іслучає співвідношення між правовим принципом соціального життя (правова свобода, верховенство прав людини) і реальним функціонуванням суспільно-владних соціальних інститутів²⁷⁵.

Поняття «інституту» та «інституціоналізація» стали центральними в концептуальній моделі суспільства, розроблений Т. Парсонсом. Категорія «соціальний інститут», на думку Т. Парсонса, виражає сутність впорядкованого соціального життя. У його теорії соціальні інститути виступають і як особливі ціннісно-нормативні комплекси, що регулюють поведінку індивіда, і як стійкі конфігурації, що формують статусно-рольову структуру суспільства. Основна мета інститутів полягає в регуляції діяльності окремого індивіда. Він відзначає, що інститут – це комплекс інституціоналізованих ролей, інтеграція якого є

²⁷³ Воротилин Л. А. Онтологія права в теорії інституціоналізму / Л. А. Воротилин // Правовець. – 1990. – № 5. – С. 42–47.

²⁷⁴ Вікіпедія. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

²⁷⁵ Яковлев А.В. Институциональный подход в юридической теории государства: автореф. дисс. ... к.ю.н.; специальность 12.00.01. «Теория права и государства: История учений о праве и государстве» / А.В. Яковлев. – М., 2009. – 24 с.

завданням стратегічної важливості в соціальній системі²⁷⁶. Структуруючими елементами інституту виступають правила, норми і зразки поведінки. Підводячи підсумки, Т. Парсонс зазначав, що інституціональна структура суспільства – це своєрідний хребет суспільного життя, оскільки саме вона забезпечує соціальний порядок у суспільстві, його стабільність і інтеграцію²⁷⁷. У роботах Т. Парсонса прослідковується думка про більшу значущість загальної системи інститутів суспільства, ніж одного окремо взятого інституту.

Нобелівський лауреат Норт Дуглас розглядав інститути як «правила гри» в суспільстві, або, виражаючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організовують взаємовідносини між людьми. Відповідно, вони задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – чи то в політиці, соціальній сфері чи економіці. Інституційні зміни визначають те, як суспільства розвиваються в часі, і таким чином є ключем до розуміння історичних змін. Він зазначав, що інститути включають в себе всі форми обмежень, створених людьми для того, щоб надати певної структури людським взаємовідносинам²⁷⁸.

В Юридичній енциклопедії за редакцією Ю.С. Шемшученка поняття «інституту» розуміється як форма організації та регулювання суспільних відносин і діяльності людини з властивими цій формі метам, функціями та способами впливу на життя суспільства або окремих його частин, найважливіший елемент соціальної структури. У науках про суспільство термін «інститут» використовується у таких основних значеннях:

- 1) організаційна система зв'язків і соціальних норм, що регулюють певну галузь суспільних відносин (інститут права, інститут демократії тощо);
- 2) процедура, спрямована на задоволення певних потреб суспільства;
- 3) спеціальна форма життєдіяльності людини;

²⁷⁶ Парсонс Т. Соціальна система / Парсонс Т. – Нью-Йорк, 1951 = Parsons T. The Social System. N. Y., 1951. – P. 39.

²⁷⁷ Парсонс Т. Есе з соціологічної теорії / Парсонс Т. – Нью-Йорк, 1964 = Parsons T. Essays in Sociological Theory. N. Y., 1964. – P. 231–232.

²⁷⁸ Норт Дуглас Інститути, інституціональні зміни і функціонування економіки / Норт Дуглас [пер. с англ. А. Н. Шестеренко; предисл. и науч. ред. Б. З. Мильнера]. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.

4) зібрання людей, які, згідно з поділом праці, об'єднуються для досягнення спільної мети;

5) сукупність ролей і функцій, норм і структур, які забезпечують реалізацію інтересів окремих індивідів, соціальних груп, верств або суспільства в цілому²⁷⁹.

Суспільний інститут виникає, нагромаджуючи певні особливості, ознаки, суб'єкти тощо. Проходить певний час, відносини у межах одного інституту стають поширеними і потребують правового регулювання.

Правила поведінки між суб'єктами даних суспільних відносин у межах дії одного інституту переростають у норми. Право, нормативно врегульовані правила поведінки стають каркасом, основою суспільного інституту.

Розглядаючи інститут як складну структурно сформовану систему суспільних відносин, об'єднаних певними формальними правилами, яка має наступні ознаки: чітко визначена сфера певним чином врегульованих суспільних відносин із визначеною кількістю учасників, ці суспільні відносини в межах окремого інституту забезпечують реалізацію конкретних потреб його учасників, як правило, у структурі інституту існує координуючий орган (державне або громадське утворення).

Про важливість вибору інституціонального підходу в дослідженнях будь-яких економічних відносин зазначив ще в 1893 р. Е. Дюркгейм у своїй науковій роботі «Розподіл громадської праці». У подальшому його наступниками було виділено два основних механізми виконання певних прав і та обов'язків (зокрема, і економічних),

- репресивний;
- реституційний.

Сутність репресивного механізму управління добре розкрита в економічній політиці будь-якої тоталітарної країни, де основним інструментом управління є покарання та страх перед ним (майже завжди створюються наділені необмеженими правами спеціальні комітети по боротьбі з незаконною економічною діяльністю).

Реституційний механізм по своїй суті є більш гуманним і полягає у створенні спеціалізованих органів (державних інститутів, рад,

²⁷⁹ Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К.: «Укр. Енцикл.», 1998. – Т. 2.

експертних союзів, торгових палат тощо), які допомагають у забезпеченні загального економічного порядку, але не беруть участі в покаранні, і основною метою їх діяльності є надання консультацій та роз'яснювальна робота.

Наступним «еволюційним» кроком в еволюції державного регулювання економікою є об'єднання «суміжних» соціально-економічних норм та правил в одну групу, яку в подальшому синтезували в понятті «інституту», що почав виконувати певні регулюючі функції, зокрема у прийнятті рішень щодо діяльності різних організаційно-правових форм господарювання. Вважаємо дуже важливим, що такі вчені, як Р. Коуз, О. Харт, Г. Клейнер розширили поняття «інституту», додавши до соціально-економічних норм та правил ще й форми організації економічних взаємовідносин між різними суб'єктами господарювання (фірмами, кооперативними структурами, ринками тощо).

Далі відбувалася диференціація досліджень у залежності від вибору організаційно-правової форми господарювання. І у провідних наукових центрах світу дослідження особливостей функціонування фірм і їх можливостей щодо структурної побудови є гостро актуальними.

Необхідно зазначити, що поняття «інституту» розглядається у відношенні до поставлених завдань та доктрини певної науки. Більшість існуючих формулювань дефініції поняття «інституту» є авторськими, та, відповідно, залежить від об'єкта дослідження, методології дослідження тощо.

Поняття норми часто є базовим у формулюванні визначення поняття «інституту», але воно є досить неоднозначним. Не будь-який різновид норм можна використовувати у визначенні поняття «інституту». Так, моральні норми не мають розглядатись як інституційна складова, на відміну від рефлексивної (зовнішньої стосовно людини) норми, яка завжди передбачає можливість подвійного вибору та альтернативності. Наприклад, закон або договір обумовлює як права, так і обов'язки всіх сторін, що його уклали, і кожна зі сторін має право відмовитись від його підписання. У той же час відмовитись від моральних основ – означає заперечити існування держави як такої. Умовно рефлексивну норму можна розділити на такі підвиди:

- правова;
- економічна;
- соціальна;

- екологічна;
- культурна.

Але окремо розглядати ці види норм як незалежні інститути можна лише суто теоретично. На практиці сучасний інститут або інституційне управління в економіці не обмежується регуляцією лише економічних відносин і потрібно враховувати вплив інших видів інститутів.

Це підтверджує і досвід високорозвинених європейських держав, які приділяють значну увагу утворенню та функціонуванню інституційної системи, яка базується на приватній власності, прозорому оподаткуванні, стабільній політико-економічній ситуації.

Нагадаємо, що чи не вперше інституційний механізм податкового стимулювання як засіб державної підтримки інноваційної діяльності у сучасному вигляді був використаний японськими компаніями у 1966 р., і лише через 15 років цей досвід запозичив уряд США, почавши надавати податкові знижки для своїх компаній. З 1990 р. інституційні механізми податкового стимулювання у державній підтримці компаній, що займаються або містять науково-дослідницькі підрозділи, запровадили більшість розвинених країн світу, отримавши помітні результати. Ними запроваджено спеціальні програми розвитку нововведень, тісно з якими передбачались чіткі інструменти стимулювання інноваційної діяльності організації та фірм. Відбувалось збагачення співпраці навчально-наукових закладів та підприємств, розширення географії міжфірмової та міжпідприємницької кооперації, вдосконалення законодавства, пов'язаного з охороною інтелектуальної власності та антимонопольного регулювання. У зв'язку з глобалізаційними процесами підтримка інновацій набуває міжнародних масштабів, і поступово відбувається синтез державної підтримки нововведень, пов'язаних із покращанням конкретних технологій виробництва та стратегічних підходів, які спрямовані на створення спеціальних зон розвитку інновацій з пільговим оподаткуванням (наприклад, у США «Силиконова долина», у Росії «Сколково» та ін.).

На думку О. Соскіна, інституціональна система складається із таких важливих груп елементів:

- 1) Конституція, закони, постанови, нормативно-правові акти тощо;
- 2) монополія, конкуренція, мотивація, підприємницьке та інвестиційне середовище, ринкова інфраструктура;

3) кредитна, валютна і податкова системи, бюджет, механізми державного фінансового контролю, дозвільна система;

4) контрактні відносини між суб'єктами господарювання;

5) ділова етика, звичаї, традиції та ін.²⁸⁰.

Важливим кроком у вдосконаленні інституціональної системи є модернізація вітчизняної податкової системи, зокрема визначення базових принципів побудови податкового механізму стимулювання інноваційної діяльності. Багато вчених намагалися систематизувати ці принципи. Так, на думку А. Білюка²⁸¹, існує вісім основних принципів побудови податкового механізму стимулювання інноваційної діяльності:

- чіткість і визначеність формулювань правових норм податкового законодавства, що регулює інноваційну діяльність;

- зниження податкового навантаження на суб'єкти інноваційної діяльності;

- оподаткування має відбуватися в межах новостворюваної вартості й не поширюватися на капітал, який інвестується в інноваційну діяльність;

- вибір комбінацій елементів податкового механізму, які в сукупності забезпечити б достатність і еластичність системи оподаткування суб'єктів інноваційної діяльності;

- об'єктом стимулювання має бути експорт праці у формі товарів і послуг з високою часткою доданої вартості, а також у формі прав на об'єкти інтелектуальної власності;

- податкова «недискримінація» відносно іноземних громадян і підприємств не повинна негативно позначатися на національних інтересах України;

- державна амортизаційна політика має забезпечувати економічним суб'єктам грошовий фонд, достатній для простого відтворення основних виробничих фондів і нематеріальних активів, з обліком інфляційного знецінення грошової одиниці й підвищеного морального зношування високотехнологічної техніки та електроніки;

²⁸⁰ О. Соскін. Формування інституціональної основи економічної моделі України / О. Соскін // Галицький економічний вісник. – 2010. – № 2(27). – С. 53–60.

²⁸¹ Білюк А. В. Формування податкового механізму стимулювання інноваційної активності як елементу державної політики економічного зростання [Електронний ресурс] / А. В. Білюк – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2010_2/files/DU210_21.pdf.

— чіткість і однозначність у встановленні критеріїв, на підставі яких уповноважений орган влади ухвалює рішення щодо видачі податкового кредиту та його умов: суми, строку, процентної ставки, порядку зменшення податкових платежів і порядку погашення кредиту.

У цілому, погоджуючись із зазначеними принципами, ми вважаємо, що грошовий фонд підтримки інноваційного розвитку має відповідати інтересам не простого, а розширеного відтворення. Також йдеться не про інноваційні організації, а про суб'єкти інноваційної діяльності. А. Білюк зазначає, що для реалізації зазначених принципів система оподаткування має бути організована таким чином, щоб:

а) не обкладалися податками витрати на відтворення людського капіталу;

б) забезпечувався як найбільш пільговий режим оподаткування в галузях, що створюють високу додану вартість;

в) забезпечувався пільговий режим оподаткування доходів на капітал, вкладений у такі галузі, незалежно від форми вкладення капіталу (кредитування, надання позик, лізинг, венчурні інвестиції)²⁸².

Інший вчений О. Замасло розглядається можливість підвищення ефективності податкового механізму стимулювання інноваційної діяльності в умовах переходу до інноваційної моделі економічного розвитку України. У його роботі зазначається, що формування інноваційної економіки потребує значних фінансових ресурсів²⁸³. Тому для економік країн, що розвиваються, досягнення позитивних результатів залежить від ефективності їх інноваційної політики, що полягає в дієвому державному стимулюванні. За допомогою таких податкових механізмів можна здійснювати досягнення таких цілей економічної політики, як:

- забезпечення тайності;
- підтримка малого бізнесу;
- розвиток інноваційно-інвестиційної сфери та інші.

А. Яковли пропонує частину податків і обов'язкових платежів залишати підприємствам або організаціям-платникам на цільове

²⁸² Білюк А. В. Формування податкового механізму стимулювання інноваційної активності як елементу державної політики економічного зростання [Електронний ресурс] / А. В. Білюк – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dre_du/2010_2/files/DU210_21.pdf.

²⁸³ Замасло О. Податковий механізм стимулювання інноваційної діяльності в Україні / О. Замасло // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – Вип. 19. – С. 235–240.

використання для створення інноваційної продукції та оновлення матеріально-технічної бази²⁸⁴, а Л. Тулуш, окрім застосування знижених ставок при оподаткуванні прибутку, отриманого від продажу інноваційного продукту, вважає доречним надання інноваційного податкового кредиту. Запропоновані підходи передбачають посилення стимулювальної функції податків, що сприятиме активізації науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні²⁸⁵.

Розвиток вітчизняної економіки значно залежить від швидкості, dateкоглядності та якості економічних реформ, які повинні мати інноваційну спрямованість та інституційну базу. Вітчизняна державна інноваційна політика відбувається в рамках Закону України «Про інноваційну діяльність», згідно з яким мають створюватись сприятливі соціально-економічні, організаційні і правові умови для ефективного відтворення, розвитку й раціонального використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсоощадних технологій, виробництва та реалізації нових видів продукції тощо.

У 1999 р. було схвалено Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України, якою було передбачено використання таких важелів та податкових механізмів регулювання та активізації інноваційної діяльності в економіці України:

- застосування пільг для всього циклу інноваційного процесу від фундаментальних досліджень до впровадження у виробництво за умов використання інновацій для збільшення обсягу та підвищення якості виробленої продукції;
- звільнення від сплати податків, включаючи валютні кошти наукових установ, діяльність яких здійснюється за рахунок державного бюджету;
- звільнення від оподаткування частини прибутку, що спрямовується підприємствами до Української державної інноваційної компанії, Державного фонду фундаментальних досліджень, галузевих інноваційних фондів, галузевих фондів технологічного розвитку та реконструкції виробництва тощо;

²⁸⁴ Яковлев А. Спрямованість податкової системи на розвиток інновацій / А. Яковлев // Фінанси України. – 2004. – № 2. – С. 105.

²⁸⁵ Тулуш Л. Податкові важелі та механізми стимулювання інновацій / Л. Тулуш // Фінанси України. – 2006. – № 4. – С. 62.

- звільнення від оподаткування коштів, спрямованих на підвищення кваліфікації і перепідготовку наукових та науково-технічних кадрів;

- диференціацію розмірів податкових пільг залежно від активності в інноваційному процесі конкретних підприємств, організацій і окремих осіб за умов щорічного збільшення ними витрат на науково-дослідні, дослідно-конструкторські роботи не менше ніж на 25 відсотків;

- надання малим і середнім науково-виробничим організаціям (штат яких не перевищує 500 працівників), за рахунок коштів Державного інноваційного фонду України, безповоротних субсидій у розмірі до 25 % загальної суми витрат на створення та впровадження нововведень та введення податкових пільг на прибуток і додану вартість для наукових організацій, які входять до національної системи науково-технічної інформації;

- диференціація ставки податку на прибуток комерційних банків залежно від напрямків використання ресурсів шляхом зниження їх у разі довгострокового кредитування високотехнологічних проєктів і підвищення в разі вклядання ресурсів у високоприбуткові операції фінансового ринку та їх залучення до придбання акцій підприємств, що виробляють високотехнологічну продукцію, шляхом звільнення від оподаткування тієї частини прибутків банків, що інвестується в акції зазначених підприємств;

- проводити з обов'язковим пільговим оподаткуванням придбання обладнання і матеріалів, капітальне будівництво та інші витрати, що пов'язані з послідовним підтвердженням матеріально-технологічної бази науки тощо²⁸⁶.

У документі зазначено, що реалізація запропонованих у Концепції заходів повинна сприяти формуванню такої моделі організації науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт в Україні, яка б поєднувала в собі елементи ринкової економіки із збереженням гнучких важелів державного регулювання цією найважливішою сферою життєдіяльності суспільства.

²⁸⁶ Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України: постанова Верховної Ради України від 13.07.1999 № 916-XIV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/916-14>

Але, на жаль, на практиці станом на 2000–2011 рр. питома вага обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП зменшилась на 0,57 %. Причому за 2000–2007 рр. на фоні збільшення майже у 19 разів (з 7,7 млн до 144,8 млн гривень) обсягів фінансування з державного бюджету технологічних інновацій та щорічного обсягу виконаних наукових і науково-технічних робіт більше, ніж у 3 рази (з 1978,4 млн до 6700,7 млн гривень), за відсутності чіткого механізму управління національною інноваційною системою у зазначений період було отримано негативний ефект:

- зменшення реалізованої інноваційної продукції в загальному обсязі промислової продукції з 6,8 до 6,7 відсотків;
- зменшення кількості підприємств, які проводили інноваційну діяльність (кількість освоєних такими підприємствами інноваційних видів продукції зменшилась більше, ніж в 6 разів)²⁸⁷.

Тому не дивним є місце України у рейтинзі Всесвітнього економічного форуму^{288, 289}, в якому серед близько 140 країн – учасниць вона займає невітніші позиції: 2008/2009 – 72 місце; 2009/2010 – 82 місце; 2010/2011 – 82 місце, 2011/2012 – 82 місце. Певне поліпшення ситуації почалося лише в 2012/2013 – 73 місце, хоча в окремих позиціях ситуація є катастрофічною. Політика сільськогосподарських витрат – 135 місце, наявність новітніх технологій – 96 місце, державне придбання передових технологій – 112. Далеко попереду у цьому рейтингу знаходяться не лише країни західної Європи, Японія, США, але й такі колишні країни Радянського Союзу, як Естонія (34 місце), Литва (45 місце), Азербайджан (46 місце), Казахстан (51 місце), Латвія (55 місце), Росія (67 місце) та ін.

В Україні прослідковується небезпечна тенденція до зменшення витрат на винаходи, у розрахунку на 1 млн осіб, і навіть, порівняно з

²⁸⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 680-р «Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/cd_2009_06_17/au21/KR090.680.html#21

²⁸⁸ World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2009-2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://members.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf>.

²⁸⁹ World Economic Forum. The Global Competitiveness Report 2011–2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf.

Росією, кількість таких заявок є меншою майже у два рази. Неврегульованими залишаються питання комерціалізації винаходів, підсилення мотивації наукових організацій, до розробки і впровадження винаходів, збільшення нематеріальних активів, дотримання інтелектуальних прав та ін.

У країнах Європейського Союзу державне управління інноваційним розвитком за допомогою податкових механізмів, метою якого є забезпечення сталого економічного розвитку, підтримка низького рівня інфляції, високої інноваційної активності й зайнятості набуло неабиякої популярності²⁹⁶.

За роки незалежності України в інноваційній сфері, як і в більшості галузей національного господарства, у зв'язку із відсутністю кримінально-адміністративної відповідальності стала поширеною практика ігнорування законодавства або призупинення дії окремих статей законів, які стосуються фінансування важливих соціально-економічних процесів, зокрема і тих, що активізують інноваційну діяльність та перехід до інноваційного типу економіки.

Так, наприклад, для сприяння розвитку інноваційної діяльності та формування великих корпоративних структур у 1995 р. було прийнято Закон України «Про фінансово-промислові групи»²⁹⁷, дію якого було скасовано менш ніж за чотири роки відповідним указом Президента.

Прийнятий у 1999 р. Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» на початку зменшив масштаби дезорганізації науково-технічної та інноваційної сфер та сприяв їх відновленню, але був дієвим до тих пір, поки обсяги податкових та митних пілль, передбачених ним законом, не стали незначними²⁹⁸. При чому платникам податку, які виконують проекти технологічних парків при імпорті нової устаткування, обладнання або

²⁹⁶ Мельник М. В. Податкове стимулювання науково-технічної та інноваційної діяльності [Електронний ресурс] / М. В. Мельник – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/ekonomika/2008_628_33.pdf

²⁹⁷ Закон України «Про фінансово-промислові групи» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=85%2195

²⁹⁸ Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» від 16.07.1999 № 991-XIV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/991-14>

комплектуючих, надається органами митного контролю податковий вексель зі строком погашення на 720 календарний день, а при імпорті матеріалів, які не виробляються в Україні, надається податковий вексель на суму податкового зобов'язання зі строком погашення на 180 календарний день з дня надання векселя органу митного контролю. Після збільшення обсягів діяльності технопарків дія закону була призупинена і багато підприємств, які розраховували на пільги, були змушені звернути свою діяльність, переїхавши за кордон, або ставши банкрутами.

Аналогічна ситуація чекала на Закон України «Про інноваційну діяльність» (початкової редакції 2002 р.), згідно з якою було встановлено значні пільги для інноваційних підприємств:

- 50 % ПДВ за операціями з поставок продукції, які пов'язані з виконанням інноваційних проєктів, не підлягають сплаті до бюджету, зазначається у розпорядженні цих підприємств (кошти зараховуються на спеціальний рахунок і використовуються винятково на фінансування інноваційної, науково-технічної діяльності та розширення власних науково-технологічних і дослідно експериментальних баз);

- пільгове оподаткування прибутку підприємств, відповідно до якого 50 % податку на прибуток, одержаного від виконання цих проєктів, використовується у тому самому порядку, що й кошти від частини сум ПДВ. Цей механізм передбачено для інноваційних підприємств, які отримали свідоцтво про державну реєстрацію інноваційного проєкту та розпочали реалізацію проєкту не пізніше, ніж за 18 місяців від дати його державної реєстрації;

- 50 % сплата земельного податку та прискорена амортизація основних засобів.

Але вже через рік дія встановлених пільг була зупинена Законом «Про державний бюджет України на 2003 рік», а у 2005 р. було внесено зміни до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік», згідно з яким вищезазначені пільги було повністю анульовано²⁹³.

Можна ще згадати про недофінансування багатьох розпочатих інноваційних проєктів та інші негативні факти, які свідчать про

²⁹³ Закон України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2505-15>.

непослідовність у проведенні державної інноваційної політики та відсутність інституціонального підходу до побудови регульованої інноваційної економіки України.

Зазначені події нанесли значні втрати економіці України та її інвестиційному іміджу, оскільки порушення дії міжнародних інвестиційних проектів призвело до втрати довіри інвесторів та невиконання науково-дослідних та проектних робіт певною мірою.

Таким чином, можна дійти попередніх висновків, що за сучасної складної економічної ситуації в Україні ефективне управління та стимулювання науково-технічної та інноваційної діяльності можливе лише із залученням податкових механізмів стимулювання інновацій, які не вимагають значних фінансових ресурсів держави і за умови підписання довгострокових договорів на 5–10 років (про які згадує ще Й. Шумпетер як про ефективний спосіб страхівки підприємців та інноваційних інвестицій²⁹⁴) можна отримати значний економічний ефект. Аналіз закордонного досвіду також підтверджує останнє твердження.

Так, у Німеччині, яка має чи не надійнішу економіку у всій Європі, співвідношення прямого державного фінансування наукових досліджень і сукупності піллі за останні 15 років зросло майже у 7 разів, а акценти невпинно зміщуються у бік податкового регулювання.

У США для активізації науково-технічного прогресу передбачено майже сто різноманітних податкових піллі (причому сума неоподаткованих податкових надходжень приблизно відповідає вкладам фірм у розвиток інновацій).

У Японії, Франції, Великобританії, Італії, Швеції, Кореї та інших розвинених країнах від 40 до 100 % неоподаткованого прибутку корпорацій скеровується в інноваційну сферу. А згідно з бельгійським та австралійським законодавством відповідно може 110 % та 150 % вираховуватися із оподаткованого доходу на інноваційний розвиток.

Англія є однією з небагатьох країн, яка ще 1944–1950 рр. надавала податкові знижки виробникам, що використували нове обладнання, а в Ірландії розмір податкових знижок був співрозмірний із

²⁹⁴ Шумпетер Й. А. Теория экономического развития (Исследование предпринимательской прибыли, капитала и цикла конъюнктуры) / Й. А. Шумпетер; [пер. с нем.] – М.: Прогресс, 1982. – 453 с.

вартістю закупленого новітнього обладнання. Починаючи з 1996 р., більше половини великих англійських інноваційних компаній мали технологічні коопераційні угоди з іншими компаніями (навіть за межами країни). Також втілювалась у життя програма (Teaching Company Scheme) взаємодії малих та середніх підприємств із експертами провідних вищих навчальних закладів (ВНЗ) Англії. Було започатковано неперервний процес інтеграції науки та освіти, який підтримали багато інших високорозвинених країн (Бельгія, Німеччина, Ізраїль та ін.).

Цікавим з точки зору запозичення в Україну є досвід Ізраїлю (програма Magnet) щодо підтримки спільних наукових програм, у яких беруть участь як мінімум дві приватні фірми та один ВНЗ. Використання наявних освітніх ресурсів:

- високоосвіченого кадрового потенціалу, сучасної комп'ютерної техніки, високошвидкісної мережі Інтернет та приміщень навчальних закладів у комерційних цілях принесли значні економічні результати, особливо для малих та середніх підприємств. Певну користь від такої співпраці отримують і самі ВНЗ, оскільки студенти, що в них навчаються, мають змогу пройти повноцінну практику й отримати реальний досвід роботи. Зазначимо також, що в США малі та середні інноваційні компанії сплачують на чверть менші податки, ніж інші відповідні компанії. І лише за двадцять років, починаючи з 1965 р., їх кількість збільшилась на 500 тис. та становила 700 тис. одиниць, що дає змогу створити реальну альтернативу великим корпораціям (детальніше див.²⁹⁴ або²⁹⁵). Зазначимо, що Верховна Рада України вже десять років намагається визначити та стимулювати розвиток пріоритетних напрямів інноваційної діяльності. Так, в Україні на 2003–2013 роки визначено стратегічно важливими наступні напрями:

- модернізація електростанцій; нові та відновлювані джерела енергії; новітні ресурсозберігаючі технології;
- машинобудування та приладобудування як основа високотехнологічного оновлення всіх галузей виробництва; розвиток високоякісної металургії;

²⁹⁴ Дынкин А. А. Инновационная экономика / А. А. Дынкин, М. В. Грачев, Н. И. Ивашова и др. – М.: Наука, 2001. – 294, [165] с.

²⁹⁵ Кокурин Д. И. Институциональные основы развития инновационной деятельности в переходной экономике: дисс. ... д-ра экон. наук: 08.00.01 / Д. И. Кокурин. – Москва, 2001. – 315, [201–205] с.

- нанотехнології, мікроелектроніка, інформаційні технології, телекомунікації;
- вдосконалення біотехнологій хімічних технологій, нові матеріали, розвиток;
- «високотехнологічний» розвиток сільського господарства і переробної промисловості;
- транспортні системи: виробництво засобів наземного транспорту, літальних апаратів, плаваючих засобів і пов'язаних з транспортом пристроїв та обладнання, комплектуючих виробів, розробка та впровадження новітніх технологій для їх складання або виготовлення, будівництво і реконструкція;
- охорона і оздоровлення людини та навколишнього середовища;
- розвиток інноваційної культури суспільства.

Проте без використання системи інститутів, які будуть нести відповідальність за реалізацію стратегії інноваційного розвитку, за виконання своїх функцій, зазначені напрями не будуть ефективно розвиватись, і проєкт «Стратегії інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів» матиме виключно декларативний характер. Потрібно не просто визначити завданні цілі але й як зазначалося вище, створити і формувати інституційне середовище, здатне ефективною податковою механізми регулювання інноваційного розвитку економіки, що буде основою розбудови нової державної інноваційно-інвестиційної політики. Це сприятиме здійсненню позитивних змін в усіх ланках національної інноваційної системи, які будуть спрямовані на стійкий, збалансований у всіх своїх аспектах розвиток України.

Таким чином, вибір саме інституційного підходу у забезпеченні використання податкових механізмів щодо регулювання інноваційного розвитку економіки зумовлений наступними позитивними фактами:

- пізніше підприємствам і організаціям будуть надаватись не авансом, а як винагорода за реально проведеною інноваційною роботою;
- зберігається автономність приватного сектору та його економічна відповідальність за вибір напрямів інноваційного розвитку;
- зменшується ймовірність створення і державного фінансування штучних науково-дослідницьких центрів нововведення, які економічно недоцільні або не можливі для практичного впровадження;

– відбувається зменшення можливостей для корупційних схем надання субсидій та державного фінансування «кумівським» компаніям тощо.

Насамкінець перейдемо до конкретних пропозицій щодо можливого вдосконалення податкових важелів регулювання економічними процесами.

По-перше, оскільки Україна має одну з найбільших у Європі мереж ВНЗ різноманітної спеціалізації та рівнів акредитації, варто запозичити ідею надання податкових пільг не суто науковим організаціям, а підприємствам та інвесторам або тим навчально-науковим закладам, які співпрацюють з підприємствами. Пільги, синтезовані з наукою та бізнесом за допомогою здорової конкуренції, забезпечать високий економічний ефект від інноваційної діяльності.

По-друге, потрібна негайна модернізація вітчизняної амортизаційної політики, оскільки більшість галузей економіки (АПК, ЖКГ, важка та легка промисловості та ін.) використовують морально та технічно застарілі засоби виробництва, які до того ж екологічно небезпечні. Пропонуємо встановити чіткі загальнодержавні нормативні обмеження, які визначають строки використання відповідного обладнання чи технологій. Наприклад, купівлю за кордоном заборонити використання, або ввести додатковий податок на використання автомобільного транспорту, вік якого перевищує 12 років, і поступово зменшувати цей вік до 6 років, як це зробили в Італії, Німеччині та інших розвинених країнах. Це дасть змогу отримані кошти від оподаткування разом із державною підтримкою (гарантіями) інвестувати у вітчизняний автопром та створити пільгове кредитування. Мова йде не лише про автомобілі, а й про побутову техніку, мобільні телефони, модеми тощо. Ці товари, які були у вжитку і морально застаріли, мають додатково оподатковуватись, причому неодноразово, а щорічно (якщо говорити про автомобілі). У протилежному випадку Україна може стати сміттєзвалищем для речей, які були у вжитку, що значно погіршить і так складну екологічну ситуацію в країні.

По-третє, не варто оподатковувати нерухоме майно, що використовується для розробки інноваційних проєктів. Це стимулюватиме підприємців не позбавлятися від надлишкового майна, а збільшувати завантаженість виробничих потужностей, підвищуючи тим самим свою рентабельність, податкоспроможність тощо.

По-четверте, встановити мінімальний термін (5 років) дії пільг для інноваційних проєктів, який може зменшуватись лише під час форс-мажорних обставин. Інакше часта зміна правил гри буде серйозним дестабілізуючим чинником у податковому механізмі регулювання розвитку інноваційної економіки. Контрольований перегляд пільг у завчасно встановлених часових рамках надає можливість державі цілеспрямовано стимулювати інноваційну активність у пріоритетних напрямках, впливати на виробництво через структуру, чисельність та якість наукових та інноваційних організацій.

По-п'яте, потрібно впровадити обов'язкову комерціалізацію результатів наукових досліджень, а фірмам, які впроваджують новозведення, надавати податкові кредити.

По-шосте, для розвитку «інноваційної» економіки в регіонах потрібно збільшити частку обсягів податкових надходжень до регіональних бюджетів та сформувати регіональні небюджетні фонди підтримки інноваційної діяльності. Бажано підсилити мотивацію для раціоналізаторських та інтрапренерських ініціатив для усунення консервативної складової великих корпоративних структур.

По-сьоме, внести у Податковий кодекс України чіткість у правове регулювання інститутами забезпечувальних заходів (зокрема, уточнити ст. 111 «Види відповідальності та порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи» в контексті контролю за недотриманням норм щодо отримання податкових пільг в інноваційній діяльності) та виокремити ретельно пропреференції для організацій та фірм, які провадять інноваційні дослідження та використовують новітні технології.

По-восьме, потрібно відновити дію припинених або відрецензованих укавів та законів (модернізувавши їх з урахуванням інституціональних пропозицій), які сприяють розвитку інноваційної економіки України.

По-дев'яте, доцільно використовувати закордонний досвід застосування податкових форм і методів стимулювання науково-технічної та інноваційної діяльності, зокрема через інститути освіти, фінансів, страхування, управління та інших служб та відомств.

По-десяте, пропонується здійснити окреме дослідження доцільності створення спеціальних економічних зон на території України для розробки інноваційних продуктів та технологій на кшталт «Сколково» в Росії та «Селіконової долини» в США.

4.2. Запровадження горизонтального моніторингу як сучасного методу податкового регулювання інноваційного розвитку

Прискорений інноваційний розвиток України вимагає, на думку вчених і практиків державотворення, глибоких системних, секторально-технологічних трансформацій в економіці. Важливими передумовами в цьому контексті виступають, по-перше, обґрунтування і реалізація стратегії висхідного соціально-економічного розвитку України, а також нацупрацювання потужного фінансового забезпечення складних реформацийних процесів у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Особливої ваги набуває сьогодні формування потужного національного капіталу у всіх його основних складових: людського, фінансового, інформаційного, матеріального. Базовим, на нашу думку, виступає саме фінансовий капітал, без задіяння ресурсів якого не можна нарощувати інтелектуальний, висококваліфікаційний трудоресурсний, інноваційно-інформаційний, а також виробничий потенціал, зокрема, через прискорений розвиток третинного та четвертинного секторів економіки на засадах постіндустріалізму. Тому розвитку фінансово-кредитної, бюджетної та податкової сфери приділяється велика увага. Крім того, усі ці процеси ускладнились в останні роки через глибоку і затяжну світову фінансову кризу. У зв'язку з цим для України з її гострою необхідністю фінансовими ресурсами та низькою інвестиційною привабливістю стратегічно важливим є прискорене нацупрацювання податкового потенціалу при максимально можливому узгодженні інтересів держави та платників податків, суб'єктів господарювання, населення. Саме на це сьогодні спрямоване державне економічне регулювання, яке здійснюється, в першу чергу, в процесі певного реформування бюджетно-податкової сфери, підвищення ефективності впливу податкових важелів на інноваційне розширене відтворення виробництва.

Необхідною передумовою вирішення цих складних і водночас необхідних для успішного державотворення завдань в Україні виступає підвищення дієвості влади на засадах поєднання державних і ринкових регуляторів у контексті системної підтримки вітчизняного виробника, поживлення інвестиційних процесів, підвищення податкоспроможності вітчизняного виробництва та ефективності адміністрування податків.

Державна підтримка національного виробництва, на нашу думку, повинна бути орієнтована на:

1) активізацію діяльності вітчизняних, державних і приватних інвесторів для підвищення інвестиційної привабливості країни, зростання інвестицій в основний капітал, що необхідно і для великого, і для середнього, і малого бізнесу;

2) уважену фінансово-кредитну, зокрема процентну державну політику із задіянням її середньо- і довгострокових інструментів для пільгового кредитування середнього і малого бізнесу в найбільш стратегічно вагомих видах економічної діяльності;

3) збільшення бюджетних витрат на запровадження сучасних енерго- і ресурсомісних технологій та оновлення основних фондів, засобів виробництва підприємств (фірм) державної власності.

Реалізація такої підтримки бізнесу з боку держави безпосередньо пов'язана із реформуванням усієї фінансової, зокрема податкової сфери України, з удосконаленням податкового регулювання, особливо в площині гармонізації задіяних фіскальних та стимулюючих регуляторів.

Насамперед це передбачає вдосконалення Податкового кодексу, посилення методологічного та інституціонального забезпечення всіх аспектів взаємодії податкових органів із платниками податків щодо податкового планування (зокрема, встановлення розрахункової бази), адміністрування податків і, що особливо важливо, підвищення «податкової» свідомості громадян, їх «законослухняності», зміни менталітету не тільки у платників податків, але й у податківців у бік взаємної зацікавленості у зростанні фінансового капіталу держави як гарантія покращання інвестиційного клімату та рівня життя населення, а значить і його комфортності для всіх його перетч, усіх громадян.

Усе це здебільшого стосується великого бізнесу, великих платників податків (дати – ВНП), для яких покращання економічної, соціальної, екологічної, криміногенної ситуації в країні не менш важливо, ніж для малого, середнього бізнесу та держави в цілому. У зв'язку з цим необхідно зазначити, що серед великих платників податків є незаконослужливі корпоративні структури, які використовують нечестиві схеми мінімізації податків (насамперед, завдяки переводу активів в офшорні зони з організацією там фіктивних «материнських» компаній), що значно зменшує обсяги податкових надходжень у бюджет і формує тіньову економіку. Водночас саме великі платники

податків, частка яких у загальному обсязі податконадходжень від реального сектору економіки становить більше 70 %, відіграють провідну бюджетоформуючу роль у країні. Великі платники податків представляють різні види економічної діяльності, беруть активну участь у формуванні та зміцненні фінансового потенціалу країни, зростанні обсягів ВВП, конкурентоспроможності економіки, у зовнішньоекономічній діяльності України та є (чи повинні бути) основними двигунами її інноваційного розвитку.

Зважаючи на це, слід визнати особливу актуальність підвищення ефективності їх оподаткування, натагодження їх сервісного обслуговування, покращання взаємовідносин між органами ДПС та великими платниками податків у цілому.

Важливим у цьому контексті є врахування досвіду розвинених країн щодо адміністрування податків від великих їх платників. Це набуває особливого значення в умовах глобалізації світових економічних процесів, формування єдиного фінансового та інформаційного простору, коли глобалізаційні виклики та загрози суттєво, хоч і порівню, впливають на формування фінансової, зокрема податкової сфери всіх країн світу. Поступове опанування необхідності гармонізації відносин «держави – платники податків» у розвинених країнах ще наприкінці XX – на початку XXI ст. було пов'язане з прискореним розвитком продуктивних сил; загостренням викликів глобалізації; відмінністю потенціалів розвинених країн, де зосередились величезні фінансові, інформаційні, інтелектуальні, матеріальні ресурси, та країн, які мають потужну природно-сировинну базу і не мають можливостей її «інноваційного» використання; загостренням проблем територіальної (етнічної, релігійної, господарсько-історичної) неідентичності тощо.

Поступлення таких складних проблем у сфері міжнародних відносин із численними внутрішньодержавними проблемами розвитку, пов'язаними в багатьох країнах із великими міжрегіональними диспропорціями в рівнях соціально-економічного розвитку, в структурі і масштабах інтегрального потенціалу зростання, економічній активності населення та масштабах інноваційно-інвестиційної діяльності тощо призвели до відчутної незбалансованості всієї надскладної системи між- та внутрішньодержавних інтересів, до серйозних викривлень геополітичного та гео економічного світового простору.

На національному рівні навіть в таких, здавалося б, стабільних міжнародних структурах, як Євросоюз, складні геополітичні та гео-економічні інтеграційно-глобалізаційні процеси та підсилення конфліктів, пов'язаних із між- та внутрішньодержавною територіальною неідентичністю, що формувалася століттями, призвели до розуміння з боку вчених, управлінців, практиків необхідності більш активного відстоювання в світовому просторі своїх національних інтересів, а на світових та макрорегіональних ринках – позицій вітчизняного виробника. У цьому контексті стратегічного значення набули питання економічної безпеки держави, активної реалізації найбільш успішної та «вигідної» для національної економіки моделі прискореного цивілізаційного розвитку на інноваційних засадах. У зв'язку з цим першочерговими постають проблеми фінансової стійкості держави, підвищення конкурентоспроможності економіки та податкової системи, прискореного нарощування обсягів вітчизняних інвестицій (державних та приватних), у тому числі зростання інвестиційної спроможності населення. Тому, вважаємо, дуже необхідне реформування податкової системи повинно бути ґрунтовано на посиленні податкового потенціалу, розширення розрахункової бази оподаткування та підвищення його ефективності, зокрема задіяння в податковій сфері більш «рівноправних» відносин між урядом країни і суб'єктами господарювання, бізнесовими структурами (підприємствами, фірмами, корпораціями). Ідея запровадження податкових відносин, які ґрунтуються на принципах «виконання правових норм, спрощення правил і вимог з боку влади та збільшення відповідальності з боку громадян» уперше була сформульована у 2002 р. у Нідерландах²⁹⁷. Саме тоді податкова та митна адміністрація країни почала підготовку підготовчого проєкту щодо впровадження горизонтального моніторингу як нового методу ефективної, взаємовигідної співпраці податкових органів із бізнесом, насамперед успішного сервісного обслуговування великих платників податків. Щодо цього, необхідно зазначити, що сутність нового підходу до гармонізації податкових відносин між основними їх учасниками відповідає змісту поняття «моніторинг» як загальнонаукового

²⁹⁷ Зубарев И. Е. Горизонтальный мониторинг как способ контроля налогоплательщиков, основанный на доверии: опыт Королевства Нидерланды / И. Е. Зубарев // Ваш налоговый адвокат. – Россия. – 2008. – № 5.

підходу і одночасно методу дослідження через спостереження функціонування чи діяльності найбільш складних систем і соціально-економічних, фінансових, суспільно-природних та інших процесів, явищ і відносин. Моніторинг у найбільш широкому його розумінні вже давно і широко використовується для вивчення та оцінки (якісної та кількісної) дуже відмінних за своєю природою, структурою, масштабами та типом відносин суспільних, суспільно-природних, природних об'єктів і процесів на різних рівнях їх адміністративної та територіальної організації. Можна виділити у найбільш узагальненому вигляді чотири такі рівні: світовий, макрорегіональний, національний, внутрішньодержавний.

Залежно від мети та сфери запровадження змінюється певним чином і визначення поняття «моніторинг». Найбільш точне і повне його визначення наведено у Великому економічному словнику (Росія) та в «Глосарії по інформаційному суспільству»²⁹⁸, що свідчить про «сучасність» наданого нижче тлумачення. Згідно з цим Глосарієм, моніторинг – це «... методика і система спостережень за станом певного об'єкта або процесу, що дає можливість спостерігати їх у розвитку, оцінювати, оперативно виявляти результати впливу різних зовнішніх факторів»²⁹⁹. При цьому результати моніторингу використовуються при вчасній управлінні відповідним об'єктом чи процесом.

У наукових публікаціях з економічної проблематики існують різні модифікації визначення цього поняття, досить близькі за змістом. Зокрема у різних економічних словниках Росії наводяться такі стислі визначення поняття «моніторинг», як:

- «проверка выполнения контрактных обязательств другой стороной»;
- «процесс систематического наблюдения, объяснения и представления некоего явления»;
- «определение небольшого числа показателей, отражающих состояние системы» та інші.

Водночас вище наведене в Глосарії визначення поняття «моніторинг» у контексті податкової проблематики є неповним і вимагає

²⁹⁸ Глоссарий по информационному обществу / [под. ред. Ю.Г. Хохлова]; Институт развития информационного общества. – М., 2009. – 62 с.

²⁹⁹ Глоссарий по информационному обществу / [под. ред. Ю. Г. Хохлова]; Институт развития информационного общества. – М., 2009. – 62 с.

певної конкретизації. У цьому контексті більш коректним, на нашу думку, є трактування поняття «моніторинг», як методики і системи постійно діючого спостереження, оцінки та прогнозування стану фінансово-господарської діяльності великих платників податків, організованого на основі «прозорості» їх взаємодії з органами ДПС.

Як основну модель встановлення нових відносин між податківцями і платниками податків було вибрано і вже успішно апробовано країнами Західної Європи горизонтальний, а не вертикальний моніторинг? Зазначене можна пояснити, по-перше, що в роботі з великими платниками податків, які і є основними бюджетоформуючими бізнесовими структурами, відмова від вертикальної (зверху – вниз) організації податкових відносин, яка якраз співпадає із вертикальною структурою влади, дозволяє акцентувати увагу на рівноправному, партнерському характері відносин «влада – бізнес», які виникають у процесі запровадження ГМ. По-друге, саме поняття «горизонтальний моніторинг» несе в собі інформацію про формування співпраці податківців та платників податків на нових засадах, не «зверху – вниз», а на одному «горизонті» – рівні довіри і взаєморозуміння. По-третє, між суб'єктами таких відносин виникають не односторонні, як фактично сьогодні, а зустрічні, саме горизонтальні взаємозв'язки та взаємовідносини.

Допільно також зазначити, що моніторинг як метод глибокого, комплексного дослідження будь-яких відносин і явищ, зокрема у економічній системі країни, виступає важливим інструментом фінансового аналізу. В наукових публікаціях фінансовий аналіз розуміється як оцінка стану та використання економічного потенціалу фірми та прийняття управлінських рішень, щодо оптимізації будь-якої діяльності. Виділяють шість видів фінансового аналізу: горизонтальний, вертикальний, трендовий, порівняльний, факторний та метод коефіцієнтів.

Уперше в практику оподаткування Концепція горизонтального моніторингу, зокрема успішного сервісного обслуговування великих платників податків після трьох років підготовчого періоду була запроваджена як новий метод ефективної співпраці податкових органів з бізнесом, представленим 20 крупними компаніями, в Нідерландах у 2005 р.

Представник Міністерства фінансів Королівства Нідерланди Аня Маас пізніше підкреслила, що основною умовою введення горизонтального моніторингу в країні є «взаємне розуміння і довіра».

Сьогодні горизонтальний моніторинг успішно застосовують також у Німеччині, Австрії, Франції, Росії та інших країнах. Водночас зауважимо, що ще недавно деякі працівники ФПС Росії підкреслювали неможливість запроваджувати горизонтальний моніторинг (ГМ) у країні через непрозорість формування податкової звітності та невисокий рівень довіри податковим чиновникам. Так само вважав і податковий консультант М.С. Мухін, який зазначав, що «... опыт Нидерландов очень интересен, однако в его успешное внедрение в нашей стране вериться с трудом». Пізніше в Росії було створено необхідну інфраструктуру, а саме Міжрегіональні інспекції ФПС, і, на думку І. Ю. Мокришева, саме ці інспекції в 2008 році вже «здобували» значну частину податкових надходжень, тому що в них було створено всі умови: наявність електронного документообігу, можливість акумулювати необхідні, зокрема інформаційні ресурси, наявність висококваліфікованих спеціалістів із знанням галузевої специфіки тощо³⁰⁰. Успішне запровадження ГМ у Франції дало підставу для запрошення у 2012 році в Україну їх спеціалістів як консультантів для передачі досвіду застосування ГМ.

Як бачимо, запровадження постійно діючого горизонтального моніторингу необхідне для вдосконалення податкових відносин, що й доводить практика оподаткування в інших країнах. Водночас вище наведене в Глосарії визначення поняття «моніторинг» у контексті податкової проблематики є неповним і вимагає певної конкретизації. У цьому контексті більш коректним, на нашу думку, є трактування поняття «моніторинг» як методики і системи постійно діючого спостереження, оцінки та прогнозування стану фінансово-господарської діяльності великих платників податків, організованого на основі «прозорості» їх взаємодії з органами ДПС. Запровадження такого моніторингу особливо важливо для вдосконалення (у розвинених країнах) або реформування (в Україні) податкової сфери з метою узгодженого здійснення податкових важелів для підвищення ефективності податкового контролю, нарощування економічного та податкового потенціалу великих корпорацій, підвищення їх прибутковості та конкурентоспроможності і, відповідно, збільшення обсягів податконадходжень у бюджет і запобігання податкових ризиків.

³⁰⁰ Замість перелірок – моніторинг [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державної податкової служби України. – Режим доступу: <http://www.sta.gov.ua>

У цілому зарубіжний досвід застосування ГМ у системі податкових відносин доводить ефективність такого співробітництва між їх учасниками. Застосування горизонтального моніторингу, зокрема, дозволяє спростити процедуру адміністрування податків і збільшити обсяги їх надходжень у бюджет, підвищувати вартість бізнесу (його капіталізацію), знизити адміністративне та «виконавче» навантаження, поліпшити податковий і інвестиційний клімат у державі.

В Україні ці питання стоять особливо гостро і в основі їх вирішення має бути реалізація науково обґрунтованої податкової політики, удосконалення Податкового кодексу України максимально точне визначення бази оподаткування, підвищення ефективності адміністрування податків, визначення цільових у сучасних умовах інструментів стимулювання вітчизняного виробництва, тощо.

У результаті горизонтальної, тобто «однорівневої» співпраці ВПП із податковими органами, великі підприємства отримати, на думку спеціалістів, такі привілеї:

1) можливість при вирішенні проблем щодо незаконного ухилення чи мінімізації сплати податків у минулі роки отримати певні податкові преференції;

2) серйозне (як кілька разів) скорочення кількості аудиторських перевірок;

3) можливість порадитись з податковими органами при укладенні тих чи інших угод, контрактів щодо надійності та сумлінності можливих партнерів – для запобігання ризикових операцій та зняття із себе відповідальності за можливі податкові ризики;

4) можливість після закінчення певного періоду співпраці нарікувати необхідними обсягами сплати податків відповідно до обставин;

5) можливість довести податківцям після передачі їм повної і прозорої інформації щодо стану своїх фінансово-господарської діяльності доцільність (чи необхідність) отримання певних податкових стимулів для підвищення науково-технічного рівня виробництва, а саме: збільшення кількості об'єктів інтелектуальної власності, задіяння нових ресурсомістких і енергоємних технологій, диверсифікації галузевої структури корпорації за рахунок високотехнологічних виробництв тощо;

6) психологічно комфортні умови праці.

Стосовно обов'язків ВПП щодо розширення бази оподаткування і збільшення обсягів податконадходжень, то великі платники податків

повинні продавати детальну інформацію про структуру, організацію, партнерів і контрагентів та тенденції розвитку корпорацій, про сучасний стан їх фінансово-господарської діяльності. Необхідно подавати, зокрема, інформацію щодо доходів, витрат, інших показників визначення розрахункової бази у первинних документах, регістрах бухгалтерського обліку, фінансової звітності тощо. Тобто, за словами О. Суслова, «добровольно раскрыть фискальным органам всю поднаготную своего бизнеса»³⁰¹.

Як зазначає начальник управління адміністрування юридичних осіб ДПС України Юрій Марченко, зарубіжний досвід свідчить, що метод ГМ підвищує взаємну відповідальність між фіскальними органами і бізнесом, створює нову культуру спілкування, укріплює взаємну довіру³⁰².

Розуміючи, що світовий досвід доводить ефективність запровадження ГМ і важливість задіяння цього методу в Україні, вважаємо, що, враховуючи макроекономічну ситуацію в державі, певну недосконалість податкового законодавства та системи оподаткування України, активність тіньової економіки, необхідно більш чітко та переконливо для підприємств визначити мету ГМ. У цьому контексті, на нашу думку, було б важливим, по-перше, знайти прийнятні для ВПП інструменти обопільно вигідного вирішення проблеми закриття незаконних тіньових схем уникнення податкосплат, викликати зацікавленість ВПП у «прозорій» та тісній співпраці із податковими органами, гарантуючи їм, у разі необхідності, підтримку у вирішенні проблем інноваційного розвитку їх бізнесу. По-друге, продемонструвати повне розуміння з боку контролюючих органів, влади в цілому, стратегічного значення гармонізації податкового регулювання, збалансування фіскальної та стимулюючої його функцій, чітко визначивши ланцюг співпадіння державних інтересів щодо наповнення дохідної частини бюджетів за рахунок розширення розрахункової бази оподаткування, посилення податкового потенціалу країни, із інтересами суб'єктів господарювання, зокрема ВПП щодо підвищення прибутковості та конкурентоспроможності їх бізнесу та інвестиційної привабливості,

³⁰¹ Горизонтальний моніторинг: Новий рівень співпраці з бізнесом [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державної податкової служби України. – Режим доступу: <http://www.sta.gov.ua/control>.

³⁰² Там само.

посилення інтелектуального потенціалу, і водночас, суттєво збільшити обсяги податконадходжень, що, як згадувалось вище, так потрібно державі для забезпечення її прискореного інноваційного розвитку. Така співпраця влади і підприємців у процесі запровадження горизонтального моніторингу дозволить скоротити в багато разів кількість контрольних перевірок, відчутно посилити фінансове забезпечення інноваційного розвитку України, зокрема розгортання робіт щодо реалізації першої та другої фази життєвого циклу інновацій та їх впровадження у практику. У той час це значно підвищить інвестиційну активність не тільки з боку держави, а й ВВП, іноземних інвесторів, що позначиться на детінізації бізнесу. Це підтверджує й віце-президент ВГО «Асоціація платників податків України», який зазначає, що горизонтальний моніторинг «... безперечно зміцнить взаємну довіру, адже податкова служба стає консультативним органом, основною метою якого є створення умов для процвітання бізнесу»³⁰¹.

Важливим було б у цьому контексті продемонструвати повне розуміння з боку контролюючих органів, влади в цілому, стратегічне значення гармонізації податкових відносин, збалансування фінансової та стимулюючої функцій оподаткування, чітко визначення ланцюг поєднання державних інтересів щодо наповнення дохідної частини бюджетів за рахунок посилення податкового потенціалу країни, розширення розрахункової бази оподаткування при підвищеній прибутковості та конкурентоспроможності підприємства – її інтересами суб'єктів господарювання, зокрема великих платників податків щодо підвищення прибутковості та конкурентоспроможності їх бізнесу в контексті його інноваційного розвитку. Адже саме це, з одного боку, призведе до завищення капіталізації бізнесу, його інвестиційної привабливості та інтелектуального потенціалу, а з іншого – до активізації інноваційної діяльності в Україні та суттєвого збільшення обсягів податконадходжень, що, як згадувалось вище, так потрібно державі для забезпечення прискореного інноваційного соціально-економічного розвитку країни. Така співпраця влади і підприємців у процесі запровадження горизонтального моніторингу дозволить не тільки скоротити в багато разів кількість контрольних перевірок, але й відчутно

³⁰¹ Горизонтальний моніторинг: новий рівень співпраці з бізнесом [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Державної податкової служби України. – Режим доступу: <http://www.sfa.gov.ua>

посилити фінансове забезпечення широкого розгортання першої та другої фази інноваційного циклу – науково-дослідних і проектно-конструкторських робіт та їх впровадження в практику – і, відповідно, посилити інвестиційну активність не тільки з боку держави, але й, і це дуже важливо, з боку ВПП. Це, у свою чергу, позитивно позначиться на масштабах і диверсифікації структури великого бізнесу, скороченні тіньового сектору економіки.

Тому, на нашу думку, для забезпечення прозорості податкових процесів та ефективності адміністрування податків через запровадження горизонтального моніторингу необхідне дієве збалансування фіскальних і стимулюючих податкових регуляторів із підсиленням у певні періоди для конкретних компаній (підприємств, фірм) тих чи інших форм податкового стимулювання розширеного відтворення їх виробництва на інноваційних засадах.

Для забезпечення зазначених вище стратегічно вагомих для держави завдань контролюючі органи велику увагу приділяють доопрацюванню методологічних підходів та методик запровадження горизонтального моніторингу на основі аналізу результатів його розширення в Україні ВПП з іноземними інвестиціями, які представляють різні ВЕДн.

У результаті горизонтальної, тобто «однорівневої» співпраці ВПП із контролюючими органами, великі підприємства отримують, на думку спеціалістів, такі привілеї:

1. Серйозне (у кілька разів) скорочення кількості аудиторських перевірок.
2. Можливість консультацій з контролюючими органами при укладенні тих чи інших угод, контрактів щодо надійності та сумлінності можливих партнерів – для запобігання ризикових операцій та зняття з себе відповідальності за можливі податкові ризики.
3. Можливості довести податківцям після передачі їм повної і прозорої інформації щодо стану своєї фінансово-господарської діяльності, доцільності (чи необхідності) отримання певних податкових стимулів для підвищення науково-технічного рівня виробництва, а саме: збільшення кількості об'єктів інтелектуальної власності, застосування нових ресурсозберігаючих технологій, диверсифікації галузевої структури корпорації за рахунок високотехнологічних виробництв тощо.
4. Психологічно комфортні умови праці.

Стосовно обов'язків великих платників податків, то вони повинні надавати детальну інформацію про структуру, організацію, партнерів і контрагентів, про сучасний стан їх фінансово-господарської діяльності, тенденції і перспективи розвитку корпорацій. Необхідно подавати, зокрема, інформацію щодо доходів, витрат, інших показників визначення розрахункової бази у первинних документах, реєстрах бухгалтерського обліку, фінансової звітності тощо.

Однак, незалежно від того, чи вважати горизонтальний моніторинг великих платників новим видом сервісу для великих платників, чи новою формою податкового контролю, чи новим елементом податкової консультації, чи новим видом податкової документальної перевірки, але чинним законодавством України – ні Податковим кодексом України, ні іншими законодавчими, а ні підзаконними актами, – не передбачено запровадження та проведення такого горизонтального моніторингу великих платників.

Здійснення горизонтального моніторингу великих платників у тому вигляді, в якому пропонує світова практика, можливе лише за згодою самого платника податків, тим більше за його бажанням, виявленим у письмовій формі.

Оскільки чинним податковим законодавством України не встановлено обов'язкового здійснення горизонтального моніторингу великих платників, проведення останнього можливе тільки на договірних підставах та на партнерських (паритетних) умовах.

З цією метою повинен укладатися договір про здійснення горизонтального моніторингу великих платників у письмовій формі між підрозділом з обслуговування великих платників контролюючого органу та самим великим платником податків. Укладенню такого договору може передувати підписання меморандуму про участь у запровадженні горизонтального моніторингу великих платників (цей документ не є обов'язковим до підписання, оскільки є проміжним етапом у запровадженні горизонтального моніторингу великих платників, тимчасово запропонованим на період проведення експерименту; однак за бажанням великого платника податків Центральний офіс з обслуговування великих платників немає право відмовитися від підписання такого меморандуму).

Договір про здійснення горизонтального моніторингу великих платників (далі – договір) повинен укладатися за типовою формою, затвердженою контролюючим органом. Договір обов'язково повинен

включати повне найменування його сторін, істотні, особливі та інші умови. Корегування особливих та інших умов такого договору можливе, виходячи зі специфіки фінансово-господарської діяльності великого платника. Договір укладається безпосередньо з кожним великим платником окремо.

Слід зазначити, що податковим законодавством України не надано контролюючому органу або іншим державним органам повноважень на укладення з платниками податків договору про здійснення горизонтального моніторингу великих платників. Крім того, воно не передбачає для контролюючих органів будь-яких зобов'язань у зв'язку з застосуванням горизонтального моніторингу платниками податків як прямо встановлених законом, так визначених на договірних умовах. Хоча проєкт договору про здійснення горизонтального моніторингу великих платників уже розроблений та опрацьований для використання.

Для проведення горизонтального моніторингу великих платників, з правової позиції, можна лише більш-менш чітко визначити основні класифікаційні критерії юридичного характеру, що використовуються для відбору потенційних суб'єктів горизонтального моніторингу. Так, горизонтальний моніторинг може застосовуватися виключно до великих платників, які внесені до Реєстру великих платників податків України на відповідний рік, який формується і ведеться у порядку, передбаченому пунктом 64.7 статті 64 Податкового кодексу України. Великі платники підлягають горизонтальному моніторингу незалежно від видів здійснюваної господарської діяльності, їх організаційно-правової форми, минулої репутації щодо порушення податкового законодавства.

Однак до горизонтального моніторингу можуть залучатися великі платники, які за останній календарний рік відзначились як зразкові платники (відповідно до конституційно-правового принципу невинуватості), тобто, повинні позитивно характеризуватися зі сторони добросовісної сплати податків за останній звітний податковий період.

При здійсненні горизонтального моніторингу великих платників контролюючим органом отримуються відомості від великих платників, які є інформацією, що набуває особливого статусу. У цьому контексті, під інформацією розуміються будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді (стаття 1 Закону України «Про інформацію»). А

інформація, яка перебуває у володінні, користуванні або розпорядженні податкових органів є податковою інформацією, якою визнається сукупність відомостей і даних, що створені або отримані суб'єктами інформаційних відносин у процесі поточної діяльності і необхідні для реалізації покладених на контролюючі органи завдань і функцій у порядку, встановленому Податковим кодексом України. Правовий режим податкової інформації визначається Податковим кодексом України та іншими законами (пункт 14.1.171 статті 14 Податкового кодексу України, стаття 16 Закону України «Про інформацію»).

Тому інформація, яка отримана від великих платників при здійсненні горизонтального моніторингу, є конфіденційною, тобто має обмежений режим поширення інформації щодо оподаткування платників податків і зборів. Конфіденційність стосується інформаційних відносин, котрі виникають, змінюються та припиняють у сфері оподаткування між платниками і контролюючими органами. Конфіденційна інформація, яка перебуває у володінні, користуванні або розпорядженні органами з питань податкової та митної політики, крім інформації, що становить державну таємницю, пов'язана з обігом інформації обмеженого доступу.

А державною таємницею визнається вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, міжнародних відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розшлюшення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у встановленому порядку державною таємницею і підлягають охороні державою (стаття 1 Закону України «Про державну таємницю»).

До кола конфіденційної відносять інформацію про фінансову особу, а також інформацію, доступ до якої обмежено юридичною особою, крім суб'єктів взаємних повноважень. Конфіденційна інформація може поширюватися за бажанням (и одогою) відповідної особи у визначеному нею порядку відповідно до передбачених нею умов, а також в інших випадках, визначених законом.

Тому при проведенні горизонтального моніторингу до конфіденційної належить інформація:

– про платників податків – юридичних і фізичних осіб, отримана контролюючими органами у зв'язку з виконанням покладених на них

функцій, крім інформації про невиконання ними податкових зобов'язань та вчинення інших правопорушень у сфері оподаткування;

– про зовнішньоекономічну діяльність, фінансування валютних, експортно-імпортних операцій, отримана органами з питань податкової та митної політики згідно із законодавством України;

– про підготовку та укладання міжнародних договорів України з питань оподаткування;

– про діяльність органів з питань податкової та митної політики, зокрема щодо стягнення податків;

– інша інформація, що є власністю держави і включена до переліку конфіденційної інформації системи органів з питань податкової та митної політики, який затверджується контролюючим органом.

Конкретизований перелік конфіденційної інформації, що є власністю держави в системі органів з питань податкової та митної політики, затверджується наказами контролюючого органу, які визначають переліки конфіденційної інформації з загальних питань та з питань основної діяльності.

Однак до конфіденційної та службової інформації як виду інформації з обмеженим доступом не можуть належати такі відомості:

1) про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту;

2) про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні ситуації, що сталися або можуть статися і загрожують безпеці людей;

3) про стан здоров'я населення, його життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, житло, медичне обслуговування та соціальне забезпечення, а також про соціально-демографічні показники, стан правопорядку, освіти і культури населення;

4) про факти порушення прав і свобод людини і громадянина;

5) про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб;

6) інші відомості, доступ до яких не може бути обмежено відповідно до законів та міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надала Верховною Радою України.

Таким чином, з конфіденційною інформацією, отриманою від великих платників при здійсненні горизонтального моніторингу, можуть працювати виключно службові особи органів з питань податкової та

митної політики України, котрі мають дозвіл роботи з документами з грифом «Для службового користування».

А питання роботи з документами з грифом «Для службового користування» повинні регулюватися відомчими актами контролюючого органу, в яких, зокрема, на нашу думку, необхідно визначати:

- категорії працівників, які допускаються до робіт з документами і матеріалами з грифом «Для службового користування»;
- порядок ознайомлення працівників, яким надано право працювати з інформацією «Для службового користування», з переліком конфіденційної інформації, з порядком обліку, зберігання і використання документів, справ, видань та інших матеріальних носіїв інформації, що містять конфіденційну інформацію;
- правила ознайомлення представників інших підприємств, установ і організацій з документами та матеріалами, що винесені в перелік конфіденційної інформації тощо.

Виходячи з правового статусу та ознак інформації, яка отримується від великих платників при проведенні горизонтального моніторингу, визначається правовий режим цієї інформації та умови доступу до неї.

На нашу думку, слід зазначити, що ця інформація потребує підвищення рівня правового захисту, оскільки, крім того, що вона є конфіденційною, вона ще й становить комерційну таємницю.

Оскільки метод «горизонтальний моніторинг великих платників» передбачає серйозні умови здійснення, то права, законні інтереси великих платників та інформація про їх фінансово-господарську діяльність повинні мати правові гарантії та привілейоване становище як до клієнтів такого сервісу.

Вважаємо, що модель (алгоритм) проведення «горизонтальний моніторинг великих платників» у класичному випадку передбачає здійснення наступних дій, у тому числі й правового характеру у такій послідовності:

1. Відбір великих платників для участі у проведенні горизонтального моніторингу, який включає:

1.1. Вивчення анкети великого платника, тобто потенційного суб'єкта (учасника) з проведення горизонтального моніторингу великих платників (далі – учасника).

1.2. Проведення перевірки на відповідність можливого учасника вимогам (критеріям), встановленим Порядком проведення горизонтального моніторингу великих платників.

1.3. Зустріч працівників відповідного структурного підрозділу з обслуговування великих платників податків контролюючого органу у відповідному регіоні з представниками можливого учасника для обговорення нової форми співпраці – системи горизонтального моніторингу великих платників.

1.4. Здійснення інвентаризації усіх існуючих у великого платника податкових та митних спорів, що знаходяться на адміністративному чи судовому оскарженні.

2. Заповнення потенційним учасником «нульової» декларації, у якій фіксуються початкові значення відповідних показників податкової звітності.

3. Підписання великим платником як учасником та контролюючим органом Меморандуму про участь у запровадженні горизонтального моніторингу великих платників (як вже зазначалося, що цей документ не є обов'язковим до підписання, оскільки є проміжним етапом у запровадженні горизонтального моніторингу великих платників та тимчасово запропонованим на період проведення експерименту, однак, за бажанням великого платника податків, Центральний офіс з обслуговування великих платників немає право відмовитися від підписання такого меморандуму).

4. Розгляд контролюючим органом, у разі наявності виявлених у результаті інвентаризації податкових чи митних спорів, питання щодо можливих шляхів розв'язання цих невирішених спорів.

5. Прийняття контролюючим органом рішення про доцільність укладання договору про здійснення горизонтального моніторингу великих платників.

5.1. У разі позитивного рішення – укладання між учасником та контролюючим органом договору про здійснення горизонтального моніторингу великих платників.

6. Встановлення в учасника єдиного сертифікованого програмного забезпечення для ведення бухгалтерського обліку, заповнення фінансової й податкової звітності та визначення податкових зобов'язань (наприклад, «ІС: Бухгалтерія»).

6.1. Забезпечення учасником вільного доступу представників контролюючого органу до такого програмного забезпечення, як в електронному режимі «реального часу», так і режимі фактичного доступу до нього в приміщенні учасника (у випадку необхідності).

7. Хід здійснення горизонтального моніторингу великих платників (подання інформації та документів в електронному вигляді у форматі «PDF» чи іншому, що може забезпечити незмінність переліку документів).

7.1. Надання учасником після узгодження і затвердження його «керівним» органом бізнес-проектів та фінансового плану на майбутній період (але, як мінімум, на 1 рік) до контролюючого органу.

7.2. Повідомлення податкового органу про намір здійснення певного виду фінансово-господарських операцій учасником з відповідним(-ми) контрагентом(-ми).

7.3. На підставі отриманої інформації контролюючим органом надаються учаснику відомості «податкової репутації» потенційного (-их) контрагента (-ів).

7.4. Надіслання проекту господарського договору з додатками (при наявності останніх) учасника з відповідним(-ми) контрагентом(-ми);

7.5. Надіслання до контролюючого органу укладеного господарського договору з наявними додатками.

7.6. Аналіз контролюючим органом умов господарського договору, зокрема в частині предмета, ціни (жорсткості), умов здійснення господарської операції, дати чи періоду її проведення, характеристики іншої(-их) сторони(-и), порядку і способу розрахунку, асортименту, умов постачання, строку дії.

7.7. Визначення контролюючим органом на основі призначеної інформації:

- видів податків, зборів чи інших обов'язкових платежів, які потрібно сплатити;
- ставки податків, зборів чи інших обов'язкових платежів, за якими оподатковуватимуться операції;
- суми податків, зборів та інших обов'язкових платежів;
- періоду сплати податкових платежів.

7.8. На підставі цієї інформації контролюючим органом надаються учаснику рекомендації про податкові та митні наслідки ризикових фінансово-господарських операцій.

7.9. Повідомлення контролюючого органу про здійснені учасником фінансово-господарські операції, на яку суму і з яким(-ми) контрагентом(-ми) у той самий чи наступний день.

7.10. Подання проміжної (щоквартальної чи щомісячної) податкової звітності з основних бюджетоутворюючих обов'язкових платежів, які сплачує учасник.

7.11. Подання учасником податкової й фінансової звітності за звітні (податкові) періоди, що передбачені чинним законодавством України.

Як вбачається, виконання цих дій становить розгалужений, багатоетапний процес, запровадження й реалізація якого зазнає труднощів як в організаційному та технічному плані, так і у правовому забезпеченні.

Для проведення горизонтального моніторингу великих платників доцільно використовувати існуючі, нові, але вже апробовані, або ново запроваджені та найефективніші засоби обміну інформацією між податковими органами та платниками податків.

У зв'язку з запровадженням горизонтального моніторингу контролюючим органом були розроблені проекти: постанови Кабінету Міністрів України «Про проведення експерименту із запровадження горизонтального моніторингу» та Порядку проведення експерименту із запровадження горизонтального моніторингу, затвердження якого передбачається цією постановою. А також підготовлено типову форму договору про участь в експерименті із запровадження горизонтального моніторингу, яку доцільно затвердити відомчим наказом.

Однак цього недостатньо для повного правового забезпечення процесу горизонтального моніторингу великих платників.

Тому, виходячи з викладеного вище, необхідно внести зміни до деяких законів України.

Оскільки чинним законодавством України не регламентовано запровадження та проведення горизонтального моніторингу великих платників, то з метою виконання завдань та реалізації функцій контролюючим органом пропонується у Податковому кодексі України з урахуванням досвіду країн Європейського Союзу передбачити можливість запровадження нових перспективних форм роботи й обслуговування платників податків та новітніх методик податкових консультацій. А у

розділі XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України закріпити положення про проведення постійно діючого горизонтального моніторингу стану фінансово-господарської діяльності великих платників як нового сервісу з обслуговування платників податків.

Крім того, податковим законодавством України не надано контролюючому органу або іншим державним органам повноважень на укладення з платниками податків договору про здійснення горизонтального моніторингу великих платників.

Тому Податковим кодексом України доцільно надати контролюючому органу право укладати з платниками податків договори про запровадження нових перспективних форм роботи й обслуговування платників податків та новітніх методик податкових консультацій. Доцільно узаконити обов'язки контролюючого органу щодо дотримання зобов'язань, взятих на себе, та умов таких договорів, а також закріпити законодавчо відповідальність перед платником податків.

Зважаючи на те, що інформація, отримана від великих платників при проведенні горизонтального моніторингу, становить комерційну таємницю, вона потребує підвищеного рівня правового захисту шляхом удосконалення юридичної відповідальності за розголошення комерційної таємниці. Серед видів юридичної відповідальності за таке розголошення комерційної таємниці встановлено кримінальну відповідальність. Якщо у зв'язку з гуманізацією кримінальних покарань за певні види економічних злочинних діянь помітно зменшились види покарань, то вважаємо, що за розголошення комерційної таємниці доцільно посилити кримінальну відповідальність шляхом встановлення покарання у розмірах, які відповідали б обсягу майнової шкоди, заподаної злочинцем, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу.

Зважаючи на складність в організаційному і технічному супроводженні та в правовому забезпеченні проведення горизонтального моніторингу великих платників, запровадження останнього у класичному вигляді на даний момент не доцільно та не ефективно, а можливо – лише за спрощеним алгоритмом.

Тому основним напрямом горизонтального моніторингу є аналіз фінансових планів на майбутній період (але, як мінімум, на 1 рік), бізнес-проектів господарюючих суб'єктів, а його дієвим механізмом є угодження, затвердження і контроль за виконанням фінансових планів господарюючих суб'єктів.

Вважаємо, що в сучасних умовах України саме надання великим платником своїх бізнес-проектів і фінансового плану, подання повної інформації та документації щодо внутрішньої й зовнішньої фінансово-господарської діяльності до контролюючого органу виступає як перша і головна дія реалізації горизонтального моніторингу великих платників.

Оскільки більшість великих платників є державними підприємствами, то для них узгодження, затвердження та виконання фінансових планів є обов'язковим. Порядок складання, затвердження та контролю виконання фінансового плану суб'єкта господарювання державного сектору економіки, затверджений наказом Міністерства економіки України від 21 червня 2005 р. № 173, який зареєстровано в Міністерстві юстиції України 11 липня 2005 р. за № 729/11009 (у редакції наказу Міністерства економіки України від 16 березня 2009 р. № 216).

Таким чином, на етапі запровадження та апробації горизонтального моніторингу великих платників в Україні вважаємо найефективнішим та найдоцільнішим інструментом аналізу виконання фінансових планів на відповідний календарний (звітний) рік суб'єктами господарювання державного сектору економіки з обов'язковим попереднім узгодженням та затвердженням таких фінансових планів цих господарюючих суб'єктів.

У зв'язку з усім вищезазначеним, вважаємо, що попри всі труднощі налагодження прозорі співпраці податків з ВПП, запровадження горизонтального моніторингу при наявності відповідного правового забезпечення не тільки суттєво підвищує ефективність адміністрування податків та збільшення обсягів податкових надходжень у бюджет, але й підвищує взаємну відповідальність між фіскальними органами і бізнесом, створює нову культуру оподаткування, зміцнює взаємну довіру.

ВИСНОВКИ

Процеси глобалізації та регіоналізації, що набули особливої динаміки у XXI столітті як основні закономірності світового розвитку, відчутно впливають на формування світового геополітичного і гео-економічного простору, на всю світову систему різноманітних за змістом та багаторівневих відносин і зв'язків, що відбивають основні аспекти життєдіяльності населення на світовому і національному рівнях. За визначенням як вітчизняних, так і зарубіжних учених, процеси глобалізації, з одного боку, позитивно впливають на формування світових ринків фінансів та інформації, активізацію інноваційних процесів та розширення кола розвинених країн тощо, а з іншого – призводять до взаємопроникнення національних економік, «розмивання» національного суверенітету, зниження рівня соціально-економічного розвитку окремих держав.

У цьому контексті становлення України як рівноправного учасника світових інтеграційних процесів вимагає активної реалізації науково обгрунтованої стратегії прискореного економічного зростання на інноваційних засадах. Такий розвиток розглядається нами як багаторівневий, поліаспектний процес, який охоплює розгалужену систему суспільних і суспільно-природних відносин та спрямований на захист національних інтересів, підвищення статусу України в геополітичному просторі світу, а також конкурентоспроможності економіки та добробуту населення тощо.

У складних умовах світової глобалізації для забезпечення динамічного інноваційного зростання економіки як ключового дивизу на підвищення соціальних гарантій та покращання якості життя населення України велими актуальним є прискорення використання багатобачної за структурою системи інновацій. Напрями реалізації інновацій окреслені в Законі України «Про інноваційну діяльність», де інновації визначаються як «... новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукції чи послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери».

Дослідження вчених переконливо свідчать про нессформованість інноваційного комплексу в Україні. Інноваційні трансформації та

процеси швидше пронизують чи мають пронизувати всі сфери життєдіяльності суспільства, ніж формують самостійну ланку національної економіки. На думку науковців, до основних проблем інноваційної діяльності в Україні слід віднести: відсутність попиту на наукові розробки, зокрема скорочення кількості підприємств, які займаються такою діяльністю; скорочення на підприємствах власних наукових розробок; суттєві регіональні диспропорції в інноваційній активності; зниження обсягів реалізованої інноваційної продукції. Недоліком є й те, що і перша, і друга фаза життєвого циклу інновацій, особливо важливих для вирішення цих зазначених вище проблем, розвиваються надто повільно, а результати наукових досліджень і проектно-конструкторських робіт впроваджуються не ефективно.

До того ж в Україні існує суттєвий міжрегіональний дисбаланс у інноваційній активності діяльності підприємств. Перші місця за цим показником в останні роки займали Київська, Харківська, Запорізька, Львівська, Івано-Франківська, Миколаївська, Донецька області.

Усунення негативних тенденцій у сфері інновацій вимагає системного дослідження фінансового забезпечення її розвитку, з'ясування зовнішніх та внутрішніх факторів, які негативно впливають на інноваційну діяльність в Україні, а також врахування світового досвіду щодо визначення інноваційної спроможності та технологічної «готовності» до її реалізації у розвинених країнах світу.

Україна представлена у декількох доповідях світового рівня, які оцінюють індекси інноваційної спроможності і конкурентоспроможності країни. Серед них Індекс економіки знань Інституту Світового банку, Загальний інноваційний індекс Таблo Інноваційного Союзу (31), що оцінюється компанією EuroINNO за підтримки Єврокомісії; Глобальний індекс інновацій міжнародної бізнес-школи INSEAD, Міжнародний індекс інновацій Бостонської консалтингової групи та п'ятий раніше Глобальний індекс конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму.

Вони свідчать про низьку активність інноваційної діяльності в Україні. Так, за Індексом економіки знань вона займає 56 місце в рейтингу, проведеному експертами Світового банку. За Глобальним індексом інновацій, що розраховувався за методикою бізнес-школи INSEAD Франції, у 2012 р. за 80 змінними, які охоплювали як наявність інноваційного потенціалу та умови його використання, так і досягнуті

практичні результати, Україна займала 63 місце в рейтингу 141 країни. За методикою Бостонської консалтингової групи за участі Національної асоціації виробників та Інституту промисловості було розраховано Міжнародний індекс інновацій ВСС з використанням 24 показників. Вони характеризували умови інноваційного розвитку, фінансову політику, результати інноваційного розвитку, суспільний вклад в інновації та інше. Україну було віднесено до групи з негативним рейтингом (індекс = - 0,45). Згідно з Глобальним індексом конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму за підіндексом «Інновації» та його складовими за 2011–2012 рр. Україна посіла 74 місце серед 142 країн.

На думку експертів Всесвітнього економічного форуму, Україна відстає за кількістю та обсягами запатентованих наукових розробок, обсягами витрат компаній на науково-дослідні роботи та за обсягами державних закупівель передових технологічних продуктів. Також відзначається низька спроможність до інновацій та низький рівень співпраці у дослідницькій діяльності між університетами та промисловістю в Україні.

За Глобальним індексом конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму, Україна посіла у 2012 р. за рейтингом і в 144 країн 72 місце, покращивши результат попереднього року на 9 позицій згідно з 22 показниками. Високі позиції Україна утримує за якістю залізничної інфраструктури (24 місце); кількістю абонентів мобільного зв'язку (на 100 осіб) – 43 місце; охопленням середньою освітою в % (10 місце); низькими тарифами (42 місце); гнучкістю при встановленні заробітної плати (44 місце); практикою наймання і звільнення (16 місце); оплатою праці і продуктивністю (25 місце); індексом розвитку внутрішнього ринку (35 місце); наявністю наукових та інженерних кадрів (25 місце).

Згідно з висновками Всесвітнього економічного форуму суттєво знижують конкурентоспроможність України та стримують її економічне зростання, за даними 2012 р., показники, що характеризують праця власності (134 місце); хабарі та неформальні платежі (133 місце); тягар адміністративного регулювання (136 місце); ефективність правової системи у врегулюванні суперечок (141 місце); захист інтересів міноритарних акціонерів (141 місце); якість доріг (137 місце); вплив оподаткування (139 місце); ефективність антимонопольної політики

(132 місце); тягар митних процедур (138 місце); вплив «розумів» (131 місце); надійність банків (142 місце).

Дані цього рейтингу свідчать про те, що не тільки країни «сїмки», а й східноєвропейські сусіди запроваджують інноваційні технології швидше ніж Україна.

Її просування у глобальному рейтингу вгору (на 9 позицій), в першу чергу, зумовлено посткризовим відновленням економіки після одного з найсерйозніших у світі її падінь. Водночас занепокоєння викликають певні негативні тенденції щодо змін у групі показників, що характеризують саме інноваційний розвиток країни.

Так, Україна втрачає відносні конкурентні переваги у складовій ефективності ринку праці: за 4 роки країна втратила 8 позицій і опустилася із 54 на 62 місце. Негативним є падіння України на 13 позицій, за показником рівня розвитку бізнесу та складовою інновацій, яка тепер вже не входить до переліку відносних конкурентних переваг країни.

Таким чином, результати цих досліджень свідчать, що тимчасове зростання окремих позицій України має екстенсивний, а не інтенсивний характер і пов'язане передусім із посткризовою стабілізацією, а не з підвищенням ефективності дії інструментів ринкової економіки.

Водночас слід зазначити, що, порівняно з іншими країнами, конкурентними перевагами України все ще залишаються складові, що характеризують потужність та «якість» людських ресурсів, стан охорони здоров'я, початкової і вищої освіти та професійної підготовки, розмір ринку. Саме, згідно з цими складовими, середні оцінки по Україні у цілому перевищують середні по світу.

На базі таких міжнародних спостережень та досліджень інноваційної спроможності та технологічної «готовності» країн світу виявлені основні чинники, які негативно впливають на інноваційний розвиток України. Серед них:

- низька якість державного регулювання економіки України та рівень нормативно-правової бази, у тому числі у сфері інновацій; низька інноваційна готовність підприємств (більшість українських компаній вважають за краще копіювати нововведення, ніж займатися ризикованими та високовитратними науковими розробками) та низький рівень співпраці у дослідницькій діяльності між університетами та промисловістю; слабе фінансово-ресурсне забезпечення інноваційної діяльності (зокрема, венчурний капітал практично не функціонує);

мала кількість патентів, статей у науково-технічних журналах; відсутність ефективно функціонуючих кластерних структур (Глобальний індекс конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму).

- недостатнє висвітлення у наукових публікаціях та ЗМІ стану і результатів наукових розробок та їх впровадження;

- незначні обсяги ліцензійних платежів та роялті (Індекс економіки знань Інституту Світового банку); патентування, використання венчурного капіталу та інноваційної активності у підприємницькому секторі (Загальний інноваційний індекс Табло інноваційного союзу);

- низька ефективність державного регулювання розвитку бізнесу та відповідного законодавства: складність процедур організації та ліквідації бізнесу, сплати податків, нерозвиненість інфраструктури, низький рівень конкуренції на регіональних та локальних ринках, відсутність ефективних кластерних структур, низький рівень захисту інвесторів (Глобальний індекс інновацій Міжнародної бізнес-школи INSEAD);

- відсутність необхідних умов інноваційного розвитку (Міжнародний індекс інновацій Бостонської консалтингової групи).

Таким чином, за оцінками більшості експертів розглянутих досліджень, інноваційної системи в Україні ще не існує, а її інноваційний розвиток вимагає активізації та підвищення ефективності державного регулювання в цьому напрямі, покращення міжгалузевого обміну технологіями та іншими інноваціями, збільшення зв'язків компаній з університетами та науково-дослідними інститутами, розвитку міжнародної науково-технічної кооперації, венчурного інвестування в нові прогресивні розробки, розбудови інноваційної інфраструктури, більш широкого застосування інформаційних технологій тощо.

Поряд з ним усунення негативних тенденцій у сфері інновацій вимагає системного дослідження стану інвестиційної діяльності, чіткого визначення зовнішніх та внутрішніх факторів, які негативно впливають на інноваційний розвиток України, її інвестиційну привабливість, а також урахування досвіду щодо визначення інноваційної спроможності та технологічної готовності розвинених країн світу. Важливою у цьому контексті є, насамперед, оптимізація і подальший розвиток великих осередків науково-інноваційної діяльності, наявних в Україні.

Потужний науковий потенціал та високий рівень інноваційної активності сформувався в межах великих господарських вузлів та агломерацій у Київській, Донецькій, Дніпропетровській, Харківській областях. Саме в їх межах науково-дослідна, патентно-винахідницька та виробничо-інноваційна діяльність досягають найвищого рівня економічної ефективності, просторово-господарської спряженості й узгодженості функціонування. Розвиток науково-дослідної діяльності щодо розробки і запровадження сучасних технологій та ноу-хау в зазначених центрах потребує значної фінансової підтримки (як з боку держави, так і комерційних кіл), а також задіяння ефективних засобів, підвищення промислово-виробничого потенціалу та посилення синергетичного ефекту від інноваційної діяльності в Україні.

На нашу думку, це можливо здійснити, перш за все, на основі створення в межах Київської, Донецької, Дніпропетровської, Харківської та Львівської агломерацій технополісів, технопарків та територій пріоритетного розвитку наукових досліджень і конструктивних розробок у сфері сучасних технологій. Водночас потрібно зазначити, що така діяльність різних наукових закладів тут має здебільшого невисоку ефективність та майже не впливає на підвищення рентабельності, продуктивності праці та на характер використання основних засобів виробництва. Цьому може зарадити формування на спеціально відведених агломерованих територіях (у технополісах) комерційно спрямованих осередків прикладної науки, що отримують ряд додаткових переваг для своєї діяльності в результаті повноцінного використання ними агломераційного ефекту території та ряду пільг і преференцій (зниження ставок оподаткування, скорочення затрат на інженерну підготовку території, інфраструктурне обслуговування, зниження вартості купівлі та оренди земельних ділянок та ін.), гарантованих органами державної і місцевої влади. Перепрофілізація господарського комплексу територій технополісів, їх спрямування на реалізацію комерційно прибуткових проєктів з розробки і провадження ноу-хау, що не потребують значних ресурсних і фондowych затрат, є пріоритетним напрямом підвищення наукового потенціалу сучасної України.

Таким чином, проблема підвищення конкурентоспроможності України нерозривно пов'язана із забезпеченням її динамічного інноваційного розвитку та національних інтересів. Саме вони визначають пріоритети випереджаючого розвитку та у сукупності формують

систему суспільно-державних цінностей України. Узагальнено метою і самою суттю інноваційного розвитку України є активне запровадження суспільно ефективних і орієнтованих на утвердження України у світовому суспільстві системних трансформацій усієї сукупності геополітичних, соціальних, виробничих, фінансово-кредитних, податкових, екологічних, культурно-освітніх та інших відносин.

У цьому контексті особливого значення набувають: «осучаснення» та інноваційні зміни у світогляді населення, формування складної та багатоаспектної системи трансформацій у гуманітарно-освітній, управлінсько-організаційній, економічній, зокрема виробничій, бюджетній, податковій, а також соціальній та інших сферах. Такий інноваційний розвиток, на нашу думку, об'єднує як процеси модернізації, в основі яких лежить оновлення вже існуючих форм, механізмів, відносин життєдіяльності суспільства, так і широкомасштабного реформування суспільного життя, зокрема економіки, спрямоване на формування нової ідеології розвитку, нових видів діяльності, в першу чергу високотехнологічних галузей, новітніх технологій, видів продукції, форм маркетингу тощо.

Вирішення таких надскладних завдань зумовлює цілі інноваційного розвитку України, до яких у найбільш узагальненому вигляді варто віднести:

1. Підвищення геополітичного статусу держави завдяки інтенсифікації та диверсифікації її зовнішніх зв'язків і функцій – політичних, економічних, науково-технічних, культурних, комунікативно-інформаційних, туристично-рекреаційних тощо.
2. Наближення якості життя населення до світових стандартів і збереження культурної самобутності.
3. Нарощування конкурентних переваг через секторально-технологічні інноваційні трансформації господарства, підвищення інвестиційно-інноваційного та інформаційного потенціалу тощо.
4. Прискорену адаптацію владного (державного, регіонального, місцевого) менеджменту, бізнесового середовища, населення до ринкових умов і викликів глобалізації.
5. Розширення системи робочих місць, підвищення економічної активності населення, якості та потужності кадрового потенціалу, його кваліфікаційного рівня.

6. Зменшення рівня соціально-фінансової стратифікації населення, створення потужного середнього класу та суттєве скорочення частки «зубожілого» населення.

7. Прискорення інноваційного розвитку країни, зокрема реформування структури, модернізація виробництва, підвищення його техніко-технологічного рівня, прибутковості, а також продуктивності праці працюючих.

8. Раціоналізація природокористування та екологізація виробництва шляхом підвищення його науково-технічного рівня, запровадження сучасних енерго- та ресурсозберігаючих, маловідходних технологій та розвитку екобезпечних видів економічної діяльності.

Досягнення таких амбітних цілей щодо подальшого соціально-економічного розвитку України вимагає насамперед ефективного державного регулювання економікою та реалізації науково обгрунтованої стратегії випереджаючого її розвитку, збалансованого задіяння державних і ринкових результатів, потужного фінансового забезпечення усіх інноваційних процесів.

На сучасному етапі посткризове економічне зростання України потребує реалізації різних за масштабами та сферою застосування напрямів і типів інновацій щодо:

1. Глибоких трансформацій в економіці згідно з імперативами постіндустріалізму, а саме:

- прискореного розвитку третинного і четвертинного секторів, дематеріалізації виробництва, інформатизації суспільних процесів;
- активізації участі України у світових інтеграційних процесах, зокрема у формуванні світового фінансового та інформаційного простору розвитку, ГНК і метрополісів світового рівня із інтенсивним задіянням їх виробничих, інформаційно-комунікаційних, науково-технічних, освітньо-культурних, природоохоронних функцій, для посилення їх впливу на оточуючі території та формування метрополітарних регіонів;
- нарошування інтелектуальних та інформаційних ресурсів як основних складових інтегрального потенціалу розвитку країн у ХХІ столітті.

2. Випереджаючого розвитку високотехнологічних підвидів економічної діяльності, насамперед космічної, авіа- та суднобудування, засобів комп'ютеризації та автоматизації виробництва тощо.

В умовах сучасної України у посткризовий період при посиленні процесів глобалізації та недостатній ефективності державного регулювання в цілому, зниженні в останні роки темпів соціально-економічного розвитку та скороченні дохідної частини бюджетів, тоді коли обсяги витрат повинні значно зростати, – роль податкових регуляторів набирає особливого значення, причому на всіх основних рівнях і у всіх аспектах їх застосування: національному, регіональному, за видами економічної діяльності і особливо за великими платниками податків – для зростання грошових надходжень до бюджету.

При цьому адекватність планування податкових надходжень повинна відповідати потребам відтворювальних процесів у країні. Значною мірою це залежить від активної детінізації економіки, від чіткої організації цього процесу, жорсткого контролю за його реалізацією, що, у свою чергу, вимагає серйозного інституціонального забезпечення.

Особливу роль у цьому контексті відіграє потужне фінансове забезпечення широкомасштабного секторіально-технологічного реформування економіки і соціальної сфери на національному та регіональному рівнях.

Важливим напрямом цих трансформацій в умовах слабкої інвестиційної активності держави, підприємств та населення та недостатнього фінансового забезпечення інноваційного зростання є реформування податкової сфери з метою гармонізації інтересів держави і платників податків, влади і бізнесу; нарощування податкового потенціалу та грошового наповнення бюджетів усіх рівнів; підвищення суспільної ефективності оподаткування; упорядкування фінансних та стимулюючих функцій податкових регуляторів; розширення його розрахункової бази без збільшення податкового навантаження; спрощення системи адміністрування податків, насамперед через застосування інформаційних технологій та запровадження нових, партнерських відносин між податківцями і платниками податків. У цілому це вимагає удосконалення усієї системи податкових важелів. Вважаємо, що категорія «податковий важіль» на державному макrorівні територіальної організації суспільства охоплює широкий спектр відносин, що формуються і в податковій, і у виробничій сферах, де, власне, і «нарацьовуються» об'єкти оподаткування: прибуток, додана вартість, акцизні товари тощо, та корелюються податковою політикою держави.

У цьому контексті податкова політика має бути спрямована на гармонізацію національних інтересів та інтересів платників податків і

орієнтована на забезпечення різних за своєю природою функцій оподаткування: фіскально-грошової, тобто наповнення бюджету і виконання державою всіх її обов'язків перед суспільством, фінансового забезпечення інноваційного розвитку країни та стимулюючої, тобто підтримки вітчизняного виробника, формування сприятливого інвестиційного клімату, конкурентоспроможності національної економіки та високих соціальних стандартів життя населення.

У певній ієрархічній послідовності податкові важелі впливу на соціально-економічний розвиток, на нашу думку, безпосередньо формують такі складові:

1. Нормативно-правова база, яка забезпечує правове поле для реалізації названих вище функцій оподаткування, виходячи зі стану та специфіки соціально-економічної ситуації України, наявного досвіду розвинених країн тощо.

2. Податкове регулювання, яке забезпечує розподіл і перерозподіл фінансових ресурсів у процесі бюджетного та податкового планування.

3. Адміністрування податків відповідно до визначеної розрахункової бази, яке безпосередньо спрямоване на наповнення дохідної частини бюджетів і, в цілому, – зміцнення податкового потенціалу. Важливим при вдосконаленні адміністрування податків є не тільки оптимізація їх структури та ставок, найбільш доцільних для певного коротко- та середньострокового періоду розбудови держави, але й підсилення методологічного та нормативно-методичного забезпечення визначення розрахункової бази, планування податкових надходжень, запровадження сучасних інформаційних технологій, створення електронної інформаційної бази, забезпечення органів ДПС усіх рівнів необхідними кадровими, фінансовими, матеріально-технічними ресурсами, а також покращання відносин із платниками податків тощо.

4. Податкове стимулювання, яке за умови його вдосконалення є важливим механізмом підсилення фінансової підтримки вітчизняного виробництва та відіграє важливу роль у системі податкових важелів для забезпечення економічного інноваційного зростання України в посткризовий період. За умови його наукового обґрунтування, адресно-конкретизованої спрямованості та суворого контролю використання пільг таке стимулювання забезпечить багатовекторний ефект, який проявиться і на мікро-, і на макрорівні у середньо- і в довгостроковій перспективі.

Для забезпечення суспільної ефективності податкового регулювання економіки важливо сформулювати таке інформаційно-інституційне середовище, яке б забезпечувало, на думку А. Новицького:

- надання пільг підприємствам і організаціям не авансом, а як винагорода за реально проведену інноваційну роботу;
- збереження автономності приватного сектору та його економічної «відповідальності» за вибір напрямів інноваційного розвитку;
- зниження ймовірності створення і державного фінансування штучних науково-дослідницьких центрів нововведень, які економічно недоцільні або неможливі для практичного впровадження;
- зменшення можливостей для корупційних схем надання субсидій та державного фінансування «кумівським» компаніям тощо.

До конкретних пропозицій щодо можливого вдосконалення податкових важелів регулювання економічними процесами слід, на нашу думку, віднести наступні.

По-перше, оскільки Україна має одну з найбільших у Європі мережу вищих навчальних закладів різноманітної та їх спеціалізацією та рівнями акредитації, варто запозичити ідею надання податкових пільг не тільки науковим організаціям, але й тим підприємствам, інвесторам, навчально-науковим закладам, які співпрацюють з ними, проте використовують морально та технічно застарілі технології та засоби виробництва, які до того ж екологічно небезпечні.

По-друге, доцільно встановити чіткі загальнодержавні нормативні строки використання відповідного обладнання чи технологій. Наприклад, заборонити імпортувати або ввести додатковий щорічний податок на введення та використання автомобільного транспорту, вік якого перевищує 12 років, поступово зменшуючи цей вік до 6 років, як це зробили в Італії, Німеччині та інших розвинених країнах. У цьому контексті йдеться не лише про автомобілі, а й про побутову техніку, комп'ютери, мобільні телефони, модеми тощо. Отримані кошти слід інвестувати у вітчизняне виробництво, а також запровадити пільгове кредитування.

По-третє, недоцільно оподатковувати нерухоме майно, що використовується при розробці інноваційних проєктів. Це стимулюватиме підприємств збільшувати завантаженість наявних виробничих потужностей, підвищуючи прибутковість, конкуренто- та податкоспроможність свого виробництва.

По-четверте, встановити як мінімальний термін 5 років дії пільг для підтримки інноваційних проєктів (який може зменшуватися лише під час форс-мажорних обставин за умови жорсткого контролю за їх використанням). В іншому випадку, часта зміна правил буде серйозним дестабілізуючим чинником у податковому механізмі регулювання розвитку інноваційної економіки. Ці заходи сприятимуть цілеспрямованому стимулюванню з боку держави інноваційної активності у пріоритетних напрямках інноваційного розвитку України.

По-п'яте, для активізації інноваційної діяльності в межах першої фази життєвого циклу інновацій потрібно впровадити обов'язкову комерціалізацію результатів наукових досліджень і, що особливо важливо, фірмам, які впроваджують нововведення, надавати довгострокові податкові кредити.

По-шосте, для розвитку «інноваційної» економіки в регіонах потрібно збільшити обсяги податкових надходжень безпосередньо до регіональних бюджетів та сформувати регіональні позабюджетні фонди підтримки інноваційної діяльності. Доцільно посилити мотивацію для раціоналізаторських та інтрапренерських ініціатив з боку великих корпоративних структур, фінансово-промислових груп тощо.

По-сьоме, внести у Податковий кодекс України чіткість щодо правового регулювання інститутами забезпечувальних заходів. Зокрема, уточнити ст. 111 «Види відповідальності за порушення законів з питань оподаткування та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи» в контексті підсилення контролю за обов'язковим отриманням податкових пільг в інноваційну діяльність та виокремити розділ про преференції для організацій та фірм, які проводять інноваційні дослідження, використовують новітні технології, надають адекватні потребам сьогодення послуги тощо.

По-восьме, відновити дію призупинених або відмінених указів та законів, які сприяють розвитку інноваційної економіки України, модернізувавши їх з урахуванням вищезазначених пропозицій.

По-дев'яте, враховувати зарубіжний досвід застосування податкових форм і методів стимулювання науково-технічної та інноваційної діяльності, зокрема через інститути освіти, фінансів, страхування, управління та інші служби та відомства.

По-десяте, обґрунтувати доцільність створення спеціальної економічної зони в Україні для розробки інноваційних технологій та продуктів (на кшталт «Сколково» в Росії та «Селіконової долини» в США).

Усі ці напрями спрямовані на підсилення економічного суверенітету України, потужності податкового та економічного потенціалу, зокрема завдяки ефективному податковому регулюванню економіки.

Наукове видання

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ТА ПОДАТКОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ: СТАН І ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

Монографія

Редагування

Н. І. Грициук

**Форматування та
комп'ютерна верстка**

С. В. Архипова

Здано до друку 18.05.2015 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman».
Ум. друк, арк. 13.8. Друк, арк. 15.5
Наклад 300 прим. Зам. № 509.

*Накладжено до друку Видавничо-інформаційним центром
Національного університету ДПС України
08201, вул. К. Маркса, 31, м. Ірпінь, Київська обл., Україна*

*Свідомство про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4336 від 12.06.2012 р.*